

**SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA**

**STUDII
CLASICE
XXIV**

**EDITURA
ACADEMIEI
REPUBLICII
SOCIALISTE
ROMÂNIA**

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

C. Greb

STUDII
CLASICE
XXIV

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

1986

Publicația apare sub îngrijirea

acad. AL. GRAUR

D. M. PIPPIDI, membru corespondent al Academiei R. S. România

I. FISCHER

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII
SOCIALISTE ROMÂNIA

R-79717 București, Calea Victoriei 125

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE

R-70738 București, Str. Spiru Haret 12

STUDII CLASICE

XXIV

1986

Profesorului D. M. Pippidi,
omagiu la cea de a 80-a aniversare

SUMAR

•Cuvînt înainte (I. Fischer)	5

COMUNICĂRI ȘI STUDII

ARNALDO MOMIGLIANO, Two Types of Universal History. The Cases of E. A. Freeman and Max Weber	7
•GEORGI MIHAILOV, Une fois encore sur Kikôn	19
ZOE PETRE, Le décret des <i>Suppliantes</i> d'Eschyle	25
ALEXANDRU VULPE, Limita de vest a Sciției la Herodot	33
ION BANU, Raportul știință — filozofie în <i>Epidemii</i> , I, III și în scrierile conexe din <i>Corpus Hippocraticum</i>	45
•CONSTANTIN NOICA, Înțelesul nepolitic al <i>Politeii</i> lui Platon	55
PETRE ALEXANDRESCU, Aristotel despre constituția Histriei	63
LUIGI MORETTI, Su alcune iscrizioni greche di Histria	71
E. T. SALMON, Scipio in Spain and the Sucre Incident	77
FANOULA PAPAZOĞLOU, Δρακτῶ. Δρακτοῦς	85
G.-J.-M.-J. TE RIELE, Un médecin arcadien au passé littéraire	89
•CHRISTIAN HABICHT, Beiträge zur Prosopographie der hellenistischen Welt	91
MARIA ALEXANDRESCU VIANU, L'iconographie des reliefs aux stratèges de Mesambria	99
JOYCE REYNOLDS, Further Information on Imperial Cult at Aphrodisias	109
JEAN GAGÉ, Quelques remarques sur la décapitation du roi Décébale	119
PAVEL OLIVA, Marcomannia prouincia?	125
•CONSTANTIN C. PETOLESCU, Reorganizarea Daciei sub Marcus Aurelius	131
J. FITZ, Les épithètes honorifiques <i>Antoniniana</i> à l'époque sévérienne	139
LADISLAV VIDMAN, Caracalla e Sarapide in una iscrizione di Efeso	143
ANDRÁS MÓCSY, Onomastische Bemerkungen zu Aelius Tricicianus	149
DENIS VAN BERCHEM, Des soldats chrétiens dans la garde impériale. Observations sur le texte de la <i>Vision de Dorotheós</i> (Papyrus Bodmer XXIX)	155
LELLIA CRACCO RUGGINI, Scrittura e raffigurazione. Due strani casi di fruizione alternativa	165
MORTON SMITH, Pagan Dealings with Jewish Angels: P. Berlin 5025b, P. Louvre 2391	175
Publicații primite între 1 ianuarie și 31 decembrie 1984	181

CRONICĂ

Societatea de Studii Clasice din Republica Socialistă Româna. Ședințele de comunicări	185

CUVÎNT ÎNAINTE

Studiile clasice se prezintă cititorului, la acest al XXIV-lea tom, sub o înfățișare deosebită: este un volum tematic, consacrat istoriei (incluzându-se aici științele pe nedrept numite uneori „auxiliare”) și istoriei ideilor. Trebuie să mărturisim că nu dorința, legitimă de altfel, de a inova formula prezentării a stat la baza opțiunii noastre, ci un eveniment, prilej de reflecții retrospective și de clarificare a unor gânduri pentru viitor: profesorul D. M. Pippidi, întemeietorul publicației noastre, cel care, alături de Al. Graur, a condus, timp de aproape trei decenii, cu o concepție fermă, cu o autoritate exigentă și cu o nezdruccinată încredere în perenitatea valorilor civilizației greco-romane, destinul Studiilor clasice, intră, la 30 decembrie 1985, în al 81-lea an al unei vieți dedicate Științei și Frumosului; iar domeniile pe care le-a ilustrat, cu suverană dominanță și cu inegalat talent, sînt tocmai cele care constituie obiectul volumului de față¹. Nu este locul aici și nu stă în puterea semnatarului acestor rînduri să definească, în toată importanța lui, rolul jucat de profesorul D. M. Pippidi în progresul investigației lumii antice și în promovarea interesului general pentru aceasta: i l-au recunoscut colegii din lumea întreagă, cînd, reuniți în Congres la Madrid (1974), l-au ales Președinte al Federației Internaționale a Asociațiilor de Studii Clasice. I-l recunosc atîția elevi, prieteni și colegi din toate generațiile, care prin colaborarea la acest volum au ținut să-l omagieze².

Decembrie 1985

I. Fischer

¹ Abundența materialului ne obligă la aminarea pentru volumul următor a rubricii de recenzii. Se înțelege că nu toți cei care ar fi dorit să se asocieze acestui omagiu colectiv și-au putut găsi locul, dată fiind exiguitatea spațiului care ne stă la dispoziție; cu stringere de inimă, am fost nevoiți să aminăm pentru volumele următoare sau să renunțăm la unele contribuții; chiar și aria invitațiilor noastre a fost drastic delimitată.

În adunarea studiilor, colegii noștri Petre Alexandrescu și Andrei Pippidi, apropiați ai Magistrului, ne-au asistat cu competente și amabile sfaturi; le mulțumim și pe această cale.

² O coincidență, căreia nu-i atribuim nici un epitet, a vrut ca volumul XXIII să fie ultimul care să se fi bucurat de oblăduirea redacțională, din partea Editurii Academiei, a Steliei Nicolau, o veche membră a Societății; d-sa și-a consacrat, de la primul tom, devotamentul, competența și comprehensiunea apariției în condiții demne a *Studiilor clasice*; cit ii datorăm știu puțini (și, poate, incomplet). O rugăm să primească aici emoționatele noastre mulțumiri (cu atît mai mult cu cît, în decursul anilor, a vegheat cu strășnicie ca expresia repetată a gratitudinii noastre să nu fie tipărită).

TWO TYPES OF UNIVERSAL HISTORY THE CASES OF E. A. FREEMAN AND MAX WEBER

I. By his life-work D. M. Pippidi has demonstrated that Universal History remains an essential expression of our twofold Jewish and Greek heritage. It may therefore not be inappropriate to offer him a contribution to the analysis of this intriguing product of the historical imagination. I shall try to examine two related, yet diversifying, trends in the writing of universal history during the nineteenth and early twentieth centuries and to indicate some of their implications. I hope Pippidi will accept this as a souvenir of a friendship which goes back to 1931 when he was working on Tiberius and I on Claudius.

As universal history cannot be total in the sense of including the totality of past events, we may start from the assumption that all it can do is to isolate types of events and to attribute a meaning to the replacement of one type by another type. A golden age may be followed by a silver age: the Assyrian Empire by the Persian Empire. Polytheism may be succeeded by monotheism, slavery by feudalism, sailing-ships by steamers. The universal historian isolates and defines types of events and tries to make their appearance or disappearance meaningful. By giving more importance and therefore more attention to certain types of events than to others, he will provide his own universal history with a characteristic line of development.

So far, I believe, our definition of universal history may apply equally to Hesiod and to Daniel, to Bossuet, Marx and Toynbee. But in the nineteenth century universal historians began to breach in one respect what had previously been the commonly accepted conventions of their literary genre. Far more than in previous centuries they recognized the possibility that their typology, rather than providing criteria for the description and classification of successive ages of mankind, would lead to the partition of mankind into several coexisting groups or races, each with its own permanent features. Consequently the problem arose whether the members of one group or race, being conditioned in their mental equipment by the culture to which they belonged, were qualified to pass judgement on the members of another group or on other groups as such. Universal history as a history of co-existing human groups — that is, as a history of concurrent and competing permanent groups, each with its own permanent characteristics — seems to be a new feature of the nineteenth century. It is therefore no accident that towards the end of the same century doubts should multiply about the objective validity of judgements passed by members of one group on the ways of life of other groups. The eighteenth-century game of having the Europeans described and judged by imaginary Persians, Scythians and American Indians was turned into the serious operation of considering whether and how one can understand alien civilizations and judge alien ways of life by

objective criteria. Such different cultural historians as Dilthey, Lannprecht and Huizinga were involved in this search. Any recent attempt to write universal history has had to reckon with this preliminary problem — namely, the legitimacy of understanding another culture in terms of the categories of one's own culture. Anyone oblivious of or indifferent to this problem is not likely to go very far.

This would be enough to justify my choice of E. A. Freeman on the one side and of Max Weber on the other side as representatives of the two stages of the discussion on universal history I am considering. My less obvious choice, E. A. Freeman, may exemplify the disruption which racism caused inside the unity of history. The disruption was particularly effective just because Freeman was clearly unaware of his predicament, as his grand Rede lecture on the Unity of History delivered at Cambridge in 1872 shows. More obviously, the name of Max Weber stands for the sociologist who most precisely tried to define the methods and the limits of understanding alien civilizations when the conflict of values and presuppositions becomes patent.

There is, however, a further reason for my choice of Freeman and Weber as the protagonists of my story. As Freeman was a historian of federations, monarchies and parliaments, he was presenting a modern version of one of the ancient forms of universal history, that based on the succession of political institutions. On the other hand, in order to save the universality of historical understanding, Max Weber was increasingly driven to place religion at the centre of his historical understanding — which was another ancient direction in the writing of universal history. It would be too crude to connect Freeman directly with the historian he admired most in antiquity — Polybius; and it would certainly be silly to establish a direct line between Max Weber and the Hebrew prophets he knew so well and respected so deeply. But though it is not a point I shall develop here, there is some justification in taking Freeman's universal history as oriented towards the Greek type and Max Weber's universal history as one oriented towards the Jewish type.

II. Since E. A. Freeman, this proudest of Anglo-Saxons, is now half-forgotten even in Anglo-Saxon countries — witness the ever-diminishing length of his entry in the successive editions of the *Encyclopaedia Britannica* — it is perhaps not superfluous to give a few biographical details. Born in 1823, Freeman entered Trinity College, Oxford, in 1841 at the height of the Oxford Movement and seemed to be destined to play an important part in it. In fact, the Oxford Movement left him with a permanent interest in ecclesiastical architecture, but little else. He soon relinquished the fellowship bestowed on him by his College and retired to lead a gentleman's life in the country. For most of his life he supplemented his unearned income by journalistic work. After several failed attempts to become either a professor or a Member of Parliament he was appointed Regius Professor of Modern History at Oxford in 1884. Eight years later he died in Spain during one of his regular journeys abroad. A *History of Federal Government*, of which only the first part ever appeared; six volumes on the Normans; four of an unfinished *History of Sicily* are his main works. Though his only direct attempt at world

history was his earliest book, a *History of Architecture* published in 1849, a vision of the whole development of mankind underlay all his other works, not only the major ones, but also the several popular books and even his most journalistic pieces.

Freeman is also explicit in declaring where he got his notion of the unity of history : it was from the inaugural lecture he heard as an undergraduate in 1842, when Thomas Arnold took up his Chair of Modern History. Forty-two years later Freeman could say in his own inaugural lecture : "It was from Arnold that I first learned the truth which ought to be the centre and life of all our history studies, the truth of the unity of History". There was indeed something in that inaugural lecture of Arnold to remain in the mind of a boy who had just entered University and who was not unshakeably committed to his earlier religious beliefs. Thomas Arnold had said : "but without any presumptuous confidence, if there be any signs, however uncertain, that we are living in the latest period of the world's history, that no other races remain behind to perform what we have neglected or to restore what we have ruined, then indeed the interest of modern history does become intense, and the importance of not wasting the time still left to us may well be called incalculable... So, if our existing nations are the last reserve of the World, its fate may be said to be in their hands. God's work on earth will be left undone, if they do not do it". The biblical and Christian images of the last age are not surprising in the clerical rhetoric of the Headmaster of Rugby. And there is no doubt that Freeman was correct in reading into them the notion of the unity of history. What was less biblical, and not yet obvious, in 1842 was that by the latest period of the world's history Arnold meant the one in which the German race was already master of half the world and likely to become master of the other half. In another less biblical passage of the same Inaugural Arnold declared : "I say nothing of the prospects and influence of the German race in Africa and in India — it is enough to say that half of Europe, and all America and Australia are German more or less completely, in race, in language or institutions, or in all". Arnold had apparently been won over to the German idea by Niebuhr's friend Baron Christian Karl Bunsen who later became Prussian envoy to the Court of St. James's. The racist aspect of this belief, which in Bunsen and Arnold was still combined with rather old-fashioned notions about esoteric Oriental wisdom, became far more pronounced in Freeman who knew all about the new comparative philology and counted among his ambitions that of doing for the study of politics what Max Müller, the other champion of the Aryan race in Oxford, was doing for religion by his researches on comparative mythology. Freeman jettisoned Arnold's Christian apocalyptic imagery, but kept to German imperialism.

In his lecture of 1872 on the "Unity of History" Freeman gives his most explicit opinion on the importance he attributed to the comparative method in the study of history : "I do not for a moment hesitate to say that the discovery of the Comparative Method in philology — let me add in politics and history and the whole range of human thoughts — marks a stage in the progress of the human mind at least as great and memorable as the revival of Greek and Latin learning. The great contri-

bution of the nineteenth century to the advance of human knowledge may boldly take its stand alongside the great contribution of the fifteenth". In the following year, 1873, Freeman reprinted his lecture on the "Unity of History" together with six new lectures entitled *Comparative Politics* which were meant to be an application of the comparative method to the reconstruction of constitutional history. His purpose was, in his own words, to trace out "the signs of original unity which are to be found in the primitive institutions of the Aryan nations, above all, in the three most illustrious branches of the common stock — the Greek, the Roman and the Teuton . . . We are now ready to stand face to face with our own immediate forefathers and kinsmen. And along with them, we are ready to look, with fresh interest and reverence, on those other branches of the common stock — kinsmen themselves, though kinsmen less nearly allied — who went before our own race in holding the first place among the nations on the earth". Far more explicitly than Arnold, Freeman was inclined to identify the unity of history with the unity of the Aryan race. At times the reader has the impression that he moves from one to the other in the same sentence without even being aware of the transition. A passage of the Rede lecture is instructive from this point of view. Freeman says: "Looking then at the history of man, at all events, at the history of Aryan man in Europe, as one unbroken whole, no part of which can be safely looked at without reference to other parts". The simple interjection of a meaningless "at all events" operates the transition from the history of man to the history of the Aryan race. In a long paper on Race and Language written in 1877, which is one of his most important theoretical pronouncements on this matter (*Historical Essays* III, 173 — 226), the answer to the question whether race and language go together is, not surprisingly, left in suspense for some time until an ambiguous sentence is introduced to settle the matter: "the natural instinct of mankind connects race and language".

Freeman had plenty of time, in his long and prolific production, to give his verdict on all sorts of present and past political situations. He maintained that the Normans, like the Greeks before them, had saved Sicily from being occupied by the Semitic race. He elaborated a precarious historical construction to explain how the Teutonic Normans came to fight against the Teutonic Anglo-Saxons on English soil. The only way out of this breach of racial etiquette was for Freeman to surmise that the Normans, while on French soil, had been contaminated by French vices and returned to liberty and other Teutonic virtues by the unorthodox method of imposing themselves on their reluctant Anglo-Saxon cousins. As Freeman disliked the French and Napoleon III even more than he disliked Benjamin Disraeli and his kin, the story of the palingenesis of the Normans in England had for him a paradigmatic meaning.

In the sixties, when far more options were still open for the future of Europe than after 1870, Freeman did intensive research on the history of Federalism. The drafts of some chapters of the unpublished second volume of the *History of Federal Government*, which were posthumously published by J. B. Bury in 1893 and also several letters from Freeman to his friend George Finlay, the historian of medieval and modern Greece, leave no doubt about the importance which Freeman attributed to federal

constitutions for the solution of European, not to speak of American, political problems. He would have liked to see the Ottoman Empire dissolved and replaced by a Balkan Federation; he would have liked a similar dissolution of the Austrian Empire. There was a moment in the sixties when he would have preferred the federal solution for Italy, though he was soon ready to accept the Piedmontese occupation of the peninsula. All this culminated in a somewhat vague, but intensely felt, glorification of the past and future potentialities of the Holy Roman Empire — the heir of the ancient Roman Empire, the instrument of German supremacy in the Middle Ages, and, God knows how, the frame for a future collaboration between England and Prussia in the world. Far be it from me to try to give a precise meaning to the prophetic conclusion of the posthumous chapter X in Bury's edition: "Then will the title which has been too long degraded by the impostors of Paris, Vienna, St. Petersburg, Elba, Mexico, Brazil and Haiti pass of right to the true successor of Charles, of Berenger and of Frederick. And none will be more ready than those who once looked forward to a Confederate Italy, once more to wish life and victory to an Augustus crowned by God, a King of Italy and Emperor of the Romans" (p. 617). Freeman probably meant nothing more than the hope of seeing Vittorio Emanuele crowned king in Rome. But by wishing at the same time for the disappearance of the Austrian Empire he was playing with the extension of the Prussian Empire towards the Mediterranean. It is useful to keep in mind that in 1864 — one year after the appearance of the *History of Federal Government* — James Bryce published in Oxford what turned out to be one of the seminal books of the historiography of the nineteenth century — *The Holy Roman Empire*. Bryce's book passed through several drastic revisions from 1864 to 1904 when (by now Viscount Bryce) he brought it up to date for the last time. Those who want to taste the genuine flavour of the original production will do well to go back to one of the first two editions. Freeman and Bryce, both Trinity College men, soon became friends. Both were looking at the Holy Roman Empire not only as an important European institution of the past, but as a desirable inspiration for the future. Of course Bryce was wiser than Freeman, and his expectations were less sanguine. In a telling note he remarked suspiciously that the partition of the Austrian Empire would have been likely to increase the weight of Prussia in the Mediterranean. It remains true, however, that Bryce, like Freeman, looked at the Holy Roman Empire as a living and useful tradition. Universal history, like the Holy Roman Empire, had become German, after having been Roman. There is some irony in having a man like Freeman choosing federalism as his subject and ending in recognizing the Holy Roman Empire as the best model of Federalism.

III. I chose Freeman as the case to oppose to Max Weber because he is a good example of the situation in which universal historians found themselves when they accepted power struggles as the most important feature of history and furthermore treated them as being brought about by the co-existence of incompatible racial groups. Max Weber was no less patriotic about Germany than Freeman was about England. In fact he was a German patriot of a hue which, though not inconceivable or

unintelligible in Victorian or Edwardian England, made Freeman's political prose look like Sunday sermons. I do not know whether Max Weber read anything by Freeman. As a careful student of Marxist writings he certainly noticed Engels' contemptuous reference to Freeman in the preface to *Der Ursprung der Familie*: "die schlechten liberalen Verfälschungen des Herrn Freeman". What concerns us here is the contrast between these two patriots when they turned from the immediate political questions of their respective countries to a consideration of the course of history.

Max Weber was of course no less a universal historian than Freeman. The first words one meets in the introduction to Weber's greatest work, the unfinished *Sociology of Religion*, are "Universalgeschichtliche Probleme". If he treated Helmut's once famous *Weltgeschichte* as puerile, that was because he agreed with Eduard Meyer that universal history cannot dispense with criteria of relevance which Helmut and his collaborators tried to avoid as being subjective. In what precise relation Max Weber himself was putting history and sociology becomes a secondary problem once it is realised that there have always been two types of history, the history which pursues the fleeting event and the history which analyses permanent or long-lasting structures. Whether you call the second type of history antiquarianism or "histoire de la longue durée" or anthropology or sociology or structural history is less important than the relation which at any given moment exists between these two types of history. As far as Max Weber is concerned, he found in the elaboration of the notion of ideal types an original method for keeping structural research separate from, but connected with, the study of the individual facts. This went together with a rigorous refusal to avail himself of certain notions which were fashionable in his time when one talked about history. This great German patriot refused to consider race, nation, and even state, as objective realities from which to start. In a famous passage of his *Ueber einige Kategorien der verstehenden Soziologie* (1913) he stated that the notion of race is relevant to the sociologist only in so far as there are people who believe in race and make it a conscious motive of social action. The same attitude was maintained towards the principle of nationality: nationality is not a datum, but a motive given by certain individuals for their social actions. As for the state it is almost superfluous to point out that Weber never included an entity called state in his sociological analysis, but concentrated his attention on the various modes of legitimation of authority (charismatic, traditional and bureaucratic or legal) — this in the Germany where Ranke had proclaimed not long before that States are ideas of God. Generally speaking, as is well known, Weber recognizes only individual men and women as agents and therefore seeks the ultimate explanation of history in the motives of individuals and in the meanings they attribute to their social actions. Weber's profound hostility both to the bourgeois and to the socialist traditions of political thought of the nineteenth century is never so evident as in his refusal to start his analysis from nations or from social classes. This led him to attribute maximal importance to religion as a principle of classification of social realities because religious beliefs can only be assumed to exist if they are observable in individuals.

I must immediately add that I am under no illusion of having fully understood the limits and the function of religion in Weber's thought. Religion is clearly not the only form of subjective experience indisputably leading to social action (it is worth remembering the place music had in Weber's theory). More specifically, though Weber's typology of political authority is related to his typology of religion (most obviously in the case of charismatic power, but also distinctly in traditional forms of power), there is no necessary connection between his typology of religious life and his typology of political legitimation. Even in the case of charismatic authority he can put together the prophets of Israel who were inspired by religion and Pericles — or indeed any Athenian demagogue of the fifth century B.C. — who was not, at least in any obvious sense. In some cases Weber even appears to argue that the success of a religious tenet was conditioned by the support it obtained from a political power the roots of which seem to have been independent of religion. He considers the power of the Confucian literati to oppose magic to be dependent on their social status, and not vice versa. He attributes the success of the brahmins to the convergence of their interest with that of the princes. Most interestingly he has no illusions about the religious feelings of peasants. He does not share the romantic image of the peasants' simple faith which played such a part in the interpretation of earliest Hebrew prophecy by Wellhausen. He believed that peasants become deeply involved in religious experiences only when they are in danger of enslavement or proletarianization.

Thus religion is for Max Weber an essentially urban phenomenon — with magic set aside for the satisfaction of the needs of the countryside. But even in the treatment of the city (which is after all one of the masterpieces of Weber's mature thought) we vainly seek a clarification of the position of religion as a force shaping social integration. It was indeed the task of the intellectuals from the cities to persuade or to coerce the peasants by imposing regulations which would make the co-operation of city and countryside effective. But the marvellously subtle and complex typology of the city pays almost no attention to the religious functions of the city — not even to the religious associations existing in each city. This is so true (unless I am guilty of a disastrous oversight) that the type of the temple-city (to which Jerusalem belonged) does not seem to be considered at all. I can only admit that I do not see the typology of the city as being related to Weber's thesis of the centrality of religion in shaping social institutions.

This does not affect the point that by the mere fact of turning his interest to religion as a pivot of social action Max Weber escaped the danger of being Europeo-centric or Aryano-centric, when almost everyone (even, in practice, the Marxists) was either one or the other. China, India, Islam, Judaism were inevitably pushed to the fore. If religion was the major indicator of how a society organizes its principles of authority and its forms of production, the mental processes leading from religious beliefs to political and economic institutions became of paramount significance. The function of the intellectuals in society was no new problem. What was new was the attempt to analyse with a uniform method the role of Confucian literati, brahmins, prophets and rabbis inside their respective

societies. I am not aware that anything of similar scope had been attempted before. Max Weber never found the time for developing his ideas about Islam. Although his most famous specimen of research on the relations between religion and economy, his essay on *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, was published in 1905, it was in many ways as yet an immature and incomplete product of his method. Weber never lost faith in the results of this work — which linked the development of Capitalism with the vocational ethics of Calvinism — but he left further research on this and other topics about Christianity in social life to his friend, the theologian Ernst Troeltsch. I am not competent to judge the validity of this early work, but I should not be surprised if K. Samuelson and others were right in their radical criticisms of Weber's thesis on Calvinism. What is missing in the booklet on *Protestant Ethic* in comparison with Weber's more mature works is the identification and analysis of the type of intellectual capable of guiding the various groups of producers towards a uniform economic and social behaviour. The authors Weber likes to quote — Richard Baxter, Benjamin Franklin and even Wesley — are hardly a coherent group for his purpose. A Brahmin himself, especially in the leisurely Heidelberg years before the first world war, Max Weber was acutely sensitive to the steps the intellectuals needed to take in order to establish their authority and to shape the everyday activities of their followers into meaningful and acceptable patterns. He understood why the Chinese official had to prove his status by the canonical correctness of his literary form or why the Bible, being so accessible and intelligible to the common reader, was bound to make it impossible for the rabbis to be mysterious in their public utterances.

For Max Weber, the task of the intellectuals was to give wordly dimensions to unworldly creeds. Through their intellectuals, religious groups learned to make specific economic and political activities compatible with their basic religious beliefs. The efforts which the intellectuals of the various religions made to harmonize creeds with power or gain could be measured and compared in terms of degrees of rationality. It follows that, whatever the importance of the intellectuals, the decisive element was the rationality inherent in the attitudes of each group as a whole. Rationality, needless to say, is another difficult and complex notion in Max Weber who sometimes opposed rationality in relation to plurality of values (*Zweckrationalität*) to rationality in relation to one value (*Wert-rationalität*), and at other times distinguished between formal rationality — an accurate calculation of given quantities — and material or substantive rationality, that is, choice between goods. But when he applies the notion of rationality to religion, Weber means primarily the opposite of magic — that is, the use of reliable methods for the exploitation of natural resources such as occurs, at its highest level, in a capitalist society. Thus religions can be classified in terms of their different approximation to the rationality which is necessary for the development of a capitalist society. None of the great religions studied by Max Weber after his essay on Calvinism ever developed the rationality which would have made

the rise of capitalism possible. The rejection of Werner Sombart's thesis which connected Judaism with the origins of capitalism is complete and supported by the simple, but decisive, remark that the Jews played no part in the development of modern industry. The distinction of having created modern capitalism is thus left to the Protestant sect, Calvinism.

IV. But Max Weber was never absolutely certain that the rationality he found most congenial was that of capitalism. Many of the most difficult questions Weber asked himself come to the surface in his treatment of Judaism, the most extensive and ambitious he ever planned for any religion.

What we have is only a small part of what he had intended to write. He wanted to go into Talmudic Judaism. Apart from a disconnected chapter on the Pharisees and Essenes, he barely reached the return from the Babylonian exile. German Universities had of course, especially in the Protestant theological Faculties, excellent students of biblical history, in which we include the age of Jesus. There were also some ancient historians — among whom Eduard Meyer was the greatest and the one from whom Weber learned most — who were prepared to go deep into the problems of the so-called inter-testamentary period, the no-man's-land between the end of the Hebrew Bible and the beginnings of Christianity. But no German theologian or ancient historian took the trouble to study the Talmudic texts seriously as documents for religious and social history. When Weber started to write about Judaism after 1910 Jewish scholars, who had always been infinitely superior to their Christian colleagues in their command of Talmudic texts, were beginning to exploit them for social history : it is enough to mention the names of W. Bacher and A. Büchler. Weber had only a modicum of Hebrew and would probably have had to rely on translations if he had ever reached the Aramaic texts of the Talmud ; nor were reliable translations easily available. The reason for his success is therefore to be sought in the questions he asked and even more in his truly formidable gift for analysing intellectual situations in their social contexts. Unlike his Protestant colleagues, he could understand both prophets and rabbis ; and unlike Jewish scholars, he knew about other religions.

In Weber's interpretation of Judaism there is clearly a teleological preoccupation. Weber wants to understand how the Jews survived as a group after having been deprived of their national centre and scattered throughout the world. He finds the answer in an interpretation of the prophets which emphasizes the ethics of humility and pain. Weber took as his guiding text the chapters on the suffering servant in Deutero-Isaiah and also liked to recall the prophet's saying : "I set my face like a flint

and I know that I shall not be ashamed". Paradoxically the rabbis—either because of or despite their *petit bourgeois* intelligence — perfected the work of the prophets by teaching the Jews to adapt themselves to a permanent life as marginal foreigners without losing their dignity, their wits and their hope for the Messianic age of justice and the triumph of Yahwe.

There were many ambivalences in Weber's attitude to the Jews. They were partly personal. His father had signed the 1880 Declaration against Anti-Semitism with Mommsen; and he did not like his father (though he liked Mommsen). The Weber's fashionable house at Heidelberg was open to assimilated Jews and Jewish converts to Christianity who do not invariably seem to have been to Weber's taste. What is more curious is that his work on Judaism was dedicated to his mistress who was the wife of a Jewish colleague and friend. Intellectually, it is easy to find in the research on Judaism even more echoes of Nietzsche than in Weber's other works. As always, he must have had Marx in mind. He certainly demonstrated that he knew much more about Jews and Judaism than Marx ever did. The very word *pariah* which he chose to define the Jews even before the destruction of the Second Temple is an indication of this ambiguity. Hannah Arendt — the pupil of Max Weber's friend and pupil Karl Jaspers — did much to rescue the word *pariah* in her fine collection of essays published in 1947, *Die verborgene Tradition*, but the ambiguity remains and has more than biographical implications.

As a universal historian dealing with Judaism, Max Weber was faced with a fact which ran counter to all the other cases he had been considering — Buddhism not excluded. Religion among the Jews could bypass substructures of political authority and yet produce a remarkably well integrated, rational society, even if it was not the rational society which could support capitalism. Since Max Weber felt more at home with intellectuals than with capitalists and, as we have said, approved of capitalism more with his brain than with his heart, the discovery was bound to be disturbing. Judaism proposed to Weber the alternative of a satisfactory life which was not a political life. It was not an alternative he could make his own or desire for his own Germans. But twice at least, in the last year of his life, 1919-20, he faced it in public as a real alternative. In his Inaugural Lecture at Munich he hinted at the possibility that the Germans might have to live without a State like the Jews (Marianne Weber, *Max Weber. Ein Lebensbild*, 711). In his speech on *Wissenschaft als Beruf* to his German students he concluded with the famous allusion to the oracle concerning Dumah in *Isaiah* 21, "The watchman says: Morning comes, and also the night. If you will inquire, inquire; come back again". Weber added: "The nation for whom Isaiah spoke has asked questions and waited for the

answers for more than two thousand years, and we know its terrible destiny". As a matter of fact, the nation which is supposed to wait for the answers in this particular oracle is not Israel but Edom.

In spite of his own warning against the prophets Max Weber had gone back to the prophets to try to unravel the inner structure of social action. Freeman had relied both on the instruments of political analysis offered by classical political thought and on racial categories, which had never been extraneous to Greek thought. We may now go back ourselves to the origins of these two types of analysis which by implication are also two types of universal history. In a paper called "The Origins of Universal History" I have tried to describe the Greek side of these origins and have also said something on the confluence of Greek ideas in the Book of Daniel, but the Jewish-Christian side of the story is still very obscure to me. Perhaps rightly, as obscurity is inherent in prophecy¹.

January 1985

University of Chicago
Department of Classics

¹ It is not necessary here to give bibliography either on Freeman or on Weber. But on Freeman the reader should be referred to J. W. Burrow, *A Liberal Descent*, Cambridge 1981, for a complementary view. My Pisa seminars on Freeman and Weber are published in *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa* 3, 8, 4, 1978 (Weber) and 3, 11, 2, 1981 (Freeman). See also on Weber my paper in *History and Theory*, 19, 1980, 313 – 348. On Universal History, *Annali Pisa* 3, 12, 2, 1982.

UNE FOIS ENCORE SUR KIKŌN

Dans les *Thrakischen Sprachreste* de D. Detschew (= Dečev)¹, s. Κίκωνες, «Stamm zwischen dem historischen See und dem Unterlauf des Hebros», on lit que le singulier «Κίκων [ist] auch als PN verwendet». À côté de ὁ Κίκων Ὀρφεύς (où d'ailleurs Κίκων est un ethnique) et Κίκων l'éponyme des Cicones, on y trouve : (1) Hesych. : Κίκων · ὁ Κίκων Ἀμυθάνας [chez Dečev faute d'impression : Ἀμυνθάνας] ἦν, οὐδὲν αἴσιον προεσιζών; (2) Hipponax frg. 2 (1, 3. 77, 5 Diehl²) : Κίκων δ' ἄ πανδήλητος, ἄμμορος καύηξ, τοιόνδε δάφνης κλάδον ἔχων; (3) IG 12, 8, 85a aus Imbros, 30 : Κίκων; (4) SEG 1, 126, aus Boiotien : Κίκων Ἀθηναῖο[ς]. Son commentaire : «Die von WT. Thr. I 43² vorgeschlagene Verbindung des Stammesnamens mit griech. κίκυς 'Kraft' von Wz. k'āiq- : k'eq-, WP 1,334, wäre an sich möglich, wenn der anlautende Guttural sich im Thrakischen entpalatalisierte. Gegen diese Möglichkeit spricht aber der von derselben WZ. abgeleitete PN Σικίς, da er die zu erwartende Entpalatalisierung nicht aufweist. Vgl. den pisid. PN Κίκος, Κίκκος bei Sundwall LN 105, die etr. *cicu*, *cicunia* und deren lateinische Fortsetzungen *Gigennius*, *Gigia*, *Ciclia* bei Schulze ZGLE 273 ».

Dans ce commentaire, il y a un tas de choses périmées, comme on le verra plus bas. Cependant, malgré les études qui ont paru après Dečev, les *Fontes Historiae Thraciae Thracumque*³ présentent, sans aucune hésitation, le fragment 5 d'Hipponax, dans le contexte de Tzetzès, emprunté à Diehl² :

ἦν δάφνην οἱ ἱερεῖς τοῦ Ἥλιου ἦτοι μάντις καὶ μάγοι, οἷς ἦν καὶ ὁ Χρῦσης, στεφανούμενοι ἐπορεύοντο, καθὼς δηλοῖ καὶ Ἰππώναξ ἐν τῷ κατὰ Βουβάλου ἱάμβωι· Κίκων δ' ὁ πανδήλητος ἄμμορος καύηξ, τοιόνδε δάφνης κλάδον ἔχων --- οὐδὲν αἴσιον προεσιζών,

qui est traduit (en bulgare, d'où je le traduis en français) : «Kikōn, complètement détruit, mouette infortunée [sic], portant telle branche de laurier ... ne prophétisant rien de bon ».

Je risque de répéter des choses déjà dites, mais puisqu'il existe encore des opinions contradictoires au sujet de Κίκων et de l'appellatif qui l'accompagne, je me suis permis de reprendre la question.

À mon avis, le problème doit être traité de la façon suivante : (1) l'origine de l'ethnonyme Κίκωνες, d'où est tiré le nom de leur éponyme Κίκων, et (2) l'origine de l'anthroponyme Κίκων : thrace ou non.

L'origine de l'ethnonyme, comme la plupart des ethnonymes, restera au moins discutable. On voit que Dečev allègue des arguments et des parallèles qui ne sont pas acceptables ou décisifs : la dépalatalisation des gutturales au commencement du mot, le rapprochement des noms pisidiens, étrusques, etc. — je reviendrai ci-dessous à certains de ces

¹ D. Detschew, *Die Thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957. Zweite (unveränderte) Auflage 1976 (infra : D. Dečev).

² W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, Wien 1893—1894 = unveränderter Nachdruck, Wien, 1980 (infra : W. Tomaschek).

³ *Izvori za istorijata na Trakija i trakite = Fontes Historiae Thraciae Thracumque*, Sofia, I, 1980, 67.

noms. Je laisse de côté ce qui est dit après lui à ce sujet, car tout reste dans le domaine des hypothèses ⁴. D'ailleurs, l'étymologie de Κίκωνες est sans importance dans notre cas, bien que je sois séduit de dire dès maintenant que le rapprochement du grec κίχως, auquel je m'arrêterai encore une fois plus bas, n'est pas prouvable d'une façon définitive.

Donc, il reste le problème : le nom propre Κίκων est-il le nom de l'éponyme ciconien, respectivement l'ethnonyme, employé comme anthroponyme ?

Le nom propre Κίκων est expliqué, en commun avec Κίκων et Κίχος, par F. Bechtel ⁵, comme appartenant à κίχως 'fort', et il met ces noms dans la catégorie 'fort et faible'. Le sens de l'appellatif est certain, ce qu'on ne peut pas dire de son étymologie. Bien que nous soyons habitués à des étymologies inconnues ou incertaines et que l'étymologie de κίχως ne soit d'aucune importance pour notre propos, je rappellerai qu'elle n'est pas encore établie d'une manière incontestable. F. Bechtel suppose une forme *κίχφος, comme φαστφος à (F)ῆστν, ce qui ne nous aide pas beaucoup. Chez Boisacq ⁶, il y a des étymologies erronées. Van Windekens et V. Georgiev ⁷ proclament le mot pour pélasgique et le rattachent à l'anglais *quick*, etc. Enfin, selon HJ. Frisk et P. Chantraine ⁸ il n'a pas d'étymologie. Cependant, à part l'étymologie, on peut constater que l'appellatif κίχως n'est pas très rare : on le trouve dans l'Odyssee, les hymnes homériques (h. Aphrodite), Alcée ⁹, Eschyle, et à côté de lui : ἄ-κίχως 'sans force' dans l'Odyssee, Eschyle, Hippocrate, et le verbe κίχῶω = ἰσχῶω chez Hérodien ¹⁰.

Après F. Bechtel, le nom n'a pas beaucoup attiré l'attention des savants, et je ne peux pas tomber d'accord avec O. Masson ¹¹ que « on admet en général qu'il signifie simplement le 'Cicone' d'après la peuplade thrace des Κίκωνες ». Il accepte que l'anthroponyme Κίκων, connu dans les inscriptions, « doit être l'ethnique entré dans l'onomastique, sans que l'on doive supposer pour tous les porteurs de ce nom une origine effecti-

⁴ V. Georgiev, *Trakite i tehrijal ezik*, Sofia, 1977, 267 (dans le rés. fr. : *Les Thraces et leur langue*, 294) explique Κίκων et κίχως d'une même racine *g^hiǵ- avec délabialisation et mutation des consonnes ('Lautverschiebung'). Sur cette racine indo-européenne, voir note 7. Pour le manque de perspectives dans l'interprétation étymologique de ce nom, cf. également I. von Bredow, in *Contributions au IVe Congrès international de thracologie*, Sofia, 1984, 50.

⁵ F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle/S., 1917, 487 (infra : F. Bechtel).

⁶ E. Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, 3e éd., Paris, 1938, s. u. De l'étymologie de W. Tomaschek et de Walde—Pokorny, voir la citation de D. Dečev, ci-dessus.

⁷ A. J. Van Windekens, KZ 74, 239 sqq., V. Georgiev, *Trakite* (cit. note 4) et *Introduction to the History of the Indo-European Languages*, Sofia, 1981, 101. Sur la racine g^heǵ- et g^heiā- : g^h(i)ǵ- : g^h(i)io- : g^hǵ-, souvent élargie avec -u-, 'leben', sous la forme g^hi-, avec le suffixe indo-européen -g- ; g^hiǵ- (utilisée pour l'étymologie pélasgique) : ahd. *quēh* und *quēk*, 'lebendig', nhd. *keck*, schweiz. *check* 'stark, fest', etc. » J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I, 1959, 467 — 468.

⁸ HJ. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, I, 852 : « Unerklärt. Verfehlt idg. Etymologie bei B[oisacq]. Nach v. Windekens (...) pelasgisch », P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque, Histoire des mots*, Paris, 1970, 531 : « Pas d'étymologie. Hypothèses 'préhelleniques' non fondées ».

⁹ « douteux » Liddell — Scott — Jones, *A Greek-English Lexicon*, s.u., mais voir *Poetarum Lesbiorum Fragmenta*, ed. E. Lobel et D. Page, Oxford, 1955, ad fr. Z 91.

¹⁰ Voir Liddell — Scott — Jones, HJ. Frisk et P. Chantraine.

¹¹ O. Masson, *Fragments du poète Hipponax*, Paris, 1962, 106 — 107.

vement thrace » et que l'interprétation de F. Bechtel est « beaucoup moins naturelle »¹² sans pourtant offrir des arguments. Au contraire, P. Chantraine (s. κίκυς), qui connaissait très bien l'ouvrage d'O. Masson, souscrit à l'opinion de Bechtel; de sa part, L. Zgusta¹³ s'oppose à l'interprétation micrasiatique (acceptée par D. Dečev) en acceptant l'explication de toute la 'Sippe' du grec.

Voici la liste de Bechtel (je signale aussi les nouvelles éditions) :

Κίκων: Χειμεύ[ς] Κίκω[νος Λακιάδης] IG II 961 (= II² 1953); Χειμεύς <K>ίχ<ω>νος (MIKONOS Rangabes, corr. Kochler) Λακιάδης *ib.* 2267 (= II² 6635) (357/6 av. n. ère).

Κίκων: Ἀρίστων Κίκωνος Μεγαρεύς IG IV 926.45 (= IV 1², 71.45) (ca 300 av. n. ère).

Κίκος: Νικίων Χοιρῆθεν Κίκου, à Eliérie, IG XII 9, 221.1 (IIIe s. av. n. ère).

À cette liste, il faut ajouter :

Κίκων: (1) Κίκων, à Imbros, IG XII 8, 85.a 30¹⁴ (fin IVe — début IIIe s. av. n. ère), cité par D. Dečev.

(2) Κίκων Ἀθηναῖος[ς], vainqueur aux Amphiaraiia en Béotie, SEG 1, 126.41 (335/4 av. n. ère), cité par D. Dečev.

(3) Κίκων Ἀσφαλάδα (sic, peut-être pour Ἀσφαλάδα) Ἀπολλωνία, à Latô en Crète, I. Creticae I, 146 n. 44.4—5 (vers Ier s. de n. ère). Selon l'éd. M. Guarducci¹⁵, la lecture des lignes 4 — 5 est « incertissima », mais je ne sais pas si cette remarque se rapporte à Κίκων d'une manière décisive.

Κίκος: Κίκος, en Phrygie-Pisidie, L. Zgusta (d'après J. R. S. Sterett, *The Epigraphical Journey to Asia Minor*, 1888, 72 — 75).

Κίκκος: Κίκκος, en Phrygie-Pisidie, L. Zgusta (d'après Sterett, *ibid.* 72 — 75).

Κίκις f.: (1) Κίκι Σασᾶ Μιλησία, à Thèbes, Arch. Ephem. 1934—1935, Chron. 9, n. 113, cf. L. Robert, *Noms indigènes de l'Asie Mineure gréco-romaine*, Paris, 1963, 521.

(2) Κίκις Σκόπου Μιλησία, à Athènes, M. Mitsos, *Geras Keramopoullou*, 513 n. 11 (non uidi), cf. L. Robert, *op. cit.*, 521 note 6. Dans Souda (éd. Ada Adler) on lit : Κίκις ὄνομα κύριον. ὁ ἀδελεφὸς

¹² *Op. cit.*, 107 note 1.

¹³ L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Prag, 1964, 606 avec la note 109.

¹⁴ Dans la même inscription, col. c 39, figure un Μάρων. L'inscription (fragmentée), où se trouvent ces Κίκων et Μάρων, représente une liste de caractère indéterminé où sont conservés les noms de 51 personnes sans patronymes et de laquelle l'éditeur Friedrich écrit : « Catalogus nominum diuersis temporibus saec. IV exeuntis et saec. III ineuntis inscriptorum; mystarum? peregrini enim insunt. Κίκων et Μάρων ad oram Maronitarum referenda sunt et Βουκάττης [deux fois inscrit, col. c 41 et 42] ad Boeotiam ». Cependant D. Dečev a incorporé Κίκων dans son recueil, mais n'a pas pris Μάρων : il n'a réuni s. Μάρων, *Maro* (p. 289) que les cas provenant du territoire thrace en argumentant avec raison : « Ich übergehe die andere Belege für die Verbreitung dieses PN, da er auch bei den Griechen und den Römern begegnet » (contrairement à W. Tomaschek II 2, 22 : « Μάρων findet sich, nach dem homerischen Vorbilde [sic], bis in die späteste Zeit als Eigenname », ce qui est compréhensible pour l'époque des débuts des études thraces). Sur le nom grec, voir F. Bechtel 295 (où figure un Μάρων Λακεδαιμόνιος (IIIe s. av. n. ère), qui évidemment ne peut pas porter un nom thrace). Donc Μάρων de notre inscription doit être pris également pour un nom grec, et de cette façon il s'ape davantage l'origine thrace de Κίκων.

¹⁵ *Cit.* note 9.

'Αλκαίου. Ce texte a trouvé sa place dans l'édition de Lobel—Page, fr. Z. 91, que je cite textuellement : « Κίκις (i) Cyrill. lex. (Cr. A.P. iv 185) ; (ii) Suid. in v. ; (iii) *Et. Mag.* 513.32 ; (iv) *Et. Gud.* 322.5 (=Cr. A.P. iv 35). ὁ ἀδελφὸς 'Αλκαίου (i), (ii), simm. (iii), (iv). porro praebet (iv) ὁ... 'Αλκαῖος ὁμοίως 'Ομηρῶ τὸν ἰσχυρὸν κίκυν καλεῖ. genit. Κίκιδος erat, cf. Serg. Emes. ἐπιτ. ὄνομ. καν. (p. 9 Hilgard = Cr. A.P. iv 337) ».

Enfin, on trouve un Κίκκος dans Souda s. Κλεομήδης 'Αστυπαλαειῦς, Κίκκον τὸν 'Επιδαύριον ἀπέκτεινεν ἐν τῇ πυγμαῖ. Dans Pape — B., le nom est enregistré sous la forme Κίκιος. Cette histoire se trouve racontée chez Pausanias VI, 9, 6 — 7, mais là l'homme porte le nom 'Ικκος : τῇ δὲ 'Ολυμπιάδι τῇ (= 71 Ol.) πρὸ ταύτης (= 72 Ol.) Κλεομήδην φασὶν 'Αστυπαλαίεα ὡς 'Ικκῶ πυκτεύων ἀνδρὶ 'Επιδαυρίῳ τὸν 'Ικκον ἀποκτείνειεν ἐν τῇ μάχῃ.

Comme formation, Κίκων, tiré d'un thème en -u-, n'a rien d'étrange : de (f)ἄστυ on a 'Αστων (à côté de 'Αστέας -ίας -ίων etc., voir F. Bechtel, 88). de γλυκὺς — Γλύκων (*ib.* 510), de δριμύς — Δρίμων (*ib.*, 500), etc.

Pour proclamer Κίκων thrace et l'expliquer comme ethnique entré dans l'anthroponymie — tels cas sont connus —, il faut nier son appartenance à la 'Sippe' avec Κίκων, Κίκος, Κίκκος et Κίκις (Κί- Souda et Lobel — Page), ce qui n'est pas possible. Ce n'est pas possible, car la gémination -xx- dans Κίκων restera inexplicée. La gémination apparaît non seulement dans des noms abrégés (di- ou monothématiques), mais également dans d'autres formations¹⁶.

Pour les doublets Κίκων : Κίκων (de κίκυς), on peut alléguer par exemple Βίτων : Βίτων, f. Βιτῶ (βίος, Bechtel, 94 — 96) ; Πολέμων, f. Πολεμῶ : Πολεμῶ (πόλεμος, *ibid.*, 374 — 375) ; Στράτων, f. Στρατῶ : Στρατῆς, Στροτῶ (στρατός, *ibid.*, 304 — 305) ; Λάμις : Λάμμος, f. Λαμμῶ (de λαμο-, apparenté à λαμυρός, *ibid.*, 274) ; Μέλων : Μέλλων (μέλει, *ibid.*, 304 — 305) ; Σθένων : Σθένις, Σθεννίδας, Σθεννεύς (σθένος, *ibid.*, 398 — 401) ; etc. La gémination -xx- (qui nous intéresse ici) apparaît souvent dans des hypocoristiques en -κκας, f. -κκῶ des noms, dont la seconde partie commence par un -x- : -κλῆς, -κράτης, -κρίτος, -κύδης, etc., par ex. 'Ανδρόκκας, f. 'Ανδροκκῶ (Bechtel, 48), Δαμόκκας (125), Εἰφίκκας (215, ad Εἰφίς, voir mon commentaire Bull. Musée national Varna, 13 (=28), 1977, 145 n. 3), Μενέκκας (308), Ναυσίκκας (327), Βερέκκας (= Φ-, 444), Φιλόκκας, f. Φιλοκκῶ (448), etc. (D'autres gémimations, par ex. -vv-, Καλονῶ : Καλόνικος 322 ; -ττ-, Νικοτῶ : Νικότιμος, 322 ; etc.) Naturellement, dans tous ces types, les analogies jouent un grand rôle.

Je pense qu'un certain poids en faveur de l'origine grecque de Κίκων a également le fait que les noms de la 'Sippe' ne se rencontrent point dans les pays thraces, mais en Grèce continentale et insulaire et en Asie Mineure. Naturellement, il existe la pratique largement répandue d'employer des noms héroïques et mythologiques, mais l'éponyme des Cicones n'apparaît pas dans un mythe célèbre pour que son nom soit employé au dehors du pays ciconien, et en général au dehors de la Thrace, et, en plus, c'est l'éponyme d'une tribu antigrecque d'après la mythologie (l'Odyssee). Il faut reconnaître cependant que si après Hérodote le nom de la tribu des

¹⁶ E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, I, 636 — 637.

Cicones disparaît des sources historiques, il s'est maintenu dans la poésie à cause de l'intérêt pour l'ancien et l'exotique (c'est par Κίκων 'le Cicône' qu'on qualifiait Orphée; les lexicographes comme Étienne de Byzance, ou des auteurs comme Strabon ne transmettent qu'une tradition littéraire, voir les passages chez D. Decev).

J'ai dit plus haut que F. Bechtel range la 'Sippe' de Κίκων dans la catégorie 'fort et faible' (« stark und schwach », à côté de 'grand et petit', 'beau et laid' etc.) : Ἰσχυρος, -ίας, -ίων (ισχυρός), Δρύτων (*δρυτός : δρύν¹⁷), Στίπων (lat. *stipes*, etc.), Ἀλεινή (ἀλεινόν ἀσθενές, λεπτόν Hesych.), auxquels il faut ajouter les noms tirés de σθένος 'force' (*ibid.*, 398 — 401) ou de βία 'force physique, violence' (*ibid.*, 93—94, le type Βι-άνωρ, etc.).

Tout ce que nous avons dit jusqu'ici, nous conduit, je crois, à la conclusion que l'anthroponyme Κίκων ne devrait pas être expliqué par le thrace, mais comme un nom grec qu'il ne faut pas confondre avec l'ethnonyme Κίκων. Dans cet ordre d'idées, je voudrais rappeler qu'il existe dans plusieurs langues des noms propres qui présentent des formes identiques ou très proches, mais n'ont pas la même origine.

Maintenant revenons au fragment hipponactéen Κίκων ὁ παν-δῆλτος, ἄμμορος καύηξ, ce « Kikôn, complètement détruit, mouette malheureuse ». Déjà Diehl¹², auquel, comme je l'ai dit au début, les *Fontes* ont emprunté le texte, avait fourni toute la documentation, où figure la conjecture de Jung : « an latet καύης Lydorum = ἱερεύς? », à la suite, de la découverte de Ramsay et Buckler-Robinson¹⁸ que dans les inscriptions de Sardes le féminin καύειν (acc., d'un nom. *καύεις) signifie 'prêtresse', d'où la conclusion que le masculin doit être καύης et c'est justement le mot qu'on a chez Hipponax. Il est curieux que Diehl¹² ne s'est pas rendu compte que καύηξ n'a aucun sens ici. Le problème a été de nouveau élucidé par K. Latte¹⁹ et repris un peu plus tard par O. Masson²⁰ qui remarque : « souvent même on a corrigé καύης [chez Hipponax] — donné par trois sources indépendantes — en καύηξ ». Le mot *kavés* apparaît dans plusieurs inscriptions lydienes, textuellement citées par O. Masson²¹, et du lydien il est entré dans l'ionien micrasiatique, tout à fait comme le mot πάλμυς 'roi', duquel on lit dans les scolies à Lycophron 690 : ἡ δὲ λέξις ἐστὶν Ἰώνων καὶ χρῆται ταύτη Ἰππῶναξ, ce qui est attesté dans plusieurs fragments. Donc il n'y a rien d'anormal de trouver καύης chez Hipponax, si en plus le féminin καύεις a subsisté encore au IIe siècle de n. ère dans les inscriptions grecques de Sardes. Pour terminer avec les études sur καύηξ — καύης, je signalerai que le problème a été traité une dernière fois par O. Masson dans son étude sur Hipponax²², où il s'occupe également de ce qui doit être considéré comme fragment d'Hipponax et de ce qui appartient au texte de la source.

¹⁷ Cf. P. Chantraine 298 s. δρύν.

¹⁸ A JA 17, 1913, 362 — 363, d'où IGRom. 4, 1755. Maintenant toutes les inscriptions de Sardes dans *Sardis* VII 1 (1932), nn. 51.3; 52.2; 53.4; 54, citées dans l'ouvrage d'O. Masson, *Hipponax* (cit. note 11), 108, note 2.

¹⁹ *Philologus* 97, 1948, 39, 42 — 44.

²⁰ « Lydien *kavés* (καύης) », *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung* 1, 1950—1951, 182 — 188.

²¹ D'après Friedrich, *Kleinasiatische Sprachdenkmäler*, 1932, 108 sqq.

²² Cit. note 11, cf. aussi P. Chantraine, 503 sq. s. u.

Donc ce Κίκων était non seulement un 'prêtre', mais aussi un 'devin' (μάντις²³) qui ne prophétisait rien de bon²⁴, c'est-à-dire, ici, rien de vrai. Pour couper court, je me référerai au dernier ouvrage d'O.Masson²⁵ : « Kikôn est un personnage que l'on retrouve ailleurs chez Hippoanax, 78.7 ; 102.17 ; 118.14 ; cf. 151. Il apparaît comme un devin, mauvais prophète, parfois associé à d'autres personnages dont se moque le poète, comme Kôdalos et Babys, 151 »²⁶. Plus tard, on a fait de lui le fils du célèbre devin Amythaôn, comme on l'apprend de Hésychius : ὁ Κίκων Ἀμυθάονος ἦν. οὐδὲν αἴσιον προθεσπίζων.

En guise de conclusion sur ce point, je dirai qu'il faut enfin renoncer à la « mouette infortunée ».

Janvier 1985

6, rue Oborište
BG — 1504 Sofia

²³ Cf. le texte de Tzetzés cité au début de cet article : οἱ ἱερεῖς τοῦ Ἥλιου ἦτοι μάντιες καὶ μάγοι, et chez le même auteur : Κίκων ὄνομα μάντεως, cité aussi chez Diehl². Voir tout particulièrement K. Latte (cit. note 19).

²⁴ Cf. μάντις κακῶν *H.*, I, 106.

²⁵ P. 106 (cit. note 11).

²⁶ C'est probablement là qu'il faut chercher l'origine de l'expression Κικόνιον ὄρνειον dans Souda, dans laquelle on pourrait voir un proverbe : « l'oiseau ciconien » = « présage, prophétie de Kikôn », c'est-à-dire mauvaise prophétie, ὄρνειον (ὄρνις) employé dans ce sens, voir I. Iiddell — Scott — Jones, s. uu. ; pour οὐδὲν αἴσιον, cf. le contraire : αἰσία ὄρνις Pindare, *Ném.* 9, 18.

LE DÉCRET DES SUPPLIANTES D'ESCHYLE

L'analyse de quelques passages des *Suppliantes*¹ qu'entreprenait, il y a déjà plus de trente ans, Victor Ehrenberg, y retrouvait les échos de la vie politique athénienne après la réforme clisthénienne², et d'abord la première attestation — périphrastique, il est vrai — du mot *δημοκρατία*. Le relevé des termes du vocabulaire politique athénien dans l'ensemble du drame³ prouvait bien qu'il ne s'agissait pas d'un anachronisme accidentel, mais d'une image délibérément construite par Eschyle — celle d'une démocratie qui s'affirmait d'une manière explicite au moment même où elle était confrontée au dilemme tragique suscité par la supplication des filles de Danaos.

J'ai tâché ailleurs⁴ de suggérer quelle pouvait être la fonction dramatique — et, partant, idéologique — de la « royauté démocratique » de Pelasgos; sans nullement prétendre d'avoir épuisé le sujet, je n'y reviendrai pas dans les pages qui suivent, et qui n'ont qu'un but très limité, celui de confronter le récit que fait Danaos, aux v. 600 — 624 du drame, et qui a pour sujet l'assemblée d'Argos, avec les documents relatifs au fonctionnement de l'assemblée athénienne à l'époque d'Eschyle, afin de mieux cerner les mécanismes constitutifs et la signification du discours tragique par rapport à la cité et à ses institutions.

Le premier élément qui s'impose est la concentration des termes techniques — ou quasi-techniques — dans ces quelques vers; si de tels termes représentent un réseau de significations récurrentes le long du texte, leur agglomération dans la tirade de Danaos en fait un nœud décisif du drame, et qui achève de confronter la lignée et la cité, en donnant aux *ἀστοζένοι* qu'étaient les Danaïdes un statut « normalisé », celui de *météques*.

À commencer par le v. 601, *δήμου δέδοκται παντελῆ ψηφίσματα*, les formules employées par Eschyle rappellent de très près la prose des décrets athéniens. La périphrase du mot *δημοκρατία* au v. 604, *δήμου κρατούσα χεῖρ ὅπη πληθύνεται* renvoie très précisément aux mécanismes effectifs d'adoption d'un décret, à la fois par l'allusion au vote aux

¹ Qu'il me soit permis de dédier ces pages à mon maître, M. Denys M. Pippidi, qui m'a enseigné que la réflexion de l'historien devait se situer toujours à la confluence des sources. — L'étude d'Ehrenberg est *The Origins of Democracy*, *Historia*, 1, 1950 = *Polis und Imperium*, Zürich-Stuttgart, 1965, p. 264 — 297.

² La publication de la didascalie des *Suppliantes*, *Oxyrrh. Pap.* 20, Londres, 1952, n° 2256.3, est postérieure à l'étude de V. Ehrenberg, qui rattachait le drame aux conséquences directes des réformes de Clisthène (cf. id., *Sophokles und Perikles*, tr. all., Munich 1956, p. 4 n.2); je pense pour ma part, comme tout le monde le fait maintenant, à l'époque d'Éphialte.

³ A. *Supp.* 7, 366, 369, 398, 419, 491; cf. V. Ehrenberg, *Origins*, p. 267 — 271.

⁴ Zoe Petre, *Quelques problèmes concernant l'élaboration de la pensée démocratique athénienne entre 510 et 460 av. n. è.*, *StCl*, 11, 1969, p. 39 — 55; *Astozenoi. À propos du statut des femmes dans la cité d'Eschyle*, *RRH*, 19, 1980, 2 — 3, p. 173 — 181.

moins levées, qui est la procédure normale pour l'adoption de tout acte normatif⁵, et par le verbe *πληθύνομαι*, qui se réfère à l'assemblée légalement constituée⁶. Le vers suivant (605) débute par les mots *ἔδοξεν Ἀργείοις*, qui reprennent la formule introduisant tout décret athénien, *ἔδοξε τῷ δέμοι*⁷, et les v. 609 — 614 sont effectivement composés comme un décret conférant aux Danaïdes le droit de métèque et la protection de la cité d'Argos.

Sur les vingt unités sémantiques des v. 609 — 614, la moitié presque est en relation directe avec le vocabulaire institutionnel athénien du Ve siècle⁸.

Ce qui plus est, la syntaxe de ce passage est calquée sur le formulaire des décrets contemporains, avec, au début, la définition d'ensemble de la qualité octroyée, suivie par une deuxième phrase, introduite par *ἐάν δέ*, qui précise les obligations que la cité veut assumer et les pénalités pour toute infraction, *ἄτιμον εἶναι* du v. 614, qui a une résonance tout à fait technique. Pour nous en assurer, nous n'avons qu'à relire, par

⁵ V. Ehrenberg, *Origins*, cit. ; M.A. Hansen, *The Athenian Ecclesia*, Copenhague, 1983 p. 104 — 107.

⁶ IG I², 114, l.17 ; cf. V. Ehrenberg, *L'état grec* (tr. fr.), Paris, 1976, p. 114 ; P. J. Rhodes, *The Athenian Boule*, Londres, 1972, p. 196 — 197.

⁷ V. Ehrenberg, *Origins*, p. 270, citant IG I², 1 (SEG X, 1), l.1 (v. aussi *infra*, p. 29 et n. 27) ; cf. H. Friis Johansen et E. W. Whittle, éd., Aeschylus, *The Suppliants*, Copenhague, 1980, II, *comm. ad* 605. Dans la récente étude que Benedetto Bravo a consacrée au vocabulaire des saisies et représailles (*Sulân, Représailles et justice contre des étrangers dans les cités grecques*, ANSP, IIIe sér., X, 1980, 3, p. 675 — 988), le texte des *Suppliantes* est analysé à plusieurs reprises — cf. *infra*, n. 8) : le point de vue de l'auteur semble, au premier abord, tout à fait contraire : « Le langage de ces vers — écrit-il à la page 748 de son étude — est très différent du langage des documents, quoi qu'il fasse allusion à celui-ci ». Mais en réalité, le point de départ de l'auteur, et non pas sa conclusion, est inverse par rapport à celui où mon étude se situe, et il a raison de penser que le texte d'Eschyle ne saurait modifier l'interprétation d'un texte officiel ; la démarche opposée, par contre, est légitime — et légitimée assez fréquemment dans l'étude même de B. Bravo.

⁸ Les vingt unités de sens des v. 609 — 614 peuvent être classées comme suit : 1° *institutionnelles* (i.e. attestées dans le vocabulaire officiel d'Athènes avec le sens qu'elles ont dans le texte d'Eschyle : les chiffres renvoient aux inscriptions d'IG I² ; comme il ne s'agit que de leçons assurées, je n'ai pas encombré les références des correspondances avec le SEG ou d'autres recueils) : *μετοικεῖν*. *τῆσδε γῆς* : 6, l.37 : *ἀρρουσιάστους* : cf. B. Bravo, *Sulân*, p. 727 sq. : 792 — 808. *ἕξ ἀστυλῆα* : 58, l.14 (*ἀστυλεῖ καὶ ἀστυοδεί*) ; mais cf. B. Bravo, *Sulân*, p. 748, 807 et pass. : *ἀγειν* : 68, l.1 (*φέρουσι καὶ ἄγουσι*), 115, l.37 (*φέροντα ἢ ἄγοντα*) cf. B. Bravo, *Sulân*, p. 792 — 808 ; *ἐάν δέ* : e.g. 10, l.5, 28a, l.7 etc. : *τόν μὴ βοηθήσαντα* : e.g. 45, l.14 (*βοηθεῖν*), 86, l.8 (*βοηθεῖν Ἀργείους Ἀθέναζε*), *ibid.*, l.22 (*εἰς τὸν πόλιν τὸν ἐπαγγεῖλεσαν βοηθεῖν*) etc., *ἄτιμον εἶναι* : 45, l.23 (*ἄτιμον εἶναι*) ; 22, l.29 sq. ; 39, l.33 ; 63, l.32 (*ἄτιμος ἔστω*) ; *ἕξ φυγῆν* 10, l.29 ; 39, l.7 (*φυγεῖ ζευμίσσο*) ; 101, l.7 (*φυγῆν*) ; cf. And. l.68, *Lys.* 3, 42 etc. 2° *quasi-institutionnelles* : a) *τῶνδε γαμόρων* : les *γαμόροι* sont bien connus ailleurs qu'à Athènes : les *γεωμόροι* athéniens sont attestés chez Pl., *Lg.* 737 e et Arist., *AP*, fr. 2, dans un contexte appartenant plutôt à la théorie politique du IVe siècle qu'à l'histoire des institutions, ce qui pourrait réduire les connotations techniques du mot chez Eschyle ; b) *Composés eschyléens* : *δημηλάτω* (cf. *δημηλασία A. Supp.* 6, et surtout *δῆμος*). 3° *neutres* : *ἡμᾶς, καὶ, μητ' ἐνοίκων, μητ' ἐπήλυδων, τινά, περσιθῆ* ; 4° *poétiques* : *βροτῶν, τὸ καρτερόν*. La faible charge de mots poétiques correspond à la concentration des termes institutionnels, qui, complétés par des approximations quasi-formulaires, font de ce texte une paraphrase de la prose officielle. Cf. aussi l'analyse de M. Ostwald, *Nomos and Beginnings of the Athenian Democracy*, Oxford, 1969, p. 58 — 59, pour les v. 387 — 91 des *Suppliantes*, et ses conclusions, p. 121 — 130, concernant le rapport de cette tragédie avec le progrès des institutions athéniennes.

exemple, le décret en l'honneur d'Achéloïos⁹, antérieur à 445, qui confère à ce personnage la qualité — non pas, évidemment, de métèque, car c'est une qualité qu'on acquiert par inscription, et non pas par décret, mais de proxène et d'évergète, dont la protection dans les cités dominées par Athènes est assurée par une clause particulière¹⁰. Cette protection de la personne du bénéficiaire dans les cités de la ligue sert sans doute de modèle à Eschyle pour forger la clause du « décret des Argiens » accordant aux Danaïdes la protection de leur cité : on voit bien que le « droit de résidence » qu'Eschyle invente pour légaliser le statut des filles de Danaos garde bien ses attaches avec la pratique institutionnelle de la cité.

Si la première partie de la tirade de Danaos a pour référent *le texte* des décrets athéniens, la seconde est centrée sur *le discours* politique : les images saisissantes que suscite Pelasgos — la double souillure, le monstre tout-puissant du courroux divin — sont identifiées d'une manière explicite comme autant d'habiles détours d'un art de la persuasion auquel se rend l'assemblée : δημηγόρους δ' ἤκουσεν εὐπειθῆς στροφὰς/ δῆμος Πελασγῶν (v. 623 — 624). Cette référence explicite à l'art oratoire mérite bien d'être relevée, d'autant plus qu'elle répond au thème de la persuasion repris plusieurs fois par Pelasgos¹¹. Dans la structure d'ensemble du drame, ce thème s'oppose aussi bien à la force brutale des mâles Égyptiades qu'à l'image monarchique du πρυτανὶς ἄκριτος¹² auquel se référent les Danaïdes.

Un autre roi démocratique de la cité tragique, le Thésée des *Suppliantes* d'Euripide, expliquera avec une sorte de noble cynisme cette fonction de la πειθῶ politique, suscitant, à côté de l'obéissance, l'enthousiasme¹³. Dans les *Suppliantes* d'Eschyle, l'éloquence publique n'est pas aussi candidement démagogique, et le λόγος s'oppose à la force, βία, comme l'ordre à la violence. Il est cependant intéressant d'observer à ce propos que, dans une réplique adressée par Pelasgos au héraut des Égyptiades, et où l'opposition *discours / texte écrit* acquiert une dimension politique, puisque le roi dit : « Il ne s'agit point de ce qui est écrit sur des tablettes ou scellé dans de rouleaux de papyrus : tu entends ici le clair langage d'une

⁹ IG², 28a : SEG X, 23 : [... ἔναι] δ' αὐτὸν πρόχσενον Ἄθωνα[ίον καὶ εὐεργέτην] ἐὰν δὲ ὑπό τιμος] [ἀδικῆται] Ἀχελοῖον, τὰς δίκας λαγγ[ί]ανεν κ[ατὰ τούτου] Ἀθήνεσιν πρὸς τὸ [μὴ πολλῆμαρχον, πρυτανεία δὲ μὲ τελέ] [ν πλ.] ἐν πέντε δραχμῶς μεδὲ τ' ἀπιδέκ[ατα?] ἐὰν δὲ τις ἀποκτείνει Ἀχελοῖον [α ἔ τ] ὃν παῖδον τιν[ὰ ἐν τὸν πόλεον πο] [ὀπό]σον Ἀθηναῖοι κρατῶσιν, τὴν πόλ[ιν] πέντε τάλαντα ὀρέλων, ὅς ἐάν Ἀθε[ί]ναίον τις ἀποθά[ν]ει, καὶ τὰς τιμορί[ας] ἔναι κατὰ τ[οῦτο] καθάπερ Ἀθηναί[ο] ἀπο[θ]ανόν[τος]

¹⁰ Dans IG I³, 27 ; SEG X, 19, la clause concernant la protection est inscrite à la fin du décret (l. 10 — 17) pour laquelle la restitution de R. Meiggs, CR 63, 1949, p. 11, me semble la plus conforme à la tradition de ce type de document : καὶ ἂν τις ἀποκτείνει τ[ιν] αὐτὸν ἐν τὸν πόλεον ὅσον Ἀθηναῖοι κρατῶσιν, τιμορίαν ἔναι καθάπερ Ἀθῆνα ἄποθα[ν] νό[ντος] ; cf. aussi IG I³, 56 ; SEG X, 55 (décret pour Léonidas de Halicarnasse, cca 430 av. n.é.), l. 13 — 17 Λεονίδην/ ἐάν τις ἀποκτείνει ἐν τὸν πόλ[εον] ἧν Ἀθηναῖοι κρατῶσι, τὲν τιμορίαν ἔναι καθάπερ ἐάν/ τις Ἀθηναῖον ἀποθά[ν]ει.

La protection des biens ne semble pas être fréquente dans les décrets athéniens de la première moitié du Ve siècle ; l'analyse des v. 609 sqq des *Suppliantes* donnée par B. Bravo (*op. cit.* p. 722 — 773) me semble démontrer, cependant, que l'usage courant des termes comme βουάζω et ἀσὺλία est à supposer, puisqu'Eschyle les emploie d'une manière plutôt figurée.

¹¹ Cf. A. *Supp.* 523, 941 ; cf. 1039 — 1043.

¹² V, 371 ; cf. V. Ehrenberg, *Origins...*, p. 268.

¹³ E. *Supp.* 349 — 351.

bouche libre »¹⁴. L'ensemble des images liées aux normes votées par la cité est intégré à l'espace positif et libre de la parole : le texte ne met pas en jeu l'opposition *norme écrite/norme ἄγραφος*, si courante chez Sophocle ou chez Euripide, mais s'organise autour de la polarité *discours libre et public/ écrit caché* (cf. *κατεσφραγισμένα*), le premier — y compris le *ψήφισμα* qui est son corollaire — appartenant au monde politique et ordonné de la cité d'Argos, le second — lié à la violence et à l'excès des Égyptiades.

Le chœur final des *Suppliantes* reprend cette opposition entre la parole persuasive et la violence d'un autre point de vue encore : le refus des dons d'Aphrodite rejette les Danaïdes dans un univers dangereux contre lequel la cité avait tâché de dresser ses remparts¹⁵, car Cypris est assistée par Désir et Peithô, « la Persuasion enchanteresse... ; et Harmonie aussi à sa part du lot »¹⁶. Fuyant le mariage, les suppliantes vont à l'encontre de « cruelles douleurs et guerres sanglantes », *κακά τ' ἄλγη/ πολέμους θ' αἱματόεντας*¹⁷. À Athènes, aux confins de l'Acropole et de l'Agorà, le sanctuaire d'Aphrodite Pandemos et de Peithô rappelle la fonction politique de cette force de cohésion qu'incarne la parole magique et persuasive. Peithô avait bien assisté Pelasgos lorsqu'il s'était adressé au peuple de sa cité¹⁸, mais, chassée par la démesure des Danaïdes, elle cède de nouveau sa place à βία.

L'analyse que je viens d'entreprendre circonscrit, si je ne m'abuse, le problème du vocabulaire institutionnel dans les *Suppliantes* aussi bien en tant qu'élément de la structure du drame qu'en tant que composante de son infrastructure. L'atmosphère politique des années 460 à Athènes et l'effervescence, voire la violence des conflits qu'on peut deviner, sinon reconstituer au sens vrai du mot, n'est pas un simple *background*¹⁹, une toile de fond de l'action tragique : celle-ci met en jeu la cité, confrontée à ses responsabilités et à ses limites, et la cité des *Suppliantes* est un exemple privilégié de ce type de réflexion. Le dilemme du roi, *δρᾶσαί τε μὴ δρᾶσαί τε καὶ τύχην ἐλεῖν*²⁰ qui est le dilemme tragique par excel-

¹⁴ A. *Supp.*, 946 — 949 : *ταῦτ' οὐ πῖναξιν ἔστιν ἔγγεγραμμένα/ οὐδ' ἐν πτυχαῖς βύβλων κατεσφραγισμένα/ σαφῆ δ' ἀκούεις ἐξ ἐλευθεροστόμου/ γλώσσης*. La traduction que je cite dans le texte est celle de P. Mazon, légèrement modifiée. Friis Johansen et Whittle, *op. cit.*, III, *comm.* ad 944—5, citent l'hypothèse de E. G. Turner, *Athenian Books in the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, Londres, 1952, p. 9, à propos de γόμος qui pourrait faire penser à un décret cloué sur un mur, au sens littéral du mot ; mais, mentionnant que l'usage athénien normal est l'inscription sur une stèle, ils sont enclins plutôt à y voir une allusion à l'inaltérable fixité de la décision ; pour le passage 946—9, ils soulignent d'une part la clarté du message oral par rapport à l'écrit, citant le célèbre mot de Socrate, Pl. *Phdr.* 275 c—d, d'autre part le contraste entre la parole publique et l'écrit secret que je viens de signaler.

¹⁵ Cf. A. *Supp.*, 954 — 955.

¹⁶ A. *Supp.*, 1038—1041. Les v. 1034—42 sont d'attribution difficile : la plupart des éditeurs pensent à un chœur secondaire de servantes (d'après l'hypothèse de Kirchhoff, v. aussi e.g. P. Mazon dans la Collection des Universités de France), mais D. Page préfère ne pas trancher ; quant à Friis Johansen et Whittle, *op. cit.*, III, ad l., ils les attribuent aux « Argive Guards », qui répondent « in an unexpected way to the Danaids' invitation » (1022—1023).

¹⁷ A. *Supp.*, 1043 — 1044.

¹⁸ Cf. v. 523, *πειθῶ δ' ἔπειτο καὶ τύχη πρακτῆροις*.

¹⁹ Cf. le titre — et la démarche — du livre d'A. J. Podlecki, *The Political Background of Aeschylean Tragedy*, Ann Arbor, 1966.

²⁰ A. *Supp.* 389.

lence²¹, se résout provisoirement dans l'action politique, c'est-à-dire dans le discours persuasif et la décision majoritaire qu'il entraîne tout comme le nœud sanglant des vengeances atrides se résoudra durablement par l'instauration des institutions de la cité, présidée par Athéna et Peïthô²² : la cité, cette « machine anti-tragique », comme l'écrivait si bien Pierre Vidal-Naquet²³, y reconnaît ses vertus et ses limites. Mais ce type même de réflexion politique a pour condition nécessaire l'affirmation même de la cité démocratique, le débat autour de ses institutions et de leur fonctionnement, qui est la substance même de ce que j'appellerais bien *l'âge d'Éphialte*.

Peut-on se hasarder au-delà de cette vue assez générale des faits ? Sans oublier le caractère fatalement hypothétique de toute supposition à propos d'un épisode dont seules les lignes d'ensemble nous sont vraiment connues, je pense néanmoins qu'on peut avancer quelques suggestions, à partir, justement, des correspondances entre les thèmes du drame eschyléen et l'épigraphie attique de la première moitié du Ve siècle. Il est raisonnable de penser que, derrière le problème central de l'Aréopage, la question d'ensemble de la responsabilité des dirigeants politiques envers la cité est le vrai enjeu des luttes politiques de l'époque²⁴, et l'insistance avec laquelle Eschyle oppose à l'oxymoron *πρυτανίς ἀκριτος*, proclamé par les Danaïdes, l'image d'un roi qui ne peut décider *ἄνευ δήμου*²⁵ et au vote singulaire, *μονόψηφα νεύματα*, le vote de l'assemblée, *ψηφος πόλεως*, s'accorde bien avec ce problème de la responsabilité politique des magistrats envers le *δῆμος* en son entier. Or, ce problème de la responsabilité des magistrats est dominé, mais peut-être pas épuisé par la réforme qui prive l'Aréopage de ses attributions *ἐπίθετα*²⁶ — le transfert de compétences qui fait la substance même de ces réformes devant, au demeurant, entraîner une définition plus rigoureuse des attributions et du fonctionnement des institutions démocratiques. Le progrès quantitatif, et surtout qualitatif, des textes officiels gravés et publiés à Athènes pendant les années 460 — 450 av.n.è. est notable²⁷, et la for-

²¹ Cf. J.-P. Vernant, *Ébauches de la volonté dans la tragédie grecque*, in id. et P. Vidal-Naquet, *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*, Paris, 1972, p. 45.

²² Cf. A. Eum. 885 — 887.

²³ *Œdipe à Athènes*, préface à Sophocle, *Tragédies* (coll. Folio), Paris, 1973, p. 17.

²⁴ V. C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution*², Oxford, 1960, p. 197 sqq. ; Ed. Will, *Le monde grec et l'Orient*, 1, Paris, 1972, p. 145 — 147 ; P. J. Rhodes, *Boule*, cit., p. 201 — 223.

²⁵ A. *Supp.*, cf. IG¹², 114, 1.18 : Meiggs—Lewis, *Selection*, n° 52, 1.9—10 : il s'agit d'une série de clauses du serment des boucliers, limitant l'action du Conseil des 500, et qui peuvent bien avoir été adoptées à l'époque d'Éphialte, cf. P. J. Rhodes, *op. cit.*, p. 194 — 199. Il serait tentant de retrouver dans le texte d'Eschyle un écho direct de cette formule.

²⁶ Arist. *Ath.* 25, 1 — 2 ; P. J. Rhodes, *Boule*, p. 202, suggère avec beaucoup de vraisemblance que ce passage remonte à la propagande antiaréopagitique d'Éphialte.

²⁷ Le progrès quantitatif des textes gravés durant les années 460 — 450 av.n.è. peut être constaté par la simple consultation d'IG¹², 1 — 39, SEG X, 1 — 35 et G. F. Hill, *Sources for Greek History between the Persian and the Peloponnesian War* (éd. revue par R. Meiggs et A. Andrewes), Oxford, 1951, 531 — 53. Quant à la stabilisation des formules, l'exemple le plus caractéristique reste celui du préambule, qui devient stéréotype après 470 cca ; l'élément décisif est l'apparition de la formule *ἔδοχσεν τῷ βολῆι καὶ τῷ δήμῳ* (les premiers exemples, cités par P. J. Rhodes, *Boule*, p. 64, n. 6 sont IG¹² 5, 475 — 450 ? Meiggs—Lewis, *Selection* n° 31, 469 — 450 et IG¹², 26 = SEG X, 18, antérieur à 445) qui remplace, toujours au début du décret, l'ancien *ἔδοχσε τῷ δήμῳ* qui pouvait figurer soit au début (e.g. IG¹²,

malisation de plus en plus stricte, voire même le stéréotype des documents épigraphiques, traduit sans doute une familiarité accrue avec la rédaction de ces textes, un certain professionnalisme, ainsi qu'un soin plus exigeant dans l'enregistrement des circonstances, des responsabilités et des conséquences d'une décision collective du δῆμος athénien. Cette maturité politique des institutions et de leur expression écrite ne saurait être séparée des réformes d'Éphialte : à une époque où rendre compte des actions publiques devant le δῆμος est un slogan politique avant de devenir une obligation impérative des magistrats, la rigueur accrue dans l'enregistrement des responsabilités, ainsi que la cristallisation d'un vocabulaire et d'une phraséologie officiels, ont une signification qui dépasse la simple diffusion de quelques stéréotypes.

Je sais bien, par exemple, que pour l'introduction de la γραφή παρανόμων on ne dispose que du *terminus ante quem* de 415 av. n.è.²⁸ ; je serais cependant tentée d'accepter sa datation lors des réformes d'Éphialte ou dans leur succession immédiate²⁹, non seulement parce qu'elle leur correspond par son esprit, mais aussi parce que le contrôle des citoyens sur la légalité des décisions que cette norme instaure peut bien avoir eu comme conséquence logique la publication plus fréquente, mieux régie et plus rigoureuse des décrets de l'assemblée du peuple, afin que chaque citoyen puisse se rendre compte par soi-même de leur légalité. Le caractère quasi-technique du vocabulaire employé par Eschyle à propos des institutions « argiennes » du drame des *Suppliantes* s'accorde bien à une pareille atmosphère. Il y a, par ailleurs, un autre rapprochement qu'on peut tenter, par le biais du type de décision qu'il s'agit de prendre dans la tragédie. Dans la scène qui l'oppose au chœur des Danaïdes, Pelasgos, hésitant quant à la conduite qu'il doit adopter, exprime ainsi ses craintes : « que jamais le peuple ne me dise, si pareil malheur arrivait, "Pour honorer des étrangers tu as perdu ta cité" »³⁰. J'ai cité plus haut comme parallèle épigraphique au décret des Argiens reproduit par Danaos quelques décrets pour des proxènes athéniens des années 460 — 450 ; or, il est assez remarquable que c'est dans cette série de documents qu'apparaissent, à la même époque, les motivations, des éloges et des privilèges accordés à des étrangers par la cité d'Athènes³¹, et que cette motivation est caractéristique aux seuls décrets honorifiques, au moins pendant le Ve siècle. La même méfiance par rapport aux droits concédés par la communauté civique à des individus, la même distinction,

1 = SEG X, 1, 1.1) soit à la fin du texte (cf. IG I², 3+4 = SEG X, 4, 1.26). P. J. Rhodes, *l. c.* explique cette modification, à titre d'hypothèse, par la réforme d'Éphialte, ce qui me semble tout à fait logique. Le texte des *Suppliantes* d'Eschyle utilise, on l'a vu, l'ancienne formule.

²⁸ And. I, *Myst.*, 17.

²⁹ e.g. Ed. Will, *Le monde grec*, cit. ; P. J. Rhodes, *Boule*, p. 62.

³⁰ A. *Supp.*, 399 — 401.

³¹ Les premiers décrets honorifiques mentionnant la motivation de l'éloge ou du statut de proxène sont IG I², 27 (SEG X, 11) ± 450 1.11 sq. : εὐ[εργετῶντας καί]/λόγοι καὶ ἐρ- [γοί. . . κτλ] ; IG I², 23 + 30 (SEG X, 20) ± 450, 1.9 sq. : ἦσαν τὸ δέο/[ν]ται ἔ β[όλονται] ²⁹ ; IG I², 32 (SEG X, 22), avant 445, (1.4 : εἶπε· ἐπειδὴ [-----]) ; IG I², 31 (SEG X, 13), 451/0, 1.6 — 9 : ----- [ο] χ[ί]δες ε[ἰ]π[ε]ν ἐπαινέσαι μὲν|[Σι]γριεῦ[σ]ιν [ὁ]ς ὄσιν ἀνδράσι|[ν ἀ]γαθοῖς ἐς [τὸν δέ]μον τὸν 'Αθ[η]ναίων-----].

de plus en plus nette entre citoyens et étrangers ³², qui est sans doute parmi les prodromes de la loi de 451/0 sur le mariage, rattachent l'atmosphère des *Suppliantes* à l'« esprit des lois » que suggèrent les décrets de proxénie ; les *Suppliantes* font, d'ailleurs, du mariage en tant qu'institution et de la définition de l'étranger, un problème central du débat tragique ce qui les met en rapport avec cet aspect constitutif de l'évolution institutionnelle qui aboutira à la loi de Périclès.

Au demeurant, le décret des « Argiens » ne comporte pas de motivation ; le transcrire dans la prose officielle d'Athènes serait un exercice facile, au double sens de ce mot, mais aucune phrase introduite par *ἐπειδή* n'y trouverait sa place. C'est le discours du roi qui se charge d'en exposer les raisons, et ceci dans un langage hautement imagé qui contraste vivement avec la sèche technicité de la décision elle-même. Ce contraste peut servir de cadre à une réflexion sur le rapport entre l'oral et l'écrit dans la vie publique athénienne, où entre l'énoncé épuré des textes publiés et les « habiles détours » des discours publics il y a un écart qu'il n'est pas inutile d'évaluer ; ceci d'autant plus qu'il se retrouve, à un autre niveau, dans la prose historique d'un Thucydide aussi bien que dans la prose oratoire d'un Démosthène. Les tensions entre l'oral et l'écrit dans ce qu'on a si bien appelé la *face-à-face* de la démocratie athénienne ³³ ne sauraient ignorer cet écart ; certes, on est encore loin de la « cité de greffiers » d'Aristophane ³⁴ et de la démocratie restaurée qui s'appuiera sur les textes tout en les produisant elle-même en abondance, faisant fleurir, à côté des rééditions, le faux épigraphique et la citation, autant de témoignages du prestige de l'écrit. Mais il y a des tendances qui s'ébauchent bien avant la fin du Ve siècle, et la tragédie, elle-même à la limite de l'oral et de l'écrit ³⁵, doit être incluse dans le *corpus* des documents à partir desquels on devra préciser un jour ce qu'on écrivait, comment et pourquoi on écrivait dans la cité démocratique.

Entre le discours et le décret, il y a, au demeurant, « la main puissante du *δημος* ». Vers la même époque où Eschyle mettait en scène les *Danaïdes*, on aménageait à Athènes ce lieu privilégié de la démocratie agissante

³² Au IVe siècle, on prend la précaution d'exiger un *quorum* de 6000 votants aussi bien pour une loi *ἐπ' ἀνδρά* (And. 1,87 ; cf. Dem. 24, 59) que pour les décrets conférant le droit de cité ; le *terminus post quem* de ces normes est, évidemment, la restauration de 403, mais par leur esprit elles peuvent bien remonter au Ve siècle.

³³ J'emprunte cette expression à Sir Moses I. Finley, *Politics in the Ancient World*, Cambridge, 1983, p. 28 (citant P. Laslett) ; à propos du rapport oral/écrit dans la cité du Ve siècle, v. surtout p. 70 — 86 ; cf. O. Reverdin, *Remarques sur la vie politique d'Athènes au Ve siècle*, MH 2, 1945, p. 201 — 212. Pour l'ensemble du problème, v. E. A. Havelock, *Aux origines de la civilisation écrite en Occident* (trad. fr.), Paris, 1981, et id., *Préface to Plato*, Cambridge, Mass., 1963.

³⁴ Ar., Ra., 114 — πόλις ὑπογραμμάτων ; v. R. Weil, *Lire dans Thucydide*, in *Le monde grec, Hommages à Claire Préaux*, Bruxelles, 1974, p. 162 — 168 : à propos des actes officiels à la fin du Ve siècle, v. F. Jacoby, s. u. *Krateros*, RE XI, col. 1617 sq. ; G. Klaffenbach, *Bemerkungen zum griechischen Urkundenwesen*, Sitzb. Ak. Berl., Kl. f. Sprache, 1960, 6, p. 26 sq., avec les remarques de Jeanne et Louis Robert, *Bull.* 1961, n° 154.

³⁵ V. Ch. P. Segal, *Logos and Mythos, Language, Reality and Appearance in Greek Tragedy and Plato*, in P. Gravel et T. Reiss, *Tragique et tragédie dans la tradition occidentale*, Montréal, 1983, p. 25 — 41.

qu'était la Pnyx ³⁶, ce qui créait un espace de délibération en dehors de l'emprise que pouvait exercer encore sur la cité la colline d'Arès, dont la masse dominait symboliquement l'ancienne *agora* ³⁷. Cette nouvelle construction, conçue délibérément en fonction du *quorum* légal de 6 000 citoyens et de l'estimation des votes lors des *χειροτονίαι* ³⁸, est en rapport direct avec le perfectionnement des institutions démocratiques. Πανδημίᾳ γὰρ χερσὶ δεξιωνύμουσ/ ἔφριξεν ἀθ' ἧρ ³⁹ : l'unanimité des citoyens d'Argos peut bien avoir la Pnyx pour cadre idéal.

Mai 1985

Faculté d'Histoire et de Philosophie
13, Bd. Republicii
70031 Bucarest

³⁶ V. H. A. Thompson, *The Pnyx in Models*, *Hesperia*, Suppl. 19, 1982, p. 134 — 137 et *pass.*

³⁷ Ces réflexions ont pour point de départ celles de P. Lévêque et P. Vidal-Naquet, *Clis-thène l'Athénien*, Besançon—Paris, 1973, p. 21 sq.

³⁸ V. M. A. Hansen, *Ecclesia*, *cit.*, p. 25 — 33.

³⁹ A., *Supp.*, 607 sq.

LIMITA DE VEST A SCIȚIEI LA HERODOT

Subiectul este de geografie istorică : ce zone ale spațiului carpato-danubian au făcut parte din Sciția, așa cum au conceput-o Herodot și contemporanii săi. Pasajele din cartea a IV-a a părintelui istoriei care se referă la întinderea spre apus a Sciției sint puține la număr ; în principal trei. Ele au făcut de multă vreme obiectul a numeroase interpretări, în special în secolul trecut, mai ales din partea celor ce au publicat diferite ediții ale textului lui Herodot sau a celor ce s-au ocupat cu istoria și geografia Sciției. Nu greșim cînd afirmăm că, cu puține excepții, aproape toate interpretările se limitează la critica textului și la confruntarea pe hartă a datelor relatate. De aceea și valoarea lor este de multe ori relativă. Cei mai mulți comentatori n-aveau cum cunoaște în mod direct terenul pe care îl analizau (și mă refer aici la țara noastră, nu la Sciția nord-pontică în general) și cu atît mai puțin monumentele arheologice, practic inexistente odinioară. De aceea și concluziile formulate, mai ales despre pasajele privind cursul rîurilor, sint exprimări vagi, incomplete sau sceptice. Următorul citat din Ellis Minns, unul dintre cei mai competenți scitologi, om umblat prin ținuturile pe care le-a cercetat (cu excepția țării noastre, se pare), ilustrează și rezumă cel mai bine punctul de vedere despre un pasaj ca cel referitor la hidronimia Sciției apusene : „The excursus on the rivers does very little to clear up our ideas of Scythia” (...) „Given that the Ister of Herodotus flowed more or less west to east the identification of the tributaries is a mere matter of detail. The Pyretus-Porata is evidently the Prut, the survival of this name justifies us in calling the Ordesos-Argiș : it is impossible to say which of the many left bank tributaries correspond to the Tiarantos, Napolis and Araros”¹.

Cum era de așteptat, sarcina de a examina mai de aproape aceste pasaje trebuia să revină cercetătorilor români. Tocilescu le-a consacrat o amplă expunere, cu mai toată bibliografia apărută pînă la acea dată : 1880². Pârvan a reluat în mare parte părerile lui Tocilescu, aducîndu-și contribuția mai ales în ceea ce privește etimologiile hidronimelor³. Este de altfel și primul care dispunea de un material arheologic cît de cît susceptibil de a juca un rol în interpretarea istorică. Cred că nu greșesc cînd afirm că problema în ansamblul ei nu a mai format apoi obiectul unui studiu special⁴. Doar ocazional s-au reformulat păreri vechi despre identifi-

¹ E. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, 28.

² Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București, 1880, 399.

³ V. Pârvan, *Considerațiuni asupra unor nume de riuri daco-scitice*, ARMSI, s. III, tom I, mem. 1, 1923, 1 ; idem, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, 42.

⁴ Pasajele respective s-au bucurat de o atenție mai mică ori mai mare cu prilejul diferitelor editări sau traduceri comentate. Pentru a nu încărcă aceste note, nu voi cita, în cele ce urmează, decît autorii a căror contribuție este indispensabilă pentru înțelegerea demonstrației. Pentru generalități vezi F. Jacoby (RE, suppl. II, 1913, col. 205) ; Ph.-E. Legrand, *Hérodote. Introduction*, Paris, 1932, și *Notice*, la cartea a IV-a : culegerea de studii editate de W. Marg, *Herodot. Eine Auswahl aus der neueren Forschung*, München, 1965. Mai special, F. Windberg, *De Herodoti Scythiae et Libyae descriptione*, Göttingen, 1913, și M. Itostovtzeff, *Skythien und der*

care a unor rîuri, iar arheologii, dispunînd de un material din ce în ce mai bogat, s-au străduit mai cu seamă să găsească o interpretare etnoculturală a documentației, respectiv să determine caracterul scitic sau autohton al diferitelor grupări culturale, confruntarea cu textele fiind făcută mai ales în acest scop.

Cred că e potrivit momentul să supunem textele implicate unui examen complex, atît prin răscolirea unor păreri mai vechi, cit și printr-o nouă interpretare critică și prin confruntarea lor cu o documentare arheologică astăzi considerabil mai bogată. Procedînd astfel, chiar dacă rezultatele obținute vor fi modeste, dezbaterile acestor chestiuni va contribui oricum la clarificarea imaginii despre Sciția herodoteică și la alegerea metodelor de urmat în viitor. Dar să dăm citire pasajelor în cauză: "Ἡδη ὦν ἀπὸ μὲν Ἰστρου τὰ κατῴπερθε ἐς τὴν μεσόγαιαν φέροντα ἀποκληϊεται ἡ Σκυθικὴ ὑπὸ πρώτων Ἀγαθῦρσων, μετὰ δὲ Νευρῶν, ἔπειτα δὲ Ἀνδροφάγων, τελευταίων δὲ Μελαγχλαίων. IV, 100 : „De la Istru în sus, purtînd spre interiorul continentului, Sciția este mărginită mai întii de agatirși, apoi de neuri, și mai apoi de androfagi și în sfîrșit de melanchleni”.

Textul, simplu și limpede, abia dacă necesită lămuriri. Ordinea populațiilor menționate este cea a vecinilor de la vest spre est, poziția fiecăreia nefiind specificată decît prin raportarea uneia față de cealaltă. În acest sens, pasajul este conform cu ordinea enumerării aceluiași populații în cap. 104—107 (date etnografice), în cap. 119 (respingerea cererii regelui scit pentru ajutor contra perșilor) și în cap. 125 (în ordine inversă, în cursul descrierii campaniei). În acest din urmă loc se precizează că neurii sînt vecinii agatirșilor (τοὺς ὁμούρους). Poziția relativă a neurilor ne este indicată în mod suplimentar și prin enumerarea populațiilor de la Olbia în sus, în cap. 17, ea urmînd după callipizi, alazoni, sciții plugari, care sînt înșirați utilizîndu-se mereu expresia „mai sus de aceștia”. Deci este sugerată o direcție S—N sau SE—NV; țara neurilor poate fi deci oriunde între Podolia și Pripet, dacă ne restrîngem numai la informația scrisă. În cazul de față, poziția neurilor ne interesează numai în măsura în care o poate preciza pe cea a agatirșilor. Textul de la care am pornit enumeră pe agatirși ca cei dintii „de la Istru în sus”. Pentru a înțelege această din urmă precizare trebuie să luăm în discuție și următoarele pasaje: IV, 47 : (dintre rîurile care curg în Sciția) „Istrul (mai întii), cel cu cinci guri, apoi Tyras” ... (etc.) (...) ele curg după cum urmează : IV, 48. Ἴστρος μὲν ἐὼν μέγιστος ποταμῶν πάντων τῶν ἡμεῖς ἴδμεν, ἴσος αἰεὶ αὐτὸς ἐωυτῷ ῥέει καὶ θέρεος καὶ χειμῶνος, πρῶτος δὲ τὸ ἀπ’ ἐσπέρης τῶν ἐν τῇ Σκυθικῇ, ῥέων κατὰ τοιόνδε μέγιστος γέγονε, ποταμῶν καὶ ἄλλων ἐς αὐτὸν ἐκδιδόντων. εἰσὶ δὲ οἶδε οἱ μέγαν αὐτὸν ποιεῦντες, διὰ μὲν γε τῆς Σκυθικῆς χώρας πέντε μὲν μεγάλοι ῥέοντες, τὸν τε Σκύθαι Πόρατα καλέουσι, Ἕλληνας δὲ Πυρετόν, καὶ ἄλλος Τιάραντος καὶ Ἀραρός τε καὶ Νάπαρις καὶ Ὀρδησός. ὁ μὲν πρῶτος λεχθεὶς τῶν ποταμῶν μέγας καὶ πρὸς ἡῶ ῥέων ἀνα-

Bosporus, 1931. Punctul de vedere al școlii sovietice este prezentat la B. A. Rybakov, *Gerodotova Skifia. Istoricesko-archeologičeski analiz*, Moscova, 1969. Un studiu filologic al denumirii unora din rîurile citate, la G. Schramm, *Nordpontische Ströme*, Göttingen, 1973, 48 și 218.

κοινοῦται τῷ Ἰστρω τὸ ὕδωρ, ὁ δὲ δεύτερος λεχθεὶς Τιάραντος πρὸς ἐσπέρης τε μᾶλλον καὶ ἐλάσσω, ὁ δὲ δὴ Ἄραρός τε καὶ ὁ Νάπαρις καὶ ὁ Ὀρδησσός διὰ μέσου τούτων ἰόντες ἐσβάλλουσι ἐς τὸν Ἰστρον. Οὗτοι μὲν αὐθιγενεές Σκυθικοὶ ποταμοὶ συμπληθούσι αὐτόν. IV, 49. Ἐκ δὲ Ἀγαθύρων Μάρις ποταμὸς ῥέων συμμίσγεται τῷ Ἰστρω. Ἐκ δὲ τοῦ Αἵμου τῶν κορυφῶν τρεῖς ἄλλοι μεγάλοι ῥέοντες πρὸς βορέην ἄνεμον ἐσβάλλουσι ἐς αὐτόν, Ἄτλας καὶ Αὔρας καὶ Τίβισις. (. . .) ῥέων δὲ διὰ πάσης τῆς Εὐρώπης ἐς τὰ πλάγια τῆς Σκυθικῆς ἐσβάλλει. IV.48 : „Istrul, cel mai mare dintre toate riurile pe care le-am văzut, curge totdeauna la același nivel, și vara, și iarna, fiind primul care curge de la apus în Sciția și ajunge așa mare, deoarece și alte riuri se varsă în el. Printre acele care îl fac să fie foarte mare sînt cinci care curg prin țara scitică : cel pe care sciții îl numesc Pórata, iar elenii Pyretos, și altul, Tiárantos și Áraros și Náparis și Ordessós. Primul pomenit dintre riuri este mare și curgînd spre răsărit își unește apa cu Istrul ; al doilea pomenit, Tiárantos, curgînd către apus mai curînd, și mai mic, iar Áraros și Náparis și Ordessós, între acestea mergînd, pătrund în Istru. Acestea sînt riurile scitice care iau naștere în partea locului și care îi înmulțesc apele (Istrului)”. IV, 49 : „De la agatirși curgînd, riul Máris se amestecă cu Istrul. Din înălțimile Haimos-ului alte trei riuri mari, curgînd către nord, pătrund în el : Átlas și Áuras și Tíbisis. (. . .) curgînd prin întreaga Europă (Istrul) izbește Sciția în flanc (în coastă)”.

În sfîrșit, iată și ultimul pasaj, IV, 99 : Τῆς δὲ Σκυθικῆς γῆς ἡ Θρηϊκή τὸ ἐς θάλασσαν πρόκειται κόλπου δὲ ἀγομένου τῆς γῆς ταύτης ἡ Σκυθική τε ἐκδέκεται καὶ ὁ Ἰστρος ἐκδιδῶ ἐς αὐτήν, πρὸς εὐρον ἄνεμον τὸ στόμα τετραμμένος. τὸ δὲ ἀπὸ Ἰστρου ἔρχομαι σημανέων τὸ πρὸς θάλασσαν αὐτῆς τῆς Σκυθικῆς χώρας ἐς μέτρησιν. ἀπὸ Ἰστρου αὕτη ἦδη <ἡ> ἀρχαίη (Legrand : ἀκταίη non sine dubitatione temptaui : ἀρχαίη codd) Σκυθική ἐστὶ, πρὸς μεσαμβρίην τε καὶ νότον ἄνεμον κειμένη (. . .). „În locul unde ținutul formează un golf se consideră că începe Sciția, iar Istrul se varsă în ea (în mare), cu gura întoarsă spre SE. De la Istru încolo voi descrie țara Sciției dinspre mare, ca să-i apreciem dimensiunile. De la Istru mai departe este Sciția veche, așezată către sud (și sud)” . . .

La acestea se impune și amintirea unui pasaj din cartea a V-a (V,9), cules de Herodot de la grecii din Perinth : . . . ἀλλὰ τὰ πέρην ἦδη τοῦ Ἰστρου ἔρημος χώρα φαίνεται εὐῶσα καὶ ἄπειρος „căci dincolo de Istru se arată a fi un ținut pustiu și nesfîrșit” (urmează pasajul despre sigini).

Pentru judecarea acestor texte trebuie evaluată mai întîi sursa informației și, respectiv, datarea ei. Din punct de vedere arheologic, este important de știut dacă relatarea se referă la o situație din vremea lui Herodot sau la una de la sfîrșitul secolului al VI-lea ; cel puțin în unele zoue ale țării noastre sîntem astăzi în măsură să deosebim aspectul culturii materiale între aceste două etape.

Majoritatea comentatorilor sînt de acord că atît pasajul IV, 47 — 49, cît și IV 99 — 100 și urm. sînt *excursus* în povestirea campaniei lui Darius, pentru redactarea căroră Herodot s-a servit de o informație al cărei specific se reflectă în stilul geografic descriptiv al textului. Acceptînd părerea că în redactarea cărții a IV-a autorul a utilizat în largă măsură o formă veche a unui Σκυθικός λόγος, redactat de el îndată după călă-

toria pontică și care alcătuia, asemenea altor λόγοι despre alte regiuni vizitate, un fel de text pentru conferințe ținute în diferite orașe ale lumii grecești⁵, rezultă că pasajele pe care le-am citat constituiau baza descriptivă a acestor povestiri. Ele au devenit apoi *excursus* în cadrul mării opere istorice. Au fost redactate în orice caz înainte de 445 — dată evasisigură a prezenței lui Herodot la Atena — și, din punctul de vedere al obiectului lucrării de față, ne mulțumim cu o datare în jur de 450 î.e.n., fără alte precizări, și așa imposibil de făcut⁶.

Se pune acum problema dacă această informație de bază provine din cercetările personale ale autorului sau dintr-o sursă scrisă, mai veche. O mulțime de dovezi culese din cuprinsul primelor cărți, inclusiv al cărții a IV-a, arată în mod convingător că Herodot n-a recurs decît în *extremis* la excerpte din periegeții mai vechi, în cazul de față vizat fiind în primul rînd Hekataios. Cu acesta din urmă însă Herodot polemizează, și o serie de accente polemice din cuprinsul cărții a IV-a — vezi descrierea lumii (IV, 36) — sînt considerate ca avînd drept țintă pe Hekataios⁷. Totuși, mulți comentatori cred că pasajele privind hidronimia Sciției au la bază relatări mai vechi ale lui Hekataios⁸. Jacoby, spre pildă, presupune așa, deși, scrie el, „daß Hekataios zugrunde liegt, ist wahrscheinlich, wenn auch nicht wirklich zu beweisen”⁹. La fel Legrand („mais nous n'en avons pas la certitude”)¹⁰. Faptul e important, deoarece, în cazul că pasajul împricinat ar fi fost preluat din Hekataios, el ne-ar înfățișa Sciția din a doua jumătate a secolului al VI-lea. Totuși, e clar că nu avem dreptul să acordăm o pondere prea mare informației culese din sursele scrise în raport cu propriile cercetări ale autorului. Faptul reiese limpede din pasajele IV, 99 — 101 și 103 — 117, unde fraze introduse prin „elenii spun” sau „elenii locuitori în Sciția spun” alternează cu note polemice care presupun consultarea și a unei surse scrise. Numeroase aluzii și expresii sugerează că, indiferent care vor fi fost izvoarele scrise, Herodot le-a prelucrat prin prisma informației și observației personale și le-a utilizat ca atare numai atunci cînd nu contraveneau propriilor sale date.

Un alt factor care afectează exactitatea informației culese personal este modul de conservare a datelor respective pînă în momentul redactării finale, efectuate vreo 20 de ani mai tîrziu, la Thurioi, în Italia. În acest scop se pot invoca expresii ca ὥς ἐμὲ εἶ μὲνῆσθαι „după cum îmi aduc bine aminte” (II, 125), în cazul citat referitoare la Egipt, dar susceptibile a ne da o idee asupra rolului memoriei în redactarea finală¹¹. Desigur, vor fi existat și notițe; probabil textele conferințelor ținute în diferite locuri și ocazii. Dar este firesc să presupunem că toate aceste date, din memorie și din notițe, au fost prelucrate pentru a desăvîrși o operă literar-istorică încheată, iar în cazul ivirii unor lacune de informație au fost, să spunem așa, „potrivite”, cum vom încerca să dovedim

⁵ Jacoby, *op. cit.*, col. 330.

⁶ Cf. C. W. Fornara, *Evidence for the Data of Herodotus Publication*, J.H.S., 91, 1971, 25.

⁷ Jacoby, *op. cit.*, col. 392.

⁸ După H. Stein, *Herodotos*, II, Berlin, 1877, comentariu la IV 48, pasajul ar fi preluat din Hekataios, în timp ce comparația Dunării cu Nilul (IV, 50) i-ar aparține lui Herodot.

⁹ *Loc. cit.* Cf. și P. Alexandrescu, *Pontica* 11, 1978, 33.

¹⁰ Legrand, *op. cit.*, 39.

¹¹ Cf. și A. Piatkowski, *Herod. Istoriei*, I, București, 1931. Studiu introductiv, LXXV.

mai jos. Greșelile astfel apărute nu trebuie explicate așadar prin proasta informație de la fața locului, ci, mai degrabă, prin conservarea defectuoasă a acestei informații pînă la redactarea finală. Este principiul de care ne-am ghidat și în lucrarea de față.

Consider că trebuie reținute din discuția de mai sus următoarele:

(1) Pasajele citate oglindesc în principal o situație de la mijlocul secolului al V-lea. Numai în cazul unor contradicții se poate invoca straticizarea informației.

(2) Între sfîrșitul secolului al VI-lea, data campaniei lui Darius și a redactării *Periodes*-ului lui Hekataios, și mijlocul secolului al V-lea, data călătoriei pontice a lui Herodot, s-au făcut, foarte probabil, modificări în configurația politică a stăpînirilor din zona Dunării de jos. Mă refer la conflictele dintre agatirși și sciți (vezi moartea lui Ariapeithes) și la relațiile diplomatice, poate și ostilitățile, dintre sciți și odriși. Chiar dacă datele relatate de Herodot sînt cu totul insuficiente pentru a trage concluzii precise, avem dreptul să presupunem că au existat pretenții de extindere teritorială sau motive de apărare a teritoriului din partea celor trei puteri implicate, care s-au putut foarte bine solda cu schimbări de frontieră.

Să revenim acum la textul IV, 48. Pe noi ne interesează nu atît identificările parțiale, cît conceperea sistemului de cinci riuri ca un bloc, respectiv ca o zonă geografică pe care s-o putem examina prin prisma culturii materiale. De aceea, eliminînd identificările extremiste și aberante (ca de ex. Tiárantos = Tisa sau Cerna, sau Teleormanul etc.)¹², interpretările posibile se restrîng la trei forme (A, B, C):

A. Pórata = Prut/Áraros = Siret sau Argeș/ Náparis = Ialomița/ Ordessós = Argeș sau Siret/ Tiárantos = Olt.

În afară de respectarea ordinii din text, această interpretare nu oferă nici un avantaj. Ea este în contradicție cu V, 9 (ἔρημος, nu Σκυθική). Presupune existența agatirșilor și în Oltenia. Implică o comparație a lungimii Prutului cu cea a Oltului, pe care nici elenii din Pont, nici Herodot nu aveau pe ce temeieri să o facă. Formulată de Niebuhr¹³ și de înaintași ai acestuia, înțepretarea a fost acceptată de Ghica și Rawlison, dar supusă criticii de mulți comentatori din secolul trecut, printre care Tocileseu și mai tîrziu Pârvan.

Dificultatea rezidă în expresia διὰ μέσου, care nu poate fi tradusă decît prin „între ele”. Încercarea lui Nadeždin (1845) și Hasdeu de a o traduce „prin intermediul” n-a fost preluată de nici un comentator serios. Mai rezonabilă este interpretarea lui διὰ μέσου τούτων ἴοντες în sensul de „mergînd ca mărime” după Porata și Tiarantos. Faptul că Herodot folosește ἴοντες (s-a propus și lectura ἔοντες în loc de ῥέοντες, cum apare în unele ms.¹⁴) se explică însă mai lesne prin sensibilitatea scriitorului la alternața sinonimelor (ceva mai sus și ceva mai jos folosește verbul ῥέω; vezi și preocuparea de a găsi mereu alt sinonim pentru ἐκδίδωμι, în același pasaj).

¹² Un exemplu tipic de identificare „după hartă” îl oferă F. Lindner, *Skythien und die Skythen des Herodot.* Stuttgart, 1841, 65; Tiarantos ar fi Ialomița, Siretul=Araros, Birladul=Naparis, Buzăul = Ordessos.

¹³ B. G. Niebuhr, *Kleine historische und philologische Schriften*, Bonn, 1828, I, 156.

¹⁴ Vezi și comentariile din edițiile D. I. Ghica (*Istoriile lui Erodot*, București, 1915, 64), Stein, Legrand și F. Vanț (nota 215, la cartea a IV-a; vezi nota următoare).

Trebuie deci acceptată ideea unei greșeli; așa au considerat, pe lângă o serie de comentatori mai vechi (Stein și alții), Tocilescu și Pârvan. Dar, spre deosebire de ultimii menționați, aș pune-o nu pe seama neștiinței, ci pe o încurcătură între notițe și memorie în redactarea finală, eventual și pe o inexactitate în textul lui Hekataios, nesesizată de Herodot.

O dată acceptată ideea unei greșeli, orice modificări sînt teoretic posibile. Nu toate propunerile însă au avut în vedere configurația geomorfologică corectă și, în cazul lui Pârvan, informația arheologică a jucat și ea un rol. De asemenea, un preț ridicat s-a pus pe cercetarea etimologică: *Tiárantos* = *Siret* și *Ordessós* = *Argeș*.

Obținem astfel forma *B*: *Pórata* = *Prut*/*Tiárantos* = *Siret*/*Áraros* ⇒ *Buzău* (afluent al Siretului sau altă formă a numelui Siretului)/*Náparis* = *Ialomița*/*Ordessós* = *Argeș*.

Argumentele arheologice ale lui Pârvan nu mai sînt în sine valabile. Cele etimologice au valoare numai în măsura în care și alte elemente obligă la identificarea respectivă (*Argeș* < **Argesis* < Ὀρδησσός). Geomorfologic, cursul inferior al ultimelor trei riuri cuprinde o zonă de stepă (de fapt stepa ia sfîrșit la Mostiștea, Argeșul curgea prin sînul codrilor Vlăsiei), care nu e neapărat în contradicție cu V,9 (ἔρημος; așolo s-a avut în vedere poate stepa Burnasului). Ipoteza trebuie avută în continuare în vedere. O obiecție mai importantă este destrămarea prea accentuată a zonei cuprinse; cele cinci riuri respective udă un ținut întins, neunitar geomorfologic: stepa Bărăganului pe de o parte și întreaga Moldovă pe de alta, ca să nu mai vorbim de intrîndul care ia astfel naștere în configurația limitei apusene a Scitiei. Agatirșii ar putea fi în continuare concepuți în vestul Munteniei și în Oltenia.

A treia formă de interpretare, *C*, restrînge întregul sistem hidrografic la Moldova: *Pórata* = *Prut*/*Tiárantos* = *Siret*/*Áraros* = *Moldova*/*Náparis* = *Bistrița*/*Ordessós* = *Trotuș*. Ultimele trei pot fi citite și în ordine inversă.

Avantajul acestei ipoteze este indiscutabil din punctul de vedere al unității geomorfologice; nu se opune nici derivării etimologice: *Tiárantos* (> ?) > *Ἰέρασος* > *Gerassus* (> ?) > *Serethus* > *Siret* (vezi Tocilescu și Pârvan), dar contravine de două ori textului: cele trei riuri de după *Tiárantos* nu curg între *Siret* și *Prut* (a căuta aici trei afluenți fără însemnătate — cel mult *Bîrladul* —, cum au făcut unii, nu are rost) și nu se varsă direct în Dunăre. Aceste obiecții, oricît de serioase, nu pot respinge cu totul această formă de interpretare, o dată ce și alte forme se întemeiază tot pe coniecturi și pe acceptarea unor erori în text. În afara confirmării și a unor argumente arheologice, forma *C* îngăduie și o mai bună înțelegere a Scitiei. *Quadrata*, iar *agatirșii* sînt restrîși la Transilvania.

Pentru a fi mai explicit, voi recurge și la ultimul text (IV, 99 — 100). O exprimare oarecum confuză a dus, și aici, la interpretări diferite. O primă chestiune este de a ști dacă acest pasaj permite formularea părerii că Dobrogea făcea parte din Scitia în concepția lui Herodot; deci că denușirea de Scythia Minor ar fi un ecou încă din aceste vremuri îndepărtate¹⁵.

¹⁵ Ipoteza apare la F. Vanț, *Herodot, Istoriei*, I, București, 1961, nota 393 la cartea a IV-a, pe baza unei sugestii prudent exprimate de R. Vulpe în referatul la ediția respectivă, solicitat de editură (ms.).

Toți comentatorii au acceptat ideea că Istrul este frontiera sudică a Sciției, respectiv între Sciția și Tracia. Exprimarea, oricât de confuză, a pasajului respectiv, nu poate fi înțeleasă altfel. Confuzia rezultă pe de o parte din menționarea unui „golf” la limita dintre Tracia și Sciția, pe de alta, prin expresia ἐκδοῖ ἐς αὐτήν, în care αὐτή se poate referi și la țara scitică (*in Scythiam influit* — traduce Bachr), și la mare, menționată în propoziția de mai sus, cum de altfel ar fi și normal: „Istrul dă în mare”¹⁶. Legrand propune să se corecteze prin αὐτόν, respectiv să se citească: ἐς τὸν κόλπον (în golf). Oricum ar fi, textul implică existența unui golf în sens propriu sau a unei curburi concave a litoralului, în zona gurilor Dunării, ceea ce nu corespunde cu realitatea, nici chiar ținând seama de modificările geologice ale Deltei¹⁷. Cel mult ar putea fi avut în vedere golful din zona actualelor lacuri de la nord de Istria, dar acolo era teritoriul istrienilor, nu Tracia sau Sciția (cf. și II-33)¹⁸. De aici căutarea golfului bulucaș în altă parte, respectiv la Caliacră, și trasarea frontierei cu Tracia în sudul Dobrogei.

În afară de obiecția că textul nu obligă la această interpretare — se poate cel mult spune că formularea lui Herodot este ambiguă —, o astfel de aserțiune vine în contradicție cu toate celelalte relații ale lui Herodot despre Dunăre: ἐς τὰ πλάγια τῆς Σκυθικῆς ἐσβάλλεται „il se heurte (...) au flanc de la Scythie”, interpretează Legrand; același comentator traduce pasajul nostru IV, 99 astfel: „La Thrace se développe, du côté de la mer (Stein: „meerwärts”), en devant de la Scythie; là où, en cette région, un golfe se dessine, la Scythie lui fait suite et l'Istros y débouche”, respectiv, explică el, „il n’y entre pas, il la longe”, citind apoi, ca exemple, exprimări asemănătoare la Herodot. Apoi din IV, 93 rezultă că geții sînt pînă la Istru; în IV, 118 geții sînt „vecinii sciților”, nu fac deci parte din Sciția; iar IV, 80: „Cînd Octamasades ajunse la Istru, tracii se împotrivară”. Cred că aceste citate sînt suficiente pentru a conchide că, în concepția lui Herodot, o parte din cursul Istrului forma granița Sciției, teză acceptată de toți comentatorii, repet, cu excepția menționată. Chestiunea e însă de a ști care parte din Istru, mai exact, ce porțiune a cursului său, începînd de la vărsare în sus, alcătuia frontiera dintre Tracia și Sciția.

Relatarea că Istrul se varsă cu gura răsucită, ca și „golful” despre care este vorba tot acolo, pare, la prima vedere, să reflecte sau o proastă informație, sau neștiința autorului. Cred însă că tocmai această aparentă lipsă de veridicitate ne poate da cheia interpretării întregului pasaj. Plecînd de la ideea că redactarea ultimă — finisată sau nu — a cărții a IV-a a avut loc la o dată sensibil depărtată de cea a călătoriei pontice, trebuie convenit că Herodot, posedînd o anume cantitate de date privitor la chestiunile aici în discuție și fiind nevoit să le aștearnă în mod coerent, și-ă reprezentat în plan zona pe care o descria. Un argument concret îl constituie imaginarea „Sciției pătrate” în continuarea pasajului citat. Faptul e atît de firesc încît, parcurgînd și alte părți ale „descrierii Sciției”, unii

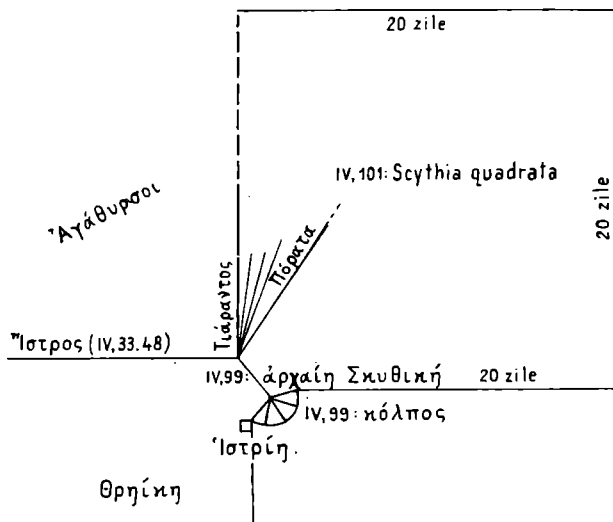
¹⁶ Stein: „Mit ó Ἴστρος ἐκδοῖ ist nicht bloß der Küstenpunkt bezeichnet, wo die thrakische und skythische Seeküste aneinander grenzen, sondern überhaupt die beide Länder scheidende Linie, welche eben der Südostlauf des Stromes bildet”.

¹⁷ Despre problema evoluției geologice a Deltei, cf. N. Panin, *Dacia*, NS, j 27, 1983, 175.

¹⁸ Cf. și D. M. Pippidi, *Inscripțiile din Scythia Minor*, I, București, 1988, 14 și urm.

comentatori au rămas cu impresia utilizării chiar a unei hărți a lumii cunoscute¹⁹. Revenind la problema ce ne interesează, socotim că Herodot cunoștea orientarea generală a cursului Dunării de la Vest la Est (din IV, 48 rămii cu impresia că și gura cu cinci brațe ar fi fost orientată tot V—E; autorul lasă chestiunea în suspensie, nedând precizări; poate le-a omis intenționat ca să nu contrazică cele scrise în IV, 99). De ce atunci cotitura de la vărsare, în totală contradicție cu realitatea? Nu e decît un singur răspuns: Herodot avea știre despre cotul de 90° pe care îl face Dunărea la Galați (la Dinogetia, la Ptol. III, 10, 1). Și era normal să fi luat cunoștință de el. Toți navigatorii greci din partea locului trebuiau să-l cunoască. Dar în timpul redactării finale, aflat departe de locurile descrise și în nepuință de a-și verifica informația, Herodot s-a simțit în imposibilitatea de a pune în acord cursul general V—E al Istrului cu cotul de la vărsarea lui. Este evident că nu avea știință și de larga curbură dintre Giurgiu și Călărași. Soluția a fost cea pe care o citim în IV, 99: se varsă cu gura întoarsă spre sud-est²⁰.

Schițind aceste informații, obținem schema alăturată, care oglindește, după părerea mea, reprezentarea lui Herodot despre cele scrise cu privire la limitele occidentale ale Sciției. Examinînd această schiță înțelegem de ce Istrul „lovea în flancul Sciției” (IV, 49); de ce limita apuseană

¹⁹ Stein (comentariu la IV, 99): ... „wohl eine ursprünglich zugefügte Kartenskizze vorausgesetzt wird (vgl. zu 36, 10)” ...

²⁰ După R. Böker (RE, Suppl. VIII A 2, 1972, col. 2336), denumirile vinturilor nu implică la Herodot o direcție cardinală precisă, asemenea rozei vinturilor. Am optat însă pentru a traduce εὐρος prin ‘sud-est’ (așa la Stein și la alții, inclusiv în *Izvoare privind Istoria României*, I, 1964; Legrand evită discuția, folosind termenul grec fără a-l traduce), nu prin ‘răsărit’, pe care părintele istoriei îl exprimă fie prin perifraze, fie prin ἀπελιώτης. Faptul că direcția Dunării la vărsare este chiar în realitate cea sud-estică sugerează că Herodot, cunoscînd direcția exactă a ultimului segment al cursului fluviului, a ales cuvîntul εὐρος (care, începînd cu secolul al IV-lea, va desemna curent direcția SE sau ESE) tocmai pentru a nuanța orientarea; cf. A. Rehm, *Griechische Windrosen*, Sitzungsberichte Akad. München., phil. hist. Kl., 1916, 3. Abhandl., și K. Nielsen, *Classica et Mediaevalia VII* (1945), 1 și urm., care se sprijină pe pasajul din IV, 99 pentru a dovedi înțelesul de sud-est dat lui εὐρος.

reprezintă — *grosso-modo* — latura vestică a „pătratului” Sciției, unghiul astfel format la gurile Dunării nefiind altceva decât acel κόλπος; de ce Tiárantos-ul, Siretul, este cel mai apusean riu al Sciției (în închipuirea lui Herodot, bineînțeles), el constituind în același timp prelungirea laturii vestice a pătratului, începută cu partea dinspre vărsare a Istrului.

Această interpretare, chiar dacă nu va satisface pe toată lumea, oferă câteva soluții la deslușirea unor pasaje aparent obscure și reprezintă implicit un argument pentru forma *C* a sistemului hidrografic din vestul Sciției. Desigur rămîne deschisă întrebarea: de ce a plasat Herodot cele trei riuri — Áraros, Náparis și Ordessós — διὰ μέσου, și nu la vest de Tiárantos? Cu prudență imi îngădui să sugerez că în reprezentarea părintelui istoriei frontiera apuseană a Sciției nu depășea spre vest gura Siretului. Nu putem ști ce informații va fi avut inițial despre aceste trei riuri, dar se pare că ele nu „încăpeau” în alt loc, cu alte cuvinte n-ar mai fi luat naștere în Sciția, dar Herodot avea informația că ele erau ἀθύγε-νέες Σκυθικοί ποταμοί.

Ne mai rămîn puține lucruri de adăugat. Agatirșii sînt la vest de Tiárantos, în limbaj actual, am spune vecinii de apus ai Moldovei. Localizarea lor și, mai ales, mărginirea stăpinirii lor la Transilvania e condiționată de menționarea râului Maris, care izvorăște de la ei (IV, 49 început) și curge în întregime în afara Sciției. Faptul că Herodot nu știa că Mureșul se varsă în Dunăre prin intermediul Tisei n-are nici o importanță (vezi și confuzia mai târzie, la Ptolemeu, între Tibiskos și Tisa, deși Strabo, mai devreme, cunoștea bine cursul Tisei). Cu puține excepții toți comentatorii au admis această identificare²¹.

Deci frontiera dintre Sciția și Agatirsia era, în cazul formei *C*, constituită de Carpații Răsăriteni; în cazul formelor *A* și *B* ar fi necesar fie să extindem pe agatirși în Oltenia sau vestul Munteniei, fie să susținem că Herodot și, implicit, informatorii lui, necunoscînd pe geții de la nord de Dunăre, i-au confundat pe aceștia cu agatirșii.

Obiecția că lanțul răsăritean al Carpaților nu apare în descrierea lui Herodot (ca, de altfel, nicăieri pînă în epoca romană tîrzie) își are explicația în faptul că culmile domoale împădurite, care în medie nu se ridică peste 1500 m, nu corespundea noțiunii de munte pentru un grec, obișnuit cu peisajul stîncos al Egeei sau cu înălțimile pleșuve ale Haimos-ului. Pentru cel ce vine dinspre zona colinară a podișului Moldovei, și el pe aceea vreme dens împădurit, trecerea spre Ardeal nu este impresionantă; cum ar fi, de exemplu, o traversare N—S, sau invers, a Carpaților Meridionali, nici ei menționați de sursele lui Herodot, pentru simplul fapt că nu se cuprindeau în lumea frecventată de negustorii greci (mai ales nu în cea a istrienilor, tiriților sau boristeniiților). Știu că astfel de argumente peisagistice nu conving totdeauna pe cei obișnuiți cu munca în biblioteci, dar

²¹ Identificarea Maris-ului cu Argeșul sau cu Dimbovița de la un presupus Mariscus — un Maris mic —, care s-ar reflecta în numele localității de epocă romană Transmarisca, nu poate fi acceptată. Pe lângă argumentele opuse cu competență încă de Tocilescu, *op. cit.*, 496, n. 94 lui Hasdeu, se mai poate invoca și faptul, după mine hotărîtor, că denumirea Transmarisca semnifică mai degrabă ideea de ‘dincolo’ sau ‘vis-à-vis de stufăriș’, de la *mariscus* ‘stuf de mari dimensiuni’, prezent și astăzi din belșug pe malul stîng al Dunării. Este surprinzător că ipoteza Hasdeu a mai ademenit cercetători precum N. Gostar, *Analele științifice ale Univ. „A. I. Cuza”, Iași*, sect. III, tom. XVI, 1970, fasc. 1, 62, n. 31.

nu e mai puțin adevărat că o bună cunoaștere a locurilor, un contact personal cu terenul, un simț al terenului sînt indispensabile pentru lămurirea problemelor de geografie istorică.

... În încheiere, un cuvînt despre cele trei „mari” (μεγάλοι) riuri amintite în IV, 49, în continuare : Atlas, Áuras și Tibisis ; aceasta este ordinea menționării lor, toate trei „izvorînd din înălțimile Haimos-ului”. Opiniile comentatorilor sînt divizate : respectînd riguros textul, cele trei riuri trebuie căutate la apus de Isker (Σκιός) și la răsărit de Morava (Ἄγροα), o zonă în care singurul riu de proporții ceva mai însemnate este Timocul ; celelalte două nu-și găsesc perechea decît în cursuri de apă de mici dimensiuni. A doua opinie mi se pare mult mai atractivă : Herodot greșește, inversînd direcția lor. Astfel am putea identifica Atlas-ul cu Oltul (prin metateză Atlas > *Altas > Aluta), Áuras-ul cu Jiul eventual și, mai ales, Tibisis-ul cu Timișul (= Tibiskos). Numele acestuia din urmă a îndemnat pe unii să presupună aici o greșeală. Chiar cei ce nu îndrăznesc să schimbe formularea lui Herodot remarcă totuși că μεγάλοι ποταμοί nu se justifică în cazul că riurile vin dinspre miăzăzi²². Conform celor scrise mai sus referitor la reprezentarea descrierii în redactarea finală la Thurioi, consider că încurcătura s-a iscat sau din confundarea direcției de curgere (a lui βορῆν cu νότον)²³ sau, mai probabil, prin existența, în memoria lui Herodot, a unei vagi știri despre munții înalți din care veneau aceste riuri, dar al căror nume, respectiv al Carpaților Meridionali, părințele istoriei îl ignora sau nu-l reținuse. Cum despre Haimos avea bună știință, este plauzibil să fi crezut că orientarea cursului rîurilor era greșită în notițele sau în memoria lui și că trebuia prin urmare corectată. Desigur, cu astfel de presupuneri, oricît de atrăgătoare, intrăm în domeniul speculațiilor. Dar relațiile Tibisis — Tibiskos și Atlas (> *Altas) > Aluta fac verosimilă acceptarea corecturii.

Starea cercetărilor arheologice pentru epoca de care ne ocupăm este inegală în diferite zone ale țării noastre²⁴. În unele ținuturi — Subcarpații Meridionali — putem distinge între perioade de 50 de ani ; în altele se prezintă secolele VI — V ca un tot, în sinul căruia nu se pot face deosebiri. Zona Subcarpaților Meridionali și a celor de Curbură este ocupată de grupul cultural Ferigile — pînă în bazinul Buzăului — și de grupul Birsești, în țara Vrancei. Iată cum se prezintă situația în zona în care, potrivit formei B, ar trebui să ia naștere riurile Ordessos, Naparis și Araros : în nord-estul Bulgariei s-au explorat mai multe necropole care demonstrează o înrudire apropiată cu grupul Ferigile. Avem deci toate temeiurile să ne reprezentăm un întins ținut, locuit de triburi înrudite — nimic nu se opune identificării lor cu geții —, prin teritoriul căruia curge Argeșul și din care izvorăsc Ialomița și Buzăul. Desigur, aceste date arheologice nu se opun ideii ca o parte a acestei regiuni să fi fost stăpînită de sciții,

²² Stein : „Ihr Predikat μεγάλοι beruht auf ungenauer Kunde” ; la fel și Legrand. O discuție asupra denumirilor Timișului și Oltului la D. Slușanschi, Studia Indo-Europaea ad Daco-Romanos pertinentia, 1, 1976, 151, și 2, 1980, 5.

²³ Așa P. I. Schafarik, Slawische Alterthümer, I. Leipzig, 1843, 473.

²⁴ Stadiul cercetărilor la A. Vulpe, Memoria Antiquitatis 2, 1970, 128 ; A. I. Meliukova, Skiftia i frakiiskii mir, Moskva, 1979 ; pentru Ardeal, vezi V. Vasiliev, Sciții agatârși pe teritoriul României, Cluj-Napoca, 1980 (cf. și recenzia mea în Istros 2 — 3, 1981 — 83, 115).

mai precis ca o parte din triburile getice din Subcarpați să se fi recunoscut ca vasale sciților. Teoretic posibil, faptul este foarte puțin probabil din punctul de vedere al terenului și greu de împăcat cu textul lui Herodot : nicăieri geții nu se numără printre popoarele din Sciția ; el devine și mai puțin plauzibil cînd comparăm aria culturală de aici cu cea din Moldova centrală și nordică, unde influența scitică este indiscutabil mai puternică și mai profundă decît în alte regiuni ale spațiului carpațo-dunărean²⁵.

Deși insuficiente încă, și nu hotărîtoare, aceste date arheologice — pe care nu ne-am permis să le prezentăm decît sub formă de concluzii (ele au format obiectul altor studii de specialitate) — fac, după părerea noastră, să încline întrucîtva balanța spre acceptarea ipotezei C și a concepției potrivit căreia Sciția herodoteică cuprindea și cea mai mare parte a Moldovei. Granița cu agatirsii — identificați cu grupul cultural Ciumbrud de pe Mureșul mijlociu — era alcătuită de Carpații Răsăriteni. Sciții stăpîneau prin urmare peste zone nu mult diferite peisagistic de cele de la ei de acasă : stepa și silvostepa. Moldova intrunește pînă la un pîunct aceste calități. Muntenia prezintă un alt tip de landsaft : nici codrii Vlăsiei, semănați cu limanele fluviatile ale Ialomitei și bazinului Argeșului, nici platforma getică, puternic împădurită, cu înalte dealuri piemontane, orientate de-a curmezișul direcției exercitării influențelor și șii posibilei stăpîniri scitice, nu ofereau condiții prielnice de exercitare a controlului pentru o putere al cărei centru se afla în stepele nord-pontice²⁶. Aceste considerații de ordin geocologic, împreună cu cele arheologice, sînt factori de care critica de text nu se mai poate astăzi dispensa.

DIE WESTLICHE GRENZE SKYTHIENS BEI HERODOT

(ZUSAMMENFASSUNG)

Verf. prüft jene Stellen in Herodoti IV. Buch, die sich auf die Hydronymie des westlichen Skythiens beziehen und versucht dadurch die IV, 48 in Skythien αὐθιγενέες genannten Flüsse und ihre gegenwärtigen möglichen Entsprechungen als Grund für eine Bestimmung der westlichen Verbreitung des herodotäischen Skythiens anzuführen. Es werden drei Interpretationsformen (A, B, C) dargestellt, wovon die letzte dem heutigen Stand der archäologischen Forschung am ehesten entspricht und die fünf erwähnten Flüsse als ein hydrographisch geschlossenes System veranschaulicht. Die abgebildete Skizze zeigt die Vorstellung Herodoti von den hier in Frage stehenden Gebieten, wie sie für die endgültige Redaktion seines Werkes vermutlich zugrunde lag.

Februarie 1985

Institutul de Arheologie
Str. I. C. Frimu 11
71119 București

²⁵ Afirmația se bazează mai puțin pe aspectul culturii materiale, cit pe unele caracteristici ale obiceiurilor de înmormîntare. La lucrările citate supra vezi și V. Mihăilescu-Birliba, *Thraco-Dacica*, 1, 1976, 109, și C. Buzdugan, *Acta Moldaviae meridionalis (Vaslui)*, 2, 1980, 51.

²⁶ O situație aparte prezintă Cîmpia Brăilei, unde se întîlnesc vestigii scitice în secolul al IV-lea, din care unele însă ar putea fi și mai vechi (V. Sirbu, *SCIVA*, 34, 1983, 1, 11). La fel, în Dobrogea : prezența sciților înainte de episodul Ateas este discutabilă, chiar dacă unele antichități de cultură scitică pot fi mai vechi.

RAPORTUL ȘTIINȚĂ — FILOZOFIE ÎN *EPIDEMII*, I, III ȘI ÎN SCRIERILE CONEXE DIN *CORPVS HIPPOCRATICVM*

I. Obiect. Constatînd că vîrsta clasică a culturii grecești este răsăm-pul în care sfera științelor speciale dobîndește un profil distinct de acela al filozofiei, examinăm în acest articol cum anume se conturează în mintea celor de *atunci* determinațiile a ceea ce *ei* numesc știință, cum și distincția dintre aceasta și ceea ce înțeleg *ei* prin filozofie. Nu ne ocupăm așadar de chestiunea, frecvent tratată în literatură, de a ști cum se naște atunci ceea ce numim știință *noi*, în secolul *nostru*, spre deosebire de ceea ce numim *noi* filozofie. Ne propunem o investigație strict legitimată prin texte, fie că e vorba de spuse explicite sau implicite. Formulăm uneori și semnificații pe care nu ne îndoim că autorii textelor le-ar fi acceptat ca subînțelese dacă ne-ar fi ascultat interpretarea. O parte din determinațiile de care vorbim sînt bine știute, dar dacă le reluăm o facem în numele sarcinii asumate, adică aceea de a vedea modul în care au fost luate ca indicînd o specificitate epistemologică distinctă, deci ca unele ce departajează deliberat medicina de filozofie. Nu știm dacă au fost privite atunci drept note ce s-ar îmbina într-un *concept* clar diferențiat, dacă surprindem în chip exhaustiv notele considerate, în scopul menționat, de către hipocratici. Lăsăm deschisă chestiunea : cum vor fi înțeles ei, în mod autentic, ceea ce numim *noi* știință ?

Considerăm *Corpus Hippocraticum*. Urmînd cercetările cronologice care-și află încheieri — larg acceptate — la Deichgräber¹, luăm ca bază a investigației noastre momentul *Epidemii*, I, III, aparținînd sfîrșitului secolului V î.e.n., dar și unele tratate din *C.H.* care se vădese a mărturisi același moment istoric de gîndire medicală. Avem în vedere lucrări ce aparțin, foarte probabil, chiar lui Hippocrate sau — ca *Natura omului* a lui Polybos — celor din preajma și de sub direcția lui. Credem că momentul medical și lucrările aferente au, în timpul dat, o asemenea pondere și extindere, încît cel ce caută în ele un punct de vedere reprezentativ pentru epoca menționată, în tema care ne preocupă, nu poate greși prea mult.

Deși nu dispunem de o teorie a științificului în scrierile grecești prearistotelice, totuși *C.H.* ne oferă un anumit fond textual în care întrevădem o conștiință, încă imprecisă, a unui „științific” ce etichetează îndeletnicirile medicului, printre celelalte treburi mental-practice, îndeletniciri ce-l diferențiază de filozof.

Despre filozofie, în afară de hipocratici, vorbesc pitagorici (primii pare-se), Prodicos, Gorgias, Alkidamas. La Prodicos, nu știm ce anume vizează termenul. În absența textelor, nu putem recurge la Socrate. Îl vom interoga cu precădere, în această temă, pe Gorgias (487? — 375?), căci e singurul filozof de frunte din timpul luat în considerare de la care ne-a rămas, pe cît se pare, un enunț vizînd explicit tema relației filozofie—știință (fr. B 29); e un autor ce se referă mereu la medicina timpului și

¹ Karl Deichgräber, *Die Epidemien und das C.H.*, Berlin — New York, 1971, p. 75-

are relații cu exponentii acesteia (a fost, probabil, el însuși medic); fratele său Herodicos era medic renumit; tratatul *Despre tehne* [medicală] (Περὶ τέχνης) din *C.H.*, la care vom face apel adesea, e sigur legat de cugetarea lui Gorgias, cum afirmă H.A.Koch² și nu numai el, scris poate de către un elev al sofistului. Probabil că acesta l-a întâlnit pe Hippocrate, posibil la Larissa. După opinia solid argumentată a lui Pomtow, avem motive să afirmăm că cei doi au viețuit mult timp în același oraș și erau legați printr-o strinsă prietenie³. Arătăm că în *C.H.* numele filozofului e absent. Acolo unde hipocraticul atacă pe filozofi, singurele nume întâlnite sînt cele ale lui Empedocle și Melissos.

II. Terminologie și semnificații. Autorii hipocratici își definesc de regulă indeletnicirea medicală prin termenul τέχνη, intraductibil, semnificînd aglutinat meșteșug-iscusință-artă-cunoștință, ceea ce nu ne ușurează sarcina. La Gorgias, însă, în pomenitul fr. B 29, e folosit termenul μάθημα, semnificînd neîndoielnic ceea ce numim știință, în expresia ἐγκύκλια μαθήματα, cu sensul de 'ciclu al științelor [curente]' sau, în versiuni uzuale, 'științe speciale'. Consemnăm și ἐπιστήμη, destul de frecvent, pus în contrast fie cu δόξα, ca alternativă *cunoștință* – *opinie*, fie cu πιστευτική, semnificînd contrastul dintre cunoștința fundată pe o prealabilă verificare și simpla acceptare, bazată pe *în-credere*, fără verificare, a spuselor cuiva. Ἐπιστήμη și τέχνη au, începînd cu cele mai vechi texte și incluzînd pe cele din secolul V, sensuri învecinate, uneori identice, cum rezultă din cercetarea lui R. Schaerer, din care redăm cîteva constatări: în *Iliada* (III, 59 sqq. și VI, 232) și *Odiseea* (XI, 613 – 614), τέχνη înseamnă 'cunoaștere rațională'; în imnul homeric *Către Hermes*, τέχνη indică înțelepciunea, tot una cu σοφία (485 și 511); la Bacchylide, primul ce folosește termenul ἐπιστήμη, sensul acestuia e identic cu acela al lui τέχνη (Blass, IX, 38 sqq.), vizînd activități omenesti, prin contrast cu cele ale zeilor; Eschil, în *Prometeu* (506), denumește τέχνη atît aritmetica și medicina, cît și meșteșugul navigației; la Sofocle, una și aceeași indeletnicire – cea a arcașului Teucros – este denumită τέχνη în *Aias* (1121) și ἐπιστήμη în *Philoctet* (1057); la Thucydide, semnificațiile celor doi termeni sînt atît de apropiate, încît „adesea e dificil de a observa vreo diferență”⁴. În *C.H.* – Περὶ τόπων τῶν κατὰ ἄνθρωπον – medicina, care e τέχνη, e, indirect, denumită și ἐπιστήμη.

Pe latura filozofică a alternativei, avem termenii φιλοσοφία sau σοφία, cu înțeles similar; corespunzător φιλόσοφος sau σοφιστής.

Spuneam că diferențierea a avut un caracter deliberat. Celsus (secolul I e.n.) spune, vorbind de Hippocrate în *Medicina*, I (Preambul, 8), că *ab studio sapientiae disciplinam hanc [= medicina, medendi scientia] separavit. Sapientia*, adică *sophia*, din textul său este tocmai filozofia, „din care medicina făcuse parte mai înainte”, adaugă Celsus. În menționatul fr. B 29, probabil gorgian, sofistul relevă diferența în mod sentențios și, cum îi era felul, glumeț, vorbind de „științele speciale”, ἐγκύκλια

² H. A. Koch, *Homo-Mensura. Studien zu Protagoras u. Gorgias*, Erlangen, 1970, p. 64.

³ H. Pomtow, *Delphische Neufunde*, III, Klio, XV, 1918, 3–4, p. 307 și urm.

⁴ R. Schaerer, *Ἐπιστήμη et τέχνη. Étude sur les notions de connaissance et d'art d'Homère à Platon*, Macon, 1930, p. 12–13 și 19.

μαθήματα, de o parte, și de „filozofie”, de alta, între care relația ar fi ca între slujitoarele Penelopei și stăpîna lor! Delimitarea filozoficului, de astă dată de fizică, reapare la Gorgias în *Elogiul Elenei*, 13. Tema diferențierii pare să fi fost la ordinea zilei, căci o regăsim și în *C.H.* E vorba de cunoscutul enunț din *Vechea medicină*⁵, 1, unde opoziția dintre medicină și ceea ce acolo e stigmatizat ca arie a *ipotezei vide* (κενῆς ὑποθέσις) indică un prezumat contrast între știință și filozofie. În *Natura omului*, 1, medicina e diferențiată de acea arie unde e vorba de „aer, foc, apă sau pământ”, adică, neîndoielnic, de sfera ce face obiectul disertațiilor filozofilor „physiologi”, începînd cu Thales. În timp ce τέχνη vizează obținerea unor rezultate materiale, filozofia clasică tinde în genere către salvagardarea și diriguirea fenomenelor de conștiință, cum și a produselor ei conceptuale.

Termenul de φιλοσοφία semnifică la Pythagora, la fel ca și la Herodot, I, 30, rîvna pentru înțelepciune. Am văzut funcția de „stăpînă a științelor” la Gorgias. La Alkidamas e considerată ca ređută a bunei legiuiri⁶. Punem și ne punem în gardă împotriva unei nefaste propensiuni de a atribui termenilor *știință*, *filozofie* sau *tehnă medicală* — plini de o milenară încărcătură rațională — înțelesuri proprii felului nostru de cugetare. Noi, referindu-ne la o anumită știință, procedăm, la bază, prin considerarea ei ca pe o totalitate de concepte și norme sistematice și metodologice; cînd vechile texte vizează o știință, încep prin considerarea prezumatului ei obiect, prin cîmpul corespunzător de preocupări.

Diferențiere, particularizare, acestea împingeau cugetarea medicală de atunci să statornicească notele prin care se hotărînicește sfera „tehnică” de filozofie. Acestea au fost, credem, după cum urmează.

III. Determinațiile științei (medicale) în menționatele tratate din C.H. 1. *Caracterul intrinsec al principiilor explicative.* În *Nat. Hom.*, 1, autorul se contrapune celor care, cugetînd despre natura omului, „trece dincolo de ceea ce se referă la cele medicale” (προσωτέρω ἢ ὀκόσον αὐτέης ἐς ἰητρικὴν ἐφῆκει). E vorba de cei ce explică pe om ca fiind aer, foc, apă ori ceva similar, substanțe „ce nu sînt prezente în om”. Știm din *Despre aer, ape, regiuni* că, dacă e vorba de vînt ori de apă potabilă, medicul a ținut să le cerceteze. Am arătat însă în altă parte⁷ că principiile „physiologilor” sînt abstracții; așa, apa lui Anaximene, ca ἀρχή, nu e apa de izvor, ci un *principiu* fizical. Un asemenea factor, spune hipocraticul, e străin de cîmpul medicinei. Că aria „de dincolo” de medicină e cea filozofică e spus explicit în *V.M.*, 20, cu referire la „expunerea filozofică de felul aceleia a lui Empedocle” (ὁ λόγος ἐς φιλοσοφίην καθάπερ Ἐμπεδοκλής). Cei ce includ în cîmpul medical atare principii sînt blamați, pentru că astfel de factori nu se potrivesc medicalului, ci τῆ γραφικῆ. S-au dat acestei expresii diverse interpretări. Adoptăm versiunea lui

⁵ După unii — Diller, Lichtenthaler — tratatul ar aparține mijlocului secolului IV i.e.n. Ne alăturăm părerii celor care, ca Deichgräber, îl cuprind în epoca de care ne ocupăm.

⁶ Ἐπιτελισμα τῶν νόμων. Cf. interpretarea noastră în *Filosofia greacă pînă la Platon*, București, 1984, vol. II, 2, p. 540, nota 22.

⁷ *Filosofia greacă pînă la Platon*, I, 1, p. LXI.

A. Thivel⁸, *pictura*, aducînd în sprijinul ei un argument de text. Este, credem, la hipocratic, o evidentă aluzie la fr. B 23 empedoclean, unde termenul γραφείες ('maestrii picturii') e din aceeași familie lexicală. Acolo citim că aceia „iau substanțe multicolore . . . , le amestecă în diverse proporții și făuresc astfel imagini așijderea celor reale” (trad. F. Ștef). Medicul pare să spună : în sfera ipotezelor fără acoperire, un filozof poate, cum face pictorul cu culorile, să combine ale sale ἀρχαί în chip fantezist spre a constitui teoretic natura materială. Ceea ce fac cei din tagma lui Empedocle „merge”, în alte sfere decît cea medicală, dar aici trebuie să ne abținem de la un astfel de „joc”. Medicina e domeniul *explorabilului*, în timp e tot ce ține de *speculativ* — de ordin fie fizical, fie nonfizical — e filozofie, căci e *extrinsec* medicalului, neaflindu-se în raport cu organismul uman ori cu ambianța sa nemijlocită.

Fiind om al „științei”, medicul nu ocolește ipoteza, dar o face în alt mod. Recurge și el la unele concepte fizicale, ca acela de „natură benignă a corpului” (δικαία φύσις) din *Despre fracturi*, 1, tratat de la finele secolului V⁹, ori la stări invizibile dinlăuntrul corpului, sesizabile doar prin „ochii inteligenței” (τῆ τῆς γνώμης ὄψει, *De arte*, 11), dar avem de-a face în ambele situații cu *relații interioare* ale organismului, ori, în alte cazuri, cu relația imediată organism — mediu, toate *intrinsece* medicalului, explorabile.

2. *Promovarea individualului*. Ne atrage atenția privirea pe care o aruncă hipocraticul „dincolo” de medical : cel ce scrie *Natura omului*, unde polemica sa cu filozofii e explicită, atunci cînd caută un personaj tipic pentru atitudinea lor teoretică, se oprește, în § 1, la Melissos. Filozofii ar merge potrivit „λόγος-ului” eleatului. Este vorba, fără nici o îndoială, de conceptul-cheie al eleatismului, cel de „existent” (τὸ ὄν), căruia Melissos îi consacră lucrarea sa și care este universalul ontologic cel mai despuțat de determinății din toată istoria ontologiei : este universalul prin excelență, opus în mod absolut conceptului de individual. Ce-i opune, credem, hipocraticul ? Iată mult comentatul text din *Epidemii* I 5 ; *techne* [medicală] are caracter întreit, „boala, bolnavul, medicul” (τὸ νόσημα, ὁ νοσέων, καὶ ὁ ἰητρός). Îi alăturăm cele spuse în *Epid.*, I, 10, unde citim că medicul se ghidează „după natura comună tuturor și după particularitatea fiecărui [individ]” (ἐκ τῆς κοινῆς φύσιος ἀπάντων, καὶ τῆς ἰδίης ἐκάστου). Boala, cum și natura comună sînt niște universale ; în bolnav se individualizează atit universalul patologic dat, cit și universalul constituțional al speciei. Cazul morbid se prezintă așadar ca o dublă unitate : între boala în genere și receptarea ei individuală, cum și între subiectul uman în genere și coordonatele singulare ale celui lovit de boală. Filozofia procedează prin integrarea individualului în universal, afirmîndu-se în universale. Sensul demersului în știința medicală e diametral opus. Medicul pleacă și el de la observarea individualului, ajunge și el la universal — boala, ipoteza interpretativă —, dar cu scopul de a se întoarce la cazul individual. Procesul unității astfel direcționate se consumă în intervenția efectivă a medicului. Cum s-a mai observat, individua-

⁸ Antoine Thivel, *Cnide et Cos?*, Paris, 1981, p. 329.

⁹ Cf. Deichgräber, *op. cit.*, p. 97.

lul nu e luat în spirit empirist, ci conform orientării gnoseologice care cere ca empiricul să fie considerat prin prisma universalului. Textul *Epid.*, III, 16, prescrie tocmai un atare comportament teoretic, spunînd : actul de decizie al medicului (individualizant) trebuie să asculte, potrivit simptomatologiei cazului dat, de concepte generale, ca ansamblul climatic, raportul cronic—acut, ordinea zilelor critice.

Deci : în timp ce filozofia e o disciplină a consacării universalului, în gîndirea hipocratică, știința, în speță cea medicală, se afirmă în promovarea individualului considerat prin prisma unității sale cu universalul.

3. *Verificabilitatea, aspirînd către statorniciri fizicale, cantitative.* În *Vechea medicină*, 1, e criticat filozoficul intrucit e datat „ipotezei celei vide” — cum ar fi cea a calcului, cea a recelui etc. În *Natura omului*, 1, critica vizează pe cei care, abordînd constituția fizică a organismului prin concepte de genul focului, aerului, apei sau pămîntului, „vădese că nu dispun de cunoștințe pozitive” (δῆλον ὅτι οὐδὲ γινώσκουσιν αὐτά). Neîndoielnic, „viditatea” din *V.M.*, 1 e similară cu „absența pozitivității” din *Nat. Hom.*, 1, condiții — în fond una singură — ale filozoficului ; medicul le dă replica în același paragraf din *Nat. Hom.*, prin revendicarea ca noțiunile folosite „să învingă, întemeindu-se pe realități [observabile], pentru ca astfel să aibă o bază sigură”. Prin antinomie față de filozofic, îi sînt atribuite științificului, credem, următoarele note determinative :

(a) *Caracterul observațional.* E atît de general admis, încît exemplificările sînt superflue. Se știe că Louis Bourgey a subliniat că observaționalismul nu exclude demersul rațional ce se vrea sintetic, interpretativ, că autorii hipocratici văd în faptul observat o „pierre de touche de l'idée”, că se opun relativismului subiectivist¹⁰. În adevăr, adăugăm noi, raționamentul ipotetic nu e ocolit dacă e *lăuntric* sferei investigației medicale (*V.M.*, 12). Mai constatăm că observaționalismul nu se limitează la ceea ce afectează doar pe bolnavul în cauză, ci și sfera unor cazuri analoage, cum citim în *De Arte*, 7, ce pot include și lumea animală (*Nat. Hom.*, 3) ori pe cea vegetală (*ib.*, 5). În Grecia anterioară lui Aristotel și Theophrast nu există zoologi ori botaniști ca specialiști ai unor discipline diferențiate. Ceea ce am statornicit drept arie a intrinsecului înglobează tot ce ține de ființele vii.

(b) *Determinabilitatea de ordin fizical, ce s-ar vrea împinsă, pe cît posibil, pînă la precizie matematică.* Acumulînd fapte de observație, hipocraticul nu o face spre a afla ierarhia lor cauzală — distingînd totuși uneori semnificativul de nesemnificativ —, ci mînat de convingerea conform căreia cu cît acestea vor fi mai numeroase (ca în *Epid.*, I, 10), cu atît ipoteza ar înceta de a fi „vidă”, fiind „umplută” cu simptome de ordin *fizic* : semne fiziologice, habitudini, particularități climatice. Am vorbit pînă acum de criteriul *cantitativului*. Există și un moment *calitativist*, ba chiar de prim plan — teoria umorală —, dar, prin forța lucrurilor, acesta cedează ușor locul de frunte *cantitativului*, căci investigatorul din acest secol n-ar putea spune prea multe despre însușirile calitative, să zicem, ale sputei. Îi rămîn la dispoziție aproape numai aprecieri cantitative, ca :

¹⁰ Louis Bourgey, *Observation et expérience chez les médecins de la Coll. hippocratique*, Paris, 1953, p. 218.

mult, puțin, rar, frecvent, ceea ce, *uolens nolens*, lasă în umbră calitativul. Frecvente notații vizează caracterul *constant*, *periodic* al unor manifestări umorale, al unor stări climatice, durate și cicluri, ca în *Epid.*, I, 4 și urm., mai ales 9, 11, 12, sau *Epid.* III (primele două secțiuni). Constanța și periodicitatea sînt însă repere ale demersului determinativ, ale căii către precizie. A verifica înscamnă a face apel la norma „măsurii” (μέτρον), constatabilă în „greutate” (σταθμός) și „număr” (ἀριθμός), toate acestea în *V.M.*, 2. Se impunea aspirația către exactitatea *matematică*. Ch. Lichtenhaeler a notat în acest sens date concludente¹¹, relevînd totodată expresii ce indică noțiunea de calcul matematic, precum λογίζεσθαι (*Prog.*, 16), διαλογίζεσθαι (*Epid.* I, 11) sau συλλογίζεσθαι (*Prog.*, 15). Norma fizical-matematizantă e văzută de asemenea ca replică dată „vacuum-ului” ipotezelor filozofice.

(c) *Practicitatea (materială) a succesului*. Nu uităm că, în acest secol, orientarea către practică e comună atît variatelor τέχναι, cît și filozofiei (în planul moral-politic). Dar în sfera moral-politică nu se pune problema unui succes practic *automat*, iar insuccesul nu impune abandonarea soluției eșuate. Τέχνη (medicală) este însă legitimată printr-un succes practic care — dacă leacul e bun — acționează în chip *spontan*, *material*; aici insuccesul, infirmarea prognozei, obligă la eliminarea soluției neizbutite. Criteriul succesului practic, bine cunoscut de cititorii *C.H.*, nu ne cere să dăm motivații de text.

Verificarea de care vorbim în aceste pagini ia în considerare o instanță de ordin senzorial; este respinsă (cf. *V.M.*, 13) o legitimare de alt tip — proprie celor dedați „ipotezei” filozofice — care invocă un principiu logic, de pildă acela al contrariilor.

4. *Continuitate și progres în acumularea de cunoștințe*. Faptul că în cîmpul filozofiei acelui secol fiecare desconsideră elaborările colegilor de breaslă și-și face un titlu de glorie din a lua cugetarea despre lume de la început, intrînd în competiție cu toți ceilalți, apare evident nu numai nouă, dar și autorilor hipocratici. *Nat. Hom.* ne vorbește disprețuitor despre filozofii ce se „mențin în controversă” (ἀντιλέγοντες), se combat unii pe alții, căutînd să învingă și să scoată din întrecere pe adversari. Medicului, dimpotrivă, i se pare firese ca spusele întemeiate ale antecesorilor să fie acumulate, restrîngîndu-se astfel cîmpul erorii (*Epid.*, III, 16), deoarece „multe și frumoase descoperiri s-au făcut în timpul trecut” (*V.M.*, 2). În disciplina medicală, cunoștințelor anterioare li se adaugă mereu altele, iar cei ce ignoră acest lucru trebuie blamați (*De Arte*, 1). Filozofului, disputator ce se opune „celorlalți” (filozofi), medicul îi opune pe omul de știință, care *continuă* pe predecesori, chiar cînd dezaproabă felul lor de a interpreta faptele. Celui ce se vrea cu tot dinadinsul născocitor îi opune virtutea culturii de specialitate. Întregul tratat *Vechea medicină* este în fond un elogiu al *progresului* în medicină.

5. *Sarcina sentinței univoce* (prin contrast cu filozoficul, unde persistă pluralitatea de opinii). Textul din *Nat. Hom.* 1, la care ne-am mai referit, combate pe filozofi ca oameni ai „ipotezelor” (goale). Dar ὑπόθεσις

¹¹ Ch. Lichtenhaeler, *Le logos mathématique de la première clinique hippocratique*, Genève—Paris, 1963, p. 126.

înseamnă și ‘chestiune supusă unei discuții’. Gama opiniilor e aici ireducibilă, căci lipsește instanța de verificare materială care, indicînd soluția corectă, să suprimă implicit pe cea incorectă. Recursul comparativ la un enunț al lui Gorgias, de o parte, și la cel al hipocraticului, de altă parte, prezintă atîta simetrie în înfățișarea pozițiilor lor opuse, încît cei doi par a discuta în contradictoriu de la aceeași tribună. Filozoful, în *Elogiul Elenei*, 11, vorbind de puterea *logos*-ului, spune că el aparține sferei *doxei* — a opiniei —, lipsită de „certitudine și bază sigură” (σφαλερά και ἀβέβαιος). Aceasta, pentru că, dacă oamenii ar avea „amintirea trecutului, noțiunea prezentului și preștiința viitorului” (τῶν <τε> παροιχομένον μνήμην, τῶν τε παρόντων <ἐννοϊαν>, τῶν τε μελλόντων πρόνοιαν), atunci „*logos*-ul, rămînînd mereu unul și același, n-ar mai putea, în mod corespunzător, să inducă în eroare” (οὐκ ἂν ὁμοίως ὁμοίος ὦν ὁ λόγος ἤ<πρά>τα). Dar, din păcate, „nu există [simplă] memorare a trecutului, nici [simpla] înregistrare a prezentului, și nici [simpla] prevedere a viitorului” (νῦν δὲ οὔτε μνησθῆναι τὸ παροιχόμενα οὔτε σκέψασθαι τὸ παρὸν οὔτε μαντεύσασθαι τὸ μέλλον εὐπόρως ἔχει), așa că — e vorba de fenomene omenesti — rămînem în domeniul doar al opiniilor. Sfera umană care se refuză aprecierilor fără replică despre ceea ce s-a întîmplat, se întîmplă ori se va întîmpla, unde așadar nu e cu putință un discurs „unul și același”, este, în esența ei, sfera pluralității ireductibile a părerilor. Ca și cînd, în ripostă, ar schița specificul științei, în speță a celei medicale, hipocraticul spune în *Epid.*, I, 5: în domeniul medicinei observăm fapte și e deci posibil „să se vorbească despre cele din trecut, să se înfățișeze starea prezentă, să se presupună cele viitoare” (λέγειν τὰ προγε νόμενα, γινώσκειν τὰ παρεόντα, προλέγειν τὰ ἐσόμενα), aceasta într-un context la care ne-am mai referit, deoarece medicul, recunoscînd boala și simptomatice ei în cazul *dat*, poate și trebuie să prezinte o sentință, *una singură*. Tocmai în această univocitate, opusă pluralismului, se vădește rostul medicului de a fi „util”, spune textul, prin contrast cu sterilitatea varietății de opinii, specifică sferei ipotezelor filozofice, stare denunțată de textul hipocratic contemporan din *Nat. Hom.*, 1, adineaori pomenit. Există și în medicină păreri diferite, dubii, erori, deci divergențe, cum rezultă, de pildă, din *Epid.*, III, 12 sau 23¹². Dar, în timp ce în cîmpul *doxei* filozofice varietatea de puncte de vedere nu-i slăbește condiția de a fi, ci o consacră — crede Gorgias —, în cîmpul medicinei, care e *technē*, e necesar să se obțină în cele din urmă „triumful punctului de vedere emis” (*Nat. Hom.*, 1) spre a se obține eficacitatea dorită, altminteri *technē* în cauză își pierde rațiunea de a fi. Dubla teză a cunoașterii bolii la cele trei timpuri și a medicului ca factor de decizie apare pregnant în *Prognosticon*, 1: „Medicul cel bun . . . e cel care, cunoscînd cele trecute, prezente și viitoare [ale bolii], va indica tratamentul [eficient]”. *Nomos*, vechi tratat al *C.H.*, consemnează de asemenea în § 4, antinomia dintre *ἐπιστήμη*, evident cea medicală, și *δόξα*. Cînd Gorgias pune în antiteză *ἐπιστήμη*, ca *singură* știință adevărată, nu cu *δόξα*, ca mai sus, ci cu *πιστευτική* sau, *πίστις* (Platon, *Gorg.*, 454 C — 455 A), care, așa cum am mai arătat¹³,

¹² Sensuri semnalate de Deichgräber, *op. cit.*, p. 37 și urm.

¹³ Cf. lucrarea noastră, *Filosofia lui Gorgias, o ontologie a logos-ului*, în curs de apariție.

semnifică adeziunea prin *în-credere* la o anumită opinie, adeziune obținută prin simpla putere emoțională a *logos*-ului — amintind de ceea ce numim, în limbaj modern, ideologie — , el relevă că aici persistă păreri juste și false (ceea ce *cred* unii că e just *cred* alții că e fals ; neexistând infirmare materială, nu se poate ieși din pluralism). Dimpotrivă, în domeniul *epistemei* nu există știință „falsă și [știință] adevărată” (ψευδής και ἀληθής, *ibid.*, 454 D), adaugă sofistul, în sensul că, independent de performanțele *logos*-ului, nu există, obiectual, decît o soluție, anume cea adevărată. În context, Gorgias se referă de două ori la medicină (452 A și 456 B) spre a ilustra starea lucrurilor din știință. Ceea ce învederează în știință, anume în cea medicală, temeiul singularității soluției e indicat de expresia „dreapta normă naturală” (δικαία φύσις) din tratatul *Despre fracturi*, în § 1, ce conduce comportamentul medicului. Dacă e respectată, natura va desăvîrși opera. Totul e o chestiune de „investigație [obiectuală]” (ιστορίη), prin contrast cu speculația. Natura e „suprema rectitudine” (δικαιοσύνη [φύσις], *ibid.*), care e un superlativ absolut și dirijează pe un drum unic. E drumul „conform naturii” (κατὰ φύσιν, *ibid.*, 2).

Așadar, în viziunea primilor hipocratici, știința se conturează ca disciplină ce cultivă unitatea dintre individual și universal în individual, așa încît, în soluția practică izbîndită, contrapusă erorii, ea, știința, să-și verifice observațiile și concluziile ; acestea, prin progresul generat de acumulare, de la o generație la alta, a dobîndirilor ei. Regîndu-și socotelile cu filozofia, ea crede că o știință urmează să aibă, în sfera ei, propria sa filozofie (textele condamnă *un anumit fel* de a filozofa, dar nu filozofia ca atare), nefiind supusă unei filozofii supraordonate. Prin disputele pe care această concepție le va fi stîrnit, a pornit atunci să se închege în unele minți filozofice, ca a lui Gorgias, teza pluralismului, repudiat de știință, într-o semnificație benignă ce dăinuie pînă în zilele noastre. Sfera ipotezelor filozofice este nondelimitabilă. O opinie se afirmă în numele unei rațiuni ce procedează pe baza unei operații mentale bazate pe o axiomă ; i se poate opune, pe temeiul unei alte operații logice, descinse din altă axiomă, o soluție la fel de rațional fundată (dacă, firește, nici una din ele nu contrazice datele științelor). Domeniul științei e, dimpotrivă, acela al delimitărilor, prin stări, prin experiențe obiectuale. Acestea impun limite, indiferent de opțiunile noastre. Ipoteza filozofică tinde, de la un punct, ca orice elan al inventivității, să escaladeze orice constrîngere, orice hotărnicire. În experiența științifică există o necesitate exterioară constrictivă ce se impune minții cu atît mai multă rigoare cu cît sînt mai numeroase „pietrele de hotar” ale faptelor impuse observației. Fantezia filozofică e expansivă, observabilul e restrictiv. Filozoficul inventează, iar dacă descoperă ceva e doar propria lui lume, spre deosebire de științe, care des-

coperă, dar nu inventează. În timp ce știința e necesitate obiectuală înțeleasă, invenția filozofică e libertate ce făurește o necesitate pur logică, multiplă, căci cere necesității să se unească cu ea însăși, cu libertatea, sub propriul imperiu al acesteia din urmă.

LE RAPPORT ENTRE LA SCIENCE ET LA PHILOSOPHIE DANS
LES *ÉPIDÉMIES*, I, III, ET DANS LES ÉCRITS CONNEXES DU
CORPVS HIPPOCRATICVM

(RÉSUMÉ)

La recherche commence par des considérations terminologiques. On constate que la pensée du Ve siècle av.n.è. se propose de mettre en évidence les notes déterminantes par lesquelles ce qu'on nomme *science* — τέχνη, ἐπιστήμη, μάθημα — se distingue de ce qu'on appelle *philosophie*. L'examen porte sur les traités suivants du *Corpus Hippocraticum*: *Epidemiorum lib. I, III, De natura hominis, De arte, De locis in homine, De aëre, aquis et locis, De prisca medicina, De fracturis, Lex, Prognosticon*. Parmi les philosophes de la même époque il s'agit surtout de Gorgias, ami probable d'Hippocrate. Selon l'opinion de l'auteur, on peut discerner dans les textes du siècle, que la science se différencie de la philosophie par des traits comme : (1) le caractère intrinsèque des principes explicatifs ; (2) la promotion de l'individuel ; (3) l'aspiration vers la vérification pratique, menée jusqu'à la précision physique, même, si possible, mathématique ; (4) la continuité et le progrès dans l'accumulation des connaissances ; (5) la tâche de formuler des sentences univoques, indisputables.

Mai 1985

Str. Vigilenței 6
70632 București

ÎNȚELESUL NEPOLITIC AL *POLITEII* LUI PLATON

Politeia nu este o carte a politicului. Trebuie spus hotărît lucrul acesta — și de altfel a fost spus în câteva rinduri de interpreți — în ciuda receptării comune, aproape triviale, pe care și-au însușit-o chiar unii interpreți de seamă. Totul ofensează spiritul cu interpretarea politică a dialogului: filozofia lui Platon este degradată, devenind în acest caz de neînțeles cum a putut ea, cu atît de puțină substanță în idee, străbate veacurile, iar la rîndul lor aspirațiile politice din om sînt lezate de îngustimea, cel puțin aparentă, și duritatea față de persoana umană din constituția anticului.

Cititorul modern nu este nici măcar prevenit, de obicei, că e vorba în *Politeia* despre una dintre sutele de constituții pe care și le-au dat sau închipuit cetățile antice; că aceste cetăți se reduceau la câteva mii de oameni (cifra potrivită, după Platon, din rațiuni matematico-administrative, era de 5040 locuitori, ceea ce arată că „politicul” era gîndit la nivelul unei comunități închise, minor-urbane, iar nu la nivelul unui adevărat stat modern); că așa fiind cetățile, ca niște insule într-un arhipelag grecesc, ele au beneficiat totuși de o stabilitate și o adîncime istorică fără echivalent mai tîrziu (oracolul din Delfi a funcționat peste un mileniu și jumătate; olimpiadele au dat numărătoarea anilor timp de aproape 12 secole; chiar Academia platoniceă avea să dureze aproape 800 de ani); într-un cuvînt, cititorul modern este lăsat să extrapoleze în chip absurd lucrurile și să treacă asupra istoriei ulterioare vederile anticului, constatînd atunci că viziunea lui Platon este sau total inoperantă, sau — și aici începe vinovăția interpreților care autoriză, cu „politicul”, asemenea apropieri — că lucrurile seamănă teribil cu unele grozăvii istorice de mai tîrziu, în particular cu cele din prima jumătate a veacului XX. Dacă așa îl înțelegem pe Platon, la capătul unui veac și jumătate de savante exegeze, ar fi fost mai bine ca toate copile manuscriselor, sau măcar ale *Politeii*, să fi ars în incendiul bibliotecii din Alexandria.

Din păcate, cițiva mari istorici și comentatori ai lui Platon nu s-au sfiit să pună în centrul interpretării lui tocmai politicul. Cînd un Werner Jaeger (ale cărui merite pentru înțelegerea istorică a lui Aristotel sînt de toată lumea recunoscute) declară în Prefața la vol. II din *Paideia*: dacă lucrarea sa are vreo valoare, atunci este pentru înțelegerea filozofiei lui Platon; cînd puțin apoi (la p. 83 din *Paideia. The ideals of Greek culture*, trad. engleză după manuscris, Oxford, 1944) afirmă deschis că pune în centrul interpretării sale *Politeia* și *Legile*, sub cuvînt că politicul este hotărîtor pentru „paideia”, chiar dacă va fi pus în slujba acesteia, atunci te întrebî dacă marele cercetător german nu a fost pe drept pedepsit, neîntrînd de pe acum în exegeza platoniciană obligatorie și fiind probabil sortit să rămînă în marginea ei. Căci, într-adevăr, cum să se facă din politic miezul preocupărilor lui Platon, în scris și chiar în viață, oricît ai voi să te sprijini pe vizitele la Syracuse și să forțezi înțelesul *Scrisorilor* lui, în particular al scrisorii a VII-a? Este ca și cum în centrul creației lui Kant

ai pune gustul pentru sistem, sau în cazul lui Goethe erotica, expunându-i ironiei filistinilor. Că filistinii veacului nostru care condamnă pe Platon pentru obsesiile și avatururile lui politice se numesc Toynbee, istoricul, sau Popper, epistemologul, de pildă, nu mai poate surprinde, din clipa în care îi autoriză la aceasta specialiști de talia lui Jaeger. Totuși, ar fi fost cazul ca și nespecialiștii, avînd în minte că politicul a sfîrșit în fapt, aproape întotdeauna, la dreptatea celui mai tare, să afle de la exegeți că platonismul, socratic ori nu, înseamnă peste tot lupta contra forței oarbe și contra neștiinței, la fel de oarbe și agresive ca politicul.

Cu Werner Jaeger însă falsificarea involuntară — izvorînd, de altfel, din pornirea nobilă de a valorifica o temă autentic platoniciană, modelarea omului — își arată din primul ceas infirmitatea exegetică. Considerînd că pentru Platon politica ar fi „the framework of his entire spiritual life” (p. 83) și punînd în centru, alături de *Politeia* și de *Legi* (întînsa lucrare de bătrînețe, mult sub nivelul celorlalte dialoguri), *Scrisorile*, el nu mai poate face dreptate părții celei mai vii și cuceritoare a creației anticului, dialogurile de tinerețe. Oricine le cunoaște va fi surprins să afle (*op. cit.*, p. 94) că ele ar discuta în principal „virtuțile ce vor reapărea în *Politeia*”, anume curajul (*Laches*), pietatea (*Eutyphron*), înțelepciunea (*Charmides*) și justiția (cartea I din *Politeia*, o carte transformată ad hoc în operă autonomă). La atîta tot s-ar reduce miracolul operei de tinerețe a lui Platon! Dialogurile despre frumos, despre cunoaștere, despre adevăr și minciună, despre arta poetică, despre iubire, despre învățare (*Menon*) vor trece în umbră, la fel cum vor trece mai târziu admirabilele dialoguri logice (începînd cu *Parmenide* și *Sofistul*), copleșitorul *Timaios* sau problemele legate de număr și pythagoreism, din învățămîntul târziu al Academiei. Iar pentru că Jaeger își dă totuși seama de tot ce lasă de o parte din opera de tinerețe, în numele politicului, forțează gîndul și, stăruind în a spune (p. 105) că problema centrală e statul, adaugă cum că de stat e legată virtutea și deci (cu o uluitoare alunecare peste probleme), întrucît la Socrate virtutea ține de cunoaștere, dialogurile de tinerețe vor vorbi și despre relațiile dintre virtute și cunoaștere! Potrivit comentatorului, abia în dialogul *Protagoras* se ridică vălul („Plato for the first time lifts the veil that has hung over his earlier dialogues”), dovedind că ele conduceau spre politic, care ar fi „entelehia Politeii”, pentru ca, în sfîrșit, *Gorgias* să aducă sunete de „simfonie socratică” (p. 150), în timp ce dialogurile de pînă atunci ar fi fost doar strălucitoare scherzo-uri. Cît despre comentariul lui Jaeger la cite un dialog ca *Lysis*, vom spune că reprezintă un model de felul cum *nu* trebuie înțeles un dialog filozofic. A declara că „discuția de acolo formează o parte din marea structură a filozofiei politice a lui Platon” (p. 174) și a adăuga că grupul de prieteni din dialogul despre prietenie trebuie înțeles ca „un nucleu politic” și ca „forma fundamentală a oricărei societăți” — reprezintă orbire critică pură și simplă.

Cazul lui Jaeger ar trebui să fie o lecție de folosit nu numai pentru potrivita înțelegere a platonismului, dar și, mai restrîns, pentru cea a *Politeii*. În nici unul din dialoguri (cu excepția *Legilor*, pe care după cite știm nimeni altcineva n-a avut proasta inspirație să-l așeze în miezul platonismului) nu este vorba de politic ca politic. Dialogul *Gorgias*, pe care Jaeger îl subintitulează „Educatorul ca om de stat”, pune de fapt

în discuție capacitatea, respectiv incapacitatea retoricii de a da o cunoaștere de orice fel, inclusiv una politică, ceea ce îl face pe Socrate să exclame în ironie că el este singurul care se ocupă cum trebuie de politică; la fel *Alcibiades* vorbea despre natura omului întreg și despre cunoașterea sufletului, în treacăt despre veleitățile politice ale tînărului; iar *Politikos* este un *diatog logic*, în cadrul căruia considerentele politice slujesc pentru definiții și clasificări, nu pentru edificarea de state. De altfel, nici Jaeger nu cutează să facă din *Politikos* un dialog central.

Rămîn *Politeia* și, la capăt, *Legile*. Ultimul dialog este, firește, unul politic, dar tocmai de aceea se deosebește atît de mult, în alcătuirea sa, de cel dintîi. Nefericirea, în ce privește interpretarea curentă a *Politeii*, începe de la traducerea titlului. Termenul de „politeia” nu înseamnă defel „stat” și nicăieri, în locurile din dialog unde apare, nu poate fi corect tradus prin această vocabulă modernă; înseamnă: guvernare, formă de guvernămînt, cîrmuire a cetății, tip de conducere a cetății, constituție, administrație — orice, dar nu stat. Chiar și în limbile moderne *état* și *stare* nu au însemnat ‘stat’, iar abia de la Montesquieu încoace s-a putut vorbi despre stat în sens modern. Potrivit accepției moderne, un stat de 5040 de cetățeni ar fi o ironie istorică.

Celălalt termen prin care s-a tradus titlul, anume *Republica*, are măcar sens, în măsura în care îngăduie o folosință oricît de restrînsă („republica artiștilor” de pildă); și trebuie tolerat, căci are o tradiție literară bine asigurată, chiar dacă îngăduie și el, în primul moment, un echivoc în folosința sa neîngrădită de precizări. Căci, firește, nu e de-ajuns să te prevalezi de locul din *Politeia* de la 347 d, sau eventual 591 d, spre a putea pune drept titlu „Republica interioară”. Dar cititorul poate singur înțelege despre ce anume republică este vorba (nu cea exterioară și politică, ci republica interioară și morală), în cazul că își dă osteneală să treacă de cartea a V-a, din cele 10 ale operei. Numai că, sub sugestia titlului nefericit tradus și sub reacția pe care i-o trezesc doar *cîteva* cărți din cele 10, cititorul își face degrabă o judecată despre dialog și nu mai revine asupra unei judecăți pe care tot restul dialogului i-o dezmente.

Într-adevăr, nici măcar ca întindere dezbaterea politică nu acoperă cea mai mare parte din *Politeia*. Admirabila carte I, care deschide dezbaterea despre tema ce va fi centrală în dialog, justiția, îi pune de la început în încurcătură pe interpreții ce văd pe prim plan politicul. Ea nu e defel politică și nu anunță nici o investigație asupra politicului. Ce fac atunci interpreții? Fabulează cum că a fost scrisă ca un dialog separat, pe care-l și intitulează *Trasymachos*, după convorbitorul cel mai însuflețit și cel mai ostil lui Socrate, iar explicația pe care o dau, pentru prezența cărții în fruntea dialogului, este penibilă: ar ține de alcătuirea lui din piese detașate. E drept, mulți autori au putut proceda așa, de-a lungul timpurilor. Dar ce justifică aici punerea în joc a unui simplu expedient literar, dacă nu expedientul critic la care trebuie să recurgă interpreții în chestiune? Chiar dacă a fost scrisă cu ani înainte de redactarea *Politeii*, cartea I se justifică perfect ca deschidere și face corp cu dialogul; iar a doua jumătate a acestuia n-ar avea sens, aproape, dacă n-ar relua, după trei cărți și jumătate de descriere a felului cum se încheagă o comunitate politică, problema cărții I, a felului cum se poate încheaga o conștiință morală.

Este chiar de neînțeles cum ar putea fi concepută *Politeia* fără cartea I. În ce fel ar fi început altminteri dialogul? Cumva direct, cu tema justiției, în felul cum e pusă de Glaucon la începutul cărții a doua, adică fără nici o pregătire, așa cum va fi pusă în *Legi* problema curajului? Dar cartea I se înscrie perfect în arta platoniciană de a pleca de la o întrebare în imediat: cum este bătrînețea?, pusă bătrînului Kephalos, trecînd prin tema bogăției, care după acesta ar ușura bătrînețea, spre a se ajunge la intrarea în scenă a „justiției”, prin definirea ei drept situația în care nu rămîi nimic dator nici oamenilor, nici zeilor. Dar pentru că definiția nu le dă celor de față chipul adevărat al justiției, ca virtute prin excelență a sufletului, întrebarea de la capătul cărții I va fi: ce este τὸ δίκαιον însuși? Cu aceasta se obține cel mai potrivit preludiviu pentru simfonia ce urmează, iar a tăia un asemenea început înseamnă a mutila o operă de artă.

De acum înainte totul se va reduce la întrebarea: este aici justiția un pretext pentru politic? sau este politicul un pretext pentru întemeierea justiției? Cît de adevărat este ultimul gînd, că politicul e invocat provizoriu și în slujba ideii de justiție, o arată acum prima jumătate a cărții a II-a. În cadrul întrebărilor lui Glaucon și ale lui Adimante, înfățișînd părerea comună cum că justiția este de cultivat doar pentru răsplata ei și că, în fond, dacă am putea săvirși nedreptăți fără a suferi urmări, atunci le-am săvirși, apare dintr-odată (la 361 a) un gînd adînc, care ar putea fi resortul intim, nu numai pentru meditația morală de aici, dar pentru oricare meditație morală. „Suprema injustiție, ni se spune, este să pari drept fără a fi”. Dar aceasta este tocmai problema hotărîtoare a eticului și, mai larg, a felului cum se așază omul în societate.

Poartă oare virtutea noastră asupra altora și interesează doar cum le apare și le este acestora — sau poartă asupra noastră? Dar virtutea, cu sensul ei cel mai larg (există o ἀρετή a fiecărui lucru, spuse Platon la 353 b), trimite de fiecare dată și în afară, și înăuntru. Ca forță brută, virtutea (la noi „virtutea”) trimite neapărat în afară, cu exercițiul ei, și de aceea forța are ceva diabolic în ea, cum s-a simțit întotdeauna. (Virtutea politică, a comunităților și statelor, a fost prea des una brută, de cucerire și dominare a altora.) Dar de la forța brută în sus, orice virtute umană are și fața întoarsă înăuntru. Virtutea meșteșugarului este, firește, de a face un produs (ἔργον, tot la 353 b) pentru altcineva. Dar autentic meșteșugar este acela care desăvirșește produsul pentru produs însuși. Virtutea artistului, în orice caz, nu se poate reduce la crearea de opere frumoase doar pentru alții, așadar care să *pară* frumoase, fără a fi neapărat așa în ele însele. Autorii care scriu cărți doar pentru alții decad din virtutea lor, așa cum fapta bună săvirșită cu gîndul doar la alții nu e faptă cu adevărat bună. Dacă virtutea prin excelență a sufletului este δικαιοσύνη, care e exercițiul ei?

Problematica etică s-ar reduce la simplă predică morală (ca la Socratele lui Xenofon) dacă nu ar purta asupra tensiunii intime oricărei virtuți. Nu poate fi virtute, cel puțin morală, fără celălalt; și totuși ceilalți nu sînt totul pentru înțelesul virtuții. Nu se poate spune: am reușit să fac bine altora, nu importă ce a fost în cugetul meu; dar nu poți spune nici ca „sufletul frumos” din romantism: mi-e egal de ce se întîmplă în afară, cu condiția să-mi fi făcut datoria, potrivit principiilor morale. Virtutea

e „intențională”, după expresia fenomenologilor, adică trimite la un obiect. Dar iată că are o *dublă* intenționalitate. Cunoașterea singură, printre „virtuțile” omului, are o intenționalitate simplă, vizînd adevărul de fiecare dată. Orice altă virtute, dar mai ales cele de ordin moral, au în ele dubla față a „omului-în-lume”.

De aceea nu se poate citi *în individ* ce este justiția. Poți cerceta în toate ungherele cugetului, văzîndu-i oricîte trimiteri și intenționalități, dar nu vei găsi un sens plin al justiției. Nu se poate vedea bine ce este ea în mic, la individ, va spune Platon acum, la mijlocul cărții a II-a (368 d, e). S-o cercetăm atunci în mare, ca într-o oglindă ce ridică la altă scară lucrurile. S-o căutăm *de exemplu* în cetate. Și să luăm în considerare nu vreo cetate gata înfăptuită, cu constituția ei, ci o cetate în curs de formare (γινόμενης πόλιν), spre a vedea ivindu-se atît justiția, cît și injustiția. Iar cititorul este dator aici să rețină două lucruri, a căror amintire îl va ajuta să nu se livreze, cu naivitatea ascultătorului de basme, descrierii „politice” care urmează: întii, că este vorba de o construcție absolut teoretică, fără nici un suport în realitate (spre deosebire de cea din *Legi*), o construcție care se naște sub ochii noștri ca un proiect de constituție; în al doilea rînd, că proiectul este întreprins spre a se vedea *unde și cînd* apar justiția și injustiția. La justiție trebuie să se revină, iar cititorul care nu caută basme la Platon, dar nici rețete politice aplicabile peste veacuri, poate lăsa atunci deoparte pe „asta îmi place în constituție”, „asta nu-mi place” sau, și mai regretabil, pe „asta îmi convine, celălalt gînd nu”, fiindu-și dator să urmărească firul *rațional* al dialogului. Altminteri ni s-ar potrivi tuturor vorba filozofului german Hamann, de la finele secolului al XVIII-lea, care spune, în apărarea *Bibliei*, că o înțelegem, ca oameni, mai prost decît ar înțelege animalele pe La Fontaine, în cazul cînd l-ar putea citi.

În prezentarea locului de la mijlocul cărții a II-a, de unde începe excursul politic, am pus de la noi un singur lucru: pe „de exemplu”. Pretindem că, spre a analiza justiția, așa cum își propusese, Platon putea alege și alte exemple măritoare decît cel al „statului”. Putea alege *familia*, după cum putea alege *comunitatea religioasă*, între altele. Atît la una cît și la cealaltă ar fi urmărit perfect cînd și unde apar justiția și injustiția. Autorul însă a preferat să aleagă modelul constituției, în curs de facere, a unei cetăți, poate pentru că se gîndea la tineri ca Trasymachos, de aici, sau Calicles, din *Gorgias*, și atîția alții, care vedeau justiția și injustiția în context politic, ba nu le vedeau cu-adevărat nici măcar acolo. Sau poate că a ales modelul politic pentru că a găsit în mare, cu cele cinci tipuri de conducere a cetății, cinci tipuri de om, definitorii pentru problema justiției, cum vom arăta îndată.

Nu socotim necesar să întîrziem mai mult asupra excursului politic, nici să urmărim de fiecare dată la ce anume corespund în mic, în republica interioară, treptele de constituire ale republicii exterioare. Ne vom restrînge la o numărătoare, spre a releva și exterior rolul episodic al politicului. Dezbaterea despre constituție (în fapt expunerea lui Socrate în căutarea justiției) începe așadar la jumătatea cărții a II-a, continuă în cartea a III-a și a IV-a, spre a se încheia brusc spre sfîrșitul cărții a V-a, la 473 b, cu declarația renumită: ἐὰν μὴ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύωσιν

„dacă nu vor governa filozofii . . .”, de unde începe prezentarea conducătorului potrivit, apoi a naturii filozofice, a degradării ei posibile, a educației intelectuale, a mitului peșterii, ajungându-se cu cartea a VIII-a la cele cinci naturi umane — regal-aristocratică, timocratică, oligarhică, democratică, tiranică — și făcându-se încheierea cu două cărți, străine de politic și ele, cum este în chip izbitor și concludent străin mitul final, al lui Er. Așadar, din zece cărți ale dialogului doar trei și ceva au fost închinat politicului. Sau, la număratoarea paginilor : din circa 280 de pagini, abia 105 privesc politicul, deci ceva mai mult de o treime.

Cum s-a putut da un sens politic, și încă *exclusiv* politic, dialogului, când nici prin volum, nici prin conținut el nu o autoriză ? Ar trebui investigată toate exegeza dialogului, spre a se vedea când anume începe această deformare hermeneutică și pentru ce interpreții care au văzut în dialog altceva decât puținătatea politică nu au reușit să se impună. Pentru cititorul obișnuit, în schimb, explicația e simplă : el a fost indus în eroare de titlu, pe de o parte, iar pe de alta zac în el însuși un fel de Trasymachos sau de Callicles ce se ignoră.

Dacă însă cititorul vrea să știe cum arată un dialog *politic* al lui Platon, atunci va trebui să înfrunte pe singurul de acest fel, cu întreg plictisul lui, anume *Legile*. Spre deosebire de *Politeia*, intrarea în tema politicului, la primul, se face direct, cu îndemnul Atenianului către un Cretan și un Lacedemonian să discute περί τε πολιτείας καὶ νόμων, despre constituție și legi. În primul dialog, politicul apare *ocasional*, prilejuit fiind de altă problematică ; aici, în *Legile*, este central și *exclusiv*. Iar deosebirile continuă. În primul dialog, anticul urcă de la individ la exemplul măritor al societății, spre a reveni apoi la individ ; în al doilea, coboară din când în când la individ, spre a reveni la cetate. În primul, nu știe ce este justiția și o caută : în al doilea, știe perfect care sînt cele patru virtuți și descrie cetatea pornind de la virtutea cea mai joasă, curajul (672 e urm.). *Politeia* este dialogul educației morale și intelectuale a individului ; *Legile* sînt dialogul prescripțiilor și dispozițiilor juridice necesare societății. Pe de altă parte, prima operă inchiupie o constituție în *vidul* istoriei ; a doua, când nu vorbește despre constituțiile cretane și spartane, invocă (la 676 a) originea reală a primei constituții după un cataclism natural sau inchiupie o constituție pentru coloniștii cretani (704 a) — așadar constituții cu suport în realitate. În sfîrșit, puținătatea politicului este înecată, de o parte, într-o problematică filozofică de prim ordin, pe când de altă parte, în dialogul de bătrînețe, puținătatea apare pînă la capăt în toată risipa ei de amănunte.

Firește, pe această linie, a dispozițiilor politice și a reglementărilor juridice, în mare și în amănunt, sînt destule corespondențe între cele două dialoguri. Lucrurile țin, probabil, de obsesiile lui Platon și de un anumit gust al cititoriei în veac, care-l va fi trimis spre Syracuza. Dar a spune, cum s-a cutedat uneori, că Platon s-a dăruit atît de mult scrisului pentru că nu i-a fost dat să facă politică merită din plin replica, izvorită din aceeași libertate de a face presupuneri : ar fi sfîrșit degrabă cu mizeria politicului și ar fi revenit la Academie și la dialoguri.

De altfel, nici nu e nevoie de presupuneri : *Politeia* ea singură, opera pretins a politicului, vine s-o spună în chip formal, după ce o arătase

în fondul ei filozofic. Există două locuri, nicidecum întâmplătoare, pe care niciodată comentatorul lui Platon nu le va cita îndeajuns. Primul este cel de la 521 a, cum că cetatea va fi bine condusă dacă oamenii știu că există un tip de viață *mai bun* decît conducerea politică. Al doilea loc, îndată apoi, spune încă mai clar pe nume lucrurilor: „Nu trebuie să se îndrepte spre conducere cei care o îndrăgesc”.

Modalitatea politică este una de primă instanță. Politicul are limite. Iar tocmai ideea de justiție este cea care îi poate arăta limitele. Nici cetatea „ideală” nu ar face dreptate altor cetăți (lăsînd Ideea de justiție înjumatățită), nici statele istorice nu au făcut vreodată dreptate altor state. Justiția este comunitară, dar nu este și a comunităților. Iar Platon n-a vorbit niciodată despre jumătăți de Idei. Dacă, așadar, justiția este miezul *Politeii*, atunci politicul, care ne poate ajuta s-o găsim, și-a scris singur sentința, cu dialogul în care se travestise.

LE SENS NON-POLITIQUE DE LA RÉPUBLIQUE DE PLATON

(RÉSUMÉ)

C'est sans espoir de changer tant soit peu l'interprétation traditionnelle de la *République* que l'auteur s'efforce de faire valoir une autre, selon laquelle il ne s'agirait guère d'un traité de politique, mais bien d'un traité sur l'homme, voire sur *les cinq types achevés d'homme*.

Pourtant il n'est pas question d'autre chose, dans l'enquête de Socrate sur la justice, et les trois livres et demi, qui seuls parmi les dix livres concernent la cité et le politique, ne font que préparer la seconde moitié du dialogue. Par ailleurs, dans le mythe final, qui reprend comme presque chaque fois le thème central du dialogue, s'agit-il d'autre chose que de l'homme individuel et de sa destinée céleste ?

Quant aux sévérités politiques de la cité de Platon, on oublie presque toujours qu'il n'est question que d'une grande famille, à 5040 membres. Dans une famille on n'autorise pas de bon gré des excentricités morales ou artistiques.

Mais tout cela, à la fois avec l'admirable premier livre, a été obscurci par le choc du « politique ». C'est pourquoi on s'est permis, dans ce malheureux siècle, à insulter Platon, ou à l'excuser. Peut-être mériterait-il d'être un peu mieux lu.

Martie 1985

Vila 12
2440 Păltiniș

ARISTOTEL DESPRE CONSTITUȚIA HISTRIEI

Am văzut nu o dată sămînța mirabilă
ce-nchide în sine supreme puteri

Lucian Blaga, *Mirabila sămînță*

Structura politică arhaică a Miletului a jucat un rol determinant în formarea regimurilor politice din coloniile sale. Caracterul gentilic al societății mileziene, dominate de rivalitățile dintre marile familii, a menținut constituția oligarhică pînă la marea distrugere a orașului din 494. Puterea era concentrată în mîinile citorva șefi de γένη, unii trecuți de istoriografia greacă în rîndul tiranilor¹. Dintre cele două eterii aristocratice rivale din prima jumătate a veacului al VI-lea, aceea a susținătorilor celor bogați purta numele δὲ ἀειναῦται. Termenul, desemnînd partidul celor „care plutesc mereu”², este intrucitva explicat de mărturia lui Plutarch, *QuaestGr* 32, p. 298 c, după care aceștia erau puternicii din Milet, care, urcîndu-se pe corăbii ἐβουλεύοντο περὶ τῶν μεγίστων. Hesychius definește termenul ἀρχῆς ὄνομα παρὰ Μιλησίοις. Dezbaterea în jurul acestui termen, cunoscut la Milet, a fost recent lărgită de descoperirea la Eretria în Eubeea a unor dedicații, în care el apare din nou menționat³. Problema aristocrației maritime și a flotei a fost astfel proiectată într-o vreme anterioară începutului colonizării mileziene, Eretria fiind unul dintre cele dintii orașe care a înființat colonii (Al Mina în Siria sau Pithecussai în Italia).

Colonizarea mileziană pare a fi fost dominată de interesele acestei aristocrații maritime. Uneori, în fruntea grupurilor de coloniști recunoaștem pe membrii unora dintre γένη. Astfel, dintr-o informație transmisă de Aelian, *VH*, 13, 7, aflăm că Ἀναξίμανδρος δὲ ἠγήσατο τῆς ἐς Ἀπολλωνίαν ἐκ Μιλήτου ἀποικίας. Indiferent de chestiunea dacă acest Anaximandru era chiar filozoful ionian⁴, ni se pare verosimil de a presupune că oikistul Apolloniei făcea parte din familia sau din grupul de familii înrudite ale „Anaximandrizilor”, atestați la Milet încă de la începutul

¹ S. Mazzarino, *Fra oriente e occidente*, Firenze, 1947, p. 231 și urm. Contra : H. Berve, *Die Tyrannis bei den Griechen*, München, 1967, I, p. 100, II, p. 578.

² G. Busolt, *Griechische Staatskunde* ³, I, München, 1920, p. 177 ; N. Kontoleon, *ArchEph.*, 1963 (1965), p. 1—45.

³ B. Chr. Petrakos, *BCH* 87, 1963, p. 545—547 ; vezi și J. și L. Robert, *REG* 77, 1964, p. 214—215 ; Kontoleon, *art. cit.*

⁴ După Diog. Laert. 2.1, filozoful Anaximandru avea vîrsta de 64 ani în timpul olimpiadei 58/2 (=547 î.e.n.), deci era născut în anul 611. G. L. Huxley, *The Early Ionians*, Londra, 1966, p. 101, presupune de aceea fie că acesta a condus el însuși, ceva mai tîrziu, un alt grup de coloniști, fie că este vorba de un alt personaj cu același nume. Cf. W. K. C. Guthrie, *History of Greek Philosophy* I, Cambridge, 1962, p. 75, care este înclinat să accepte identitatea dintre cele două persoane.

secolului al VI-lea⁵. Cum reiese dintr-un pasaj din Diodor, XII, 31, neamul Archeanactizilor a luat conducerea în Bosporul Cimerian către 480 î.e.n. Proveniența sa mileziană este probabilă⁶, iar un Κυζικῆς Ἀρχεάνακτος figurează pe lista aisymneților asociației de Molpoi, pentru anul 516/51⁷. Nu avem date pentru a crede că acest Archeanax fusese chiar oikistul orașului⁸, de vreme ce la Pantikapaion primele mărturii arheologice sînt mai vechi⁹, dar este rezonabil de a presupune, împreună cu V. F. Gaidukevič, „dass unter milesischen Kolonisten, die Pantikapaion gründeten, ein Archeanax gewesen ist, der wahrscheinlich zum milesischen Gentiladel gehörte”¹⁰.

Cea mai veche constituție politică a Histriei a fost una oligarhică, așa cum sîntem informați dintr-un loc din *Politica* lui Aristotel. Analizînd în cartea a V-a cauzele care produc schimbări în regimurile politice, el scrie: Ἐχει δὲ καὶ ἡ ἐξ ἄλλων ἀρχὴ σπάσεως διαφορὰς. Ὅτῃ μὲν γὰρ ἐξ αὐτῶν εὐπόρων, οὐ τῶν ὄντων δ' ἐν ταῖς ἀρχαῖς, γίγνεται κατάλυσις, ὅταν ὀλίγοι σφόδρα ὦσιν οἱ ἐν ταῖς τιμαῖς, οἷον ἐν Μασσαλία καὶ ἐν Ἰστρω καὶ ἐν Ἡρακλείᾳ¹¹ καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσι συμβέβηκεν· οἱ γὰρ μὴ μετέχοντες τῶν ἀρχῶν ἐκίνουν, ἕως μετέλαβον οἱ πρεσβύτεροι πρότερον τῶν ἀδελφῶν, ὕστερον δ' οἱ νεώτεροι πάλιν· οὐ γὰρ ἀρχοῦσιν ἐνιαχοῦ μὲν ἅμα πατήρ τε καὶ υἱός, ἐνιαχοῦ δὲ ὁ πρεσβύτερος καὶ ὁ νεώτερος ἀδελφός· καὶ ἔνθα μὲν πολιτικώτερα ἐγένετο ἡ ὀλιγαρχία, ἐν Ἰστρω δ' εἰς δῆμον ἀπετελεύτησεν, ἐν Ἡρακλείᾳ δ' ἐξ ἐλαττόνων εἰς ἐξακο-

⁵ Numele *Anaximandru* apare încă de la începutul secolului al VI-lea în dedicația oî Ἀναξιμάνδρου παῖδες τῷ Μανδρουμάχῳ ἀνέθεσαν ἐποίησε δὲ Τερψικλῆς, de pe baza unei statui votive, A. Rehm, *Milet* 13, no 8 : SIG³ no 3b. Expresia introductivă oî Ἀναξιμάνδρου παῖδες indică apartenența la *gēnos*. Nu știm dacă acest Anaximandru era același cu oikistul Ἀπολλωνίει și cu filozoful, deși, din punct de vedere cronologic, nu par a fi obiectii. Atît Anaximandros cit și taia lui, Mandros-machos, poartă nume theophore (*Mandros*, divinitate anatoliană, cf. J. și L. Robert, *REG* 71, 1958, p. 201), care se regăsește și la patronimele de pe lista aisymneților asociației de Molpoi, pînă la distrugerea Miletului. Așa cum presupune S. Mazzarino, *op. laud.*, p. 392, nota 693, „non è possibile che questo *gēnos* (o questo gruppo di affini) non sia caratterizzato, per la sua stessa onomastica, dall'adorazione (almeno originaria) di Mandros”. Aceștia s-au menținut și după lunga *stasis* care a turburat Miletul pînă la tirania lui Histiaios.

⁶ Proveniența din Mitylene a acestei familii, susținută în ultima vreme din nou de V. Blavatskij, *Archaičeskij Bospor*, MIA 33, 1954, p. 37 urm.; idem, *Klio* 52, 1970, p. 33—36; este o idee care totuși pare eliminată, cf. Vinogradov, *Chiron*, 10, 1980, p. 65, unde este expus și istoricul problemei.

⁷ A. Rehm, *op. cit.*, nr. 122, 1, 1.

⁸ S. A. Žebelev, *Severnoe Pričernomor'e*, Moscova—Leningrad, 1953, p. 21—28.

⁹ Blavatskij, *op. cit.*; J. Boardman, *Greeks Overseas*³, Londra, 1980, p. 253.

¹⁰ V. F. Gaidukevič, *Das bosporanische Reich*, Leipzig—Amsterdam, 1971, p. 50 urm.; Vinogradov, *art. cit.*, p. 61, cu analiza caracterului regimului politic instaurat de Archeanaktizi. Ὅν [Ἀρ]χῆναξ a fost recunoscut la Olbia de Vinogradov, în *Metodika izučeniia drevnejšich istočnikov po istorii narodov S.S.S.R.*, Moscova, 1978, p. 67, pe inscripția votivă publicată în *Inscriptiones Olbiae*, Leningrad, 1968, nr. 103, de pe baza unei statui arhaice de *kúros*, „was für seine adelige Herkunft und seinem Reichtum spricht”, idem, *Chiron*, 10, 1980, p. 66, nota 10.

¹¹ Este vorba de Heraclea Pontică, după cei mai mulți dintre comentatori; R. Weil, *Aristote et l'histoire*, Paris, 1960, p. 331 și urm., a propus o serie cronologică a informațiilor cuprinse în cele patru locuri din *Politica* unde se menționează numele Heracleei (V 5, 3, 1306 b 31; V 6, 1—2, 1305 b 1—12; V 6, 7, 1305 b 31; V 6, 15, 1306 a 39), unde numai într-unul singur este precizată Ἡρακλεία ἡ ἐν τῷ Πόντῳ.

σιους ἤλθεν (V 6, 1305 b 1 — 12)¹². Aristotel revino asupra formei de guvernământ oligarhic din aceste cetăți, atunci când caracterizează tipurile de regimuri politice, respectiv oligarhice, clasate după criteriul participării unui grup mai larg sau mai restrins de guvernanți la cirna treburilor cetății. Regăsim elementele indicate în textul reprodus mai sus la tipurile III și IV : ἕτερον εἶδος ὀλιγαρχίας, ὅταν παῖς ἀντὶ πατρὸς εἰσὶ ἡ τέταρτον δ' ὅταν ὑπάρχη τό τε νῦν λεχθὲν καὶ ἄρχη μὴ ὁ νόμος ἀλλ' οἱ ἄρχοντες (IV 5, 1292 b 4 — 7)¹³. Sau în alt loc : Εἰάν δ' ἐπιτείνωσι τῷ ἐλάττονας ὄντες μεζζονας οὐσίας ἔχειν, ἢ τρίτη ἐπίδοσις γίνεται τῆς ὀλιγαρχίας, τὸ δὲ αὐτῶν μὲν τὰς ἀρχὰς ἔχειν, κατὰ νόμον δὲ τὸν κελεύοντα τῶν τελευτώντων διαδέχσθαι τοὺς υἱαῖς. "Ὅταν δὲ ἤδη πολὺ ὑπερτείνωσι ταῖς οὐσίαις καὶ ταῖς πολυφιλίαις, ἐγγύς ἢ τοιαύτη δυναστεία μοναρχίας ἐστίν καὶ κύριοι γίνονται οἱ ἄνθρωποι, ἀλλ' οὐχ ὁ νόμος (IV 6, 10 — 11, 1293 a 26 — 32)¹⁴. Încercarea de a situa constituțiile oligarhice de la Massalia, Histria sau Heracleea în cuprinsul categoriilor aristotelice mi se pare oțioasă. Mă raliez întru totul punctului de vedere adoptat de Raymond Weil : „Il est significatif de constater quelles hésitations suscitent certaines catégories qu'a distinguées Aristote, et où l'on serait fort en peine de ranger avec certitude telle ou telle constitution"¹⁵. În schimb, informațiile pe care le conțin sînt de prima mîină și reprezintă, cel puțin pentru Histria, o istorie condensată a constituției cetății pînă în vremea în care filozoful din Stagira și-a scris lucrarea¹⁶.

Pînă la prefacerile la care se referă Aristotel, Histria avea deci o structură socială gentilică, similară aceleia din metropolă, familiile oligarhice se distingeau prin averi considerabile și printr-un număr mare de persoane, asociate sau dependente. Regimul politic era acela al unei oligarhii restrinse, în care doar un număr mic de persoane era la cîrmă. Funcțiile politice erau ereditare. În alt loc din *Politica*, Aristotel desem-

¹² „Începutul unei răscoale iscate de elemente străine poate lua și alte forme. Uneori răsturnarea se face chiar de către cei bogați, și nu de magistrații în funcție, atunci cînd prea puțini dețin demnitățile, așa cum s-a întimplat la Massalia, la Histria, la Heracleea și în alte cetăți. Într-adevăr, cei care nu participau la magistraturi au provocat turburări pînă au avut parte de ele, mai întii frații mai mari și apoi mezinii. Căci în unele locuri tatăl și fiul nu pot exercita în același timp puterea, în altele nu este permis primului născut și mezinului. Acolo oligarhia s-a apropiat de *politeia*, la Histria a sfîrșit prin a deveni o democrație, iar la Heracleea de la un număr restrins de guvernanți la 600”.

¹³ „O altă formă de oligarhie este aceea cînd fiul succede tatălui și o a patra atunci cînd este în vigoare regula indicată mai sus și, în același timp, magistrații și nu legea guvernează”.

¹⁴ „Dacă minoritatea tinde să devină și mai restrinsă, iar averile acesteia mai mari, atunci se ajunge la cel de al treilea stadiu al oligarhiei, acela în care minoritatea își atribuie și magistraturile, după regula potrivit căreia la moartea titularului îi succede în funcție fiul acestuia. Cînd, în sfîrșit, cîștigă o și mai mare preponderență, prin averi și printr-un mai mare număr de prieteni, acel regim autoritar se apropie de monarhie și atunci oamenii și nu legea devin stăpîni”.

¹⁵ Weil, *op. cit.*, p. 358. A daug constatarea lui Gustav Glotz, *La cité grecque*², Paris, 1953, p. 80, privind ordinea logică și nu istorică din clasificarea constituțiilor oligarhice. Aristotel luase ca punct de plecare în expunerea categoriilor sale regimurile democratice : cele oligarhice erau rînduite în funcție de gradul lor de asemănare cu primele. Totuși, Busolt, *op. cit.*, I, p. 358, încadrează constituțiile oligarhice ale celor trei cetăți, menționate în textul din *Politica* reprodus de noi mai sus, în tipul al III-lea.

¹⁶ Prima analiză a acestui text a fost încercată de Em. Condurachi, *Bul. Științific*, I, 1949 (2), p. 117—125.

nează o asemenea formă elitistă de conducere prin formula ἐν τῇ ὀλιγαρχία ἐτέραν ὀλιγαρχίαν ἐμποιῶσιν (V 6, 10, 1305 b 17).

Nu avem date mai precise asupra structurii unei asemenea conduceri, pe care G. Busolt o compară — *mutatis mutandis* — cu acei *Ratsherren*, consiliu restrins de magistrați care guverna orașele hanseatice — respectiv Lübeck — în evul mediu¹⁷. Dar dispunem de informații despre familiile aristocratice care compuneau societatea oligarhică în orașele menționate în textul citat mai sus.

La Massalia, de pildă, există dovezi cu privire la asemenea familii de proveniență metropolitană focceană. Aceea a oikistului Protis a deținut multă vreme un loc de frunte, până chiar în vremea lui Aristotel, așa cum aflăm din fr. 549 Rose: γένος ἐν Μασσαλία ἀπὸ τῆς ἀνθρώπου μέχρι νῦν Προτιᾶδαι¹⁸.

Deși mai recentă decît Histria și deși apărută ca rezultat al activității altui curent colonizator, Heracleea Pontică, cealaltă colonie menționată de Aristotel, oferă informații care pot fi interpretate în același sens. Caracterul mixt al așezării a fost bine pus în lumină de D. Asheri¹⁹. Urmind unor așezări mileziene mai vechi, stabilite în partea răsăriteană a *chōrei*, coloniștii megarieni, asociați cu beoțienii, au întemeiat cetatea către 550 î.e.n. Pentru noi, un interes special prezintă și o altă informație din *Politica* (V 5,3, 1304 b 31—34): Κατελύθη δὲ καὶ ἐν Ἡρακλείᾳ ὁ δῆμος μετὰ τὸν ἀποικισμὸν εὐθύς διὰ τοὺς δημαγωγούς· ἀδικούμενοι γὰρ ὑπ' αὐτῶν οἱ γνώριμοι ἐξέπιπτον, ἔπειτα ἄθροισθέντες οἱ ἐκπίπτοντες καὶ κατελύοντες κατέλυσαν τὸν δῆμον²⁰. Existența unei democrații megaro-beoțiene la mijlocul veacului al VI-lea este o informație care nu poate fi primită fără rezerve, fapt care a făcut

¹⁷, Busolt, *op. cit.*, I, p. 358, nota 1; cf. și W. J. Newman, *The Politics of Aristotle*, IV, Oxford, 1902, p. 347—348.

¹⁸ Personajul este cunoscut dintr-un loc din Plutarch, *Solon* 2, în care se arată cîntea de care se bucurau în vremurile vechi (potrivit lui Hesiod, scrie Plutarch) diverse meserii, precum și negoțul (*ἐμπορία*): „el deschidea căi de acces către lumea barbară, favoriza prietenia regilor și dădea deprinderea multor lucruri. Unii (dintre negustorii) au devenit întemeietori de mari orașe, așa ca Protis pentru Massalia, cîștigînd prietenia celîilor de pe malurile Ronului”. Importanța activității negustorești și a inițiativei particulare a aristocrației foccene pentru întemeierea coloniilor și în special a Massaliei reiese bine din acest text, așa cum a fost pus în valoare de E. Lepore, *Strutture della colonizzazione focca in occidente*, PP 25, 1970, p. 18—54. Indiferent de nucleul aitiologic al tradiției, el indică strînsa legătură dintre *ἐμπορία* și *γένος* în activitatea de colonizare. „Vedremo che proprio a Massalia quest'elemento gentilizio e la tradizione degli *ἴδια πράγματα* — remarcă Lepore, referindu-se la o expresie folosită de Charon din Lampsakos, 262 F 7, despre activitatea comercială și „treburile particulare” ale aristocrației foccene — avră il suo evidente riflesso nell'ordine politico-istituzionale”. Acele *γένη* au constituit inițial structura oligarhică, guvernată de „raporti personali, una societă ancora 'pre-politica', fondata su strutture din semplice potere e status, su relazioni 'personali', anche verso le *timai*, e si è passati dal 'prédroit' al 'droit' (come avrebbe detto Louis Gernet)”. Monique Clavel-Lévêque, în *Hellenische Poleis*, II, Berlin, 1974, p. 903, crede chiar că: „man hat allen Grund anzunehmen, dass sie die Stadt sozusagen als ihr persönliches Eigentum betrachteten”.

¹⁹ D. Asheri, în *Forschungen an der Nordküste Kleinasien I, Herakleia Pontike. Forschungen zur Geschichte und Topographie*, Viena, 1972, p. 10.34, în ciuda rezervelor lui S. M. Burstein, *Outpost of Hellenism. The Emergence of Heraclea on the Black Sea*, University of California Publications: Classical Studies, vol. 14, 1975, p. 12 urm.

²⁰ „A fost răsturnată democrația și la Heracleea, imediat după întemeierea coloniei: din cauza demagogilor: oprimați de către aceștia, notabilii au fost alungați; mai apoi exilații s-au regrupat și revenind au răsturnat democrația”.

pe unii învățați să o respingă²¹. Interpretarea lui Asheri pare să se apropie mai bine de text. El aduce în discuție, de pe o parte, neînțelegerile ivite adesea între coloniști în momentul însuși al întemeierii unui oraș, ca urmare a inegalității împărțirii pământului: „den Passus bei Aristoteles im Sinne eines Streites dieser Art zu erklären, entspricht mehr dem Geiste der kolonialen Auffassung des mittleren 6. Jhs., als eine Deutung im Sinne der noch anachronistischen Gegensatzes zwischen Demos und Oligarchie”²². Pe de altă parte, turburările puteau fi provocate, adaugă același istoric, și de rivalitățile dintre grupuri sociale, dacă nu chiar dintre γένη. Ceea ce reiese cu destulă claritate din pasaj este tocmai prezența în colonia abia fondată a unor γῳρῳμοι, care veniseră din patria lor de origine (Beoția, după Asheri). Ei au fost aceia care, odată ordinea restabilită, și-au împărțit pământurile și demnitățile, au reinstaurat structura gentilică și au stabilit forma „elitistă” de guvernare oligarhică.

Bogata arhivă epigrafică a Histriei păstrează și ea date cu privire la asemenea familii de γῳρῳμοι, care, chiar într-o vreme mai recentă, continuau să ocupe poziții importante în cetate. D. M. Pippidi a publicat și comentat un grup de inscripții din primele trei sferturi ale veacului al IV-lea, privind familia lui Theodotos, legată pe durata a trei generații de cultul lui Apollo Ietros prin importante donații și prin exercitarea funcției de preot al acestui zeu, cel mai înalt rang sacerdotal de la Histria, de care depindea eponimia orașului²³. Cunoaștem și câteva nume dintr-o familie de la începutul veacului al III-lea î.e.n., în relație strânsă cu cultul Afroditei, divinitate importantă în panteonul local²⁴. Onomastica pe care o întâlnim, mai ales pe stelele funerare din veacurile al V—III-lea, se remarcă prin numele membrilor unor familii aristocratice din Milet²⁵, sugerind — o dată mai mult — participarea acelor ἀριστεύοντες Ἰώνων din metropolă la formarea oligarhiei coloniale.

Când a avut loc schimbarea constituțională la Histria? Ca și pentru celelalte două orașe menționate de Aristotel în textul reprodus la începutul acestor pagini, nu dispunem de nici un fel de indiciu cronologic sigur.

Termenul *post quem* poate fi dedus dintr-o informație a lui Herodot, IV 78. Istoricul din Halicarnas, povestind viața tragică a regelui scit Skyles, menționează că acesta era fiul unei femei din Histria, care γλῳσσάν τε Ἐλλάδα καὶ γράμματα ἐδίδαξε. Tatăl său, regele Ariapeithes, luase în căsătorie o histriană. Or, această legătură matrimonială avea în lumea greacă și barbară o valoare politică²⁶.

²¹ K. J. Beloch, *Gr. G.* III, 1, p. 137, A 2.

²² Asheri, *art. cit.*, p. 29.

²³ D. M. Pippidi, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine*, București, 1977, p. 15; idem, *ISM I*, nr. 144, 169, 170, 236, 237. Încercarea lui J. G. Vinogradov, *VDI* 1984, 3, p. 182, de a data dedicația către Apollo Ietros, nr. 169, la sfârșitul secolului al V-lea este neconvingătoare.

²⁴ Pippidi, *ISM I*, nr. 13 și 114; G. Bordenache, *StCl*, 9, 1967, p. 148—149; 11, 1969, p. 95—100.

²⁵ Pippidi, *DIID I*, p. 179.

²⁶ L. Gernet, *Mariages de tyrans*, în *L'anthropologie de la Grèce Antique*, Paris, 1968, p. 359 și urm. Femeia îndeplinea funcția de gaj în „negoțul” matrimonial, ca simplu semn de alianță sau de gaj-ostatec, menit a încheia prin supunere un conflict. Elemente ale căsătoriei dintre tiranii greci se regăsesc în povestirea lui Herodot despre regii scii.

Tradiția unor căsătorii princiare era veche, atît la Milet, cit și în alte orașe grecești de pe coasta Asiei Mici. Ele pecetluiau uneori raporturile complicate cu regatele anatoliene, cel al Lydiei mai întii, cel persan mai tîrziu. Nu este exclus ca și căsătoria dintre Ariapeithes și femeia de la Histria să fi marcat începutul unor relații mai strînse dintre cetatea greacă și regale scit²⁷.

Dar informația lui Herodot aruncă o lumină indirectă și asupra problemei care ne preocupă aici, și anume regimul politic de la Histria din vremea încheierii căsătoriei. Dacă ne referim din nou la „modelul” celor încheiate între principii anatolieni și partenerii din cetățile elene, trebuie să remarcăm că aceștia din urmă făceau adesea parte din familiile oligarhice de la cîrmă²⁸. Putem, așadar, presupune că cetatea mai era guvernată încă de acel regim oligarhic la care se referise Aristotel.

Cit privește data căsătoriei, ea a putut avea loc cel mai tîrziu în anii 480/470, de vreme ce al doilea fiu al lui Ariapeithes, Oktamasades, avusese timp, înainte de 450 — data probabilă a călătoriei lui Herodot la Olbia—, să preia tronul, după alungarea de la domnie și omorîrea fratelui său Skyles.

Termenul *ante quem* al prefacerilor constituționale de la Histria este mult mai greu de fixat. Cel mai firesc este desigur data redactării cărții a V-a a *Politicii*. Dar istoricii au încercat să precizeze această cronologie²⁹. Ipoteza Tatianeî Blavatskaja și a lui D. M. Pippidi a ciștigat în ultima vreme cei mai mulți adepți. Ei au pus în legătură introducerea regimului democratic cu afirmarea influenței ateniene în Marea Neagră³⁰. Evenimentul cel mai spectaculos a fost expediția lui Pericle, despre care Plutarch, *Per.* 20, spune că „a adus la îndeplinire toate cîte i se cereau de către cetățile de acolo”. Cum însă amploarea expediției³¹, dar mai ales chestiunea de a ști în ce măsură cetățile de pe țărmul de Nord și de Vest³²

²⁷ Histria suferise, puțin timp înainte, de pe urma distrugerilor violente provocate probabil de sciti, în primii ani ai secolului al V-lea, după retragerea regelui Darius din expediția pontică. Em. Condurachi, în *Omagiul lui C. Daicovicu*, București, 1960, p. 114 și urm.; P. Alexandrescu, în Xenia 1986 (sub tipar).

²⁸ Mazarino, *op. cit.*, p. 170 și urm.; Berve, *op. cit.*, I, p. 89 și urm.; S. I. Svencickaja, VDI 1978, 1, p. 26 și urm.

²⁹ Încercarea lui Chr. Danov, *Zapadnaja briag na Černo Mora v drevnosta*, p. 51, și a lui Em. Condurachi, Bul. Științific I, 1949 (2), p. 124—125, de a situa aceste evenimente la pragul dintre secolul al V-lea și al VI-lea se bazează pe vechea cronologie a începutului emisiunilor monetare histriene: vezi acum C. D. Preda, *Histria*, III, București, 1973, p. 11 și urm.

³⁰ T. V. Blavatskaja, *Zapadnopontijkie goroda v VII— I vekach do n.e.*, Moscova, 1952, p. 50; Pippidi, DID, I, p. 180 și urm.

³¹ R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford, 1972, p. 197.

³² Nu se poate încă trece peste rezervele exprimate de M. N. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, I², Oxford, 1946, nr. 66, p. 157, privind restituirile propuse de editorii Listei tributului din anul 425 în coloana cuprinzînd orașele din Nordul Mării Negre, rezerve exprimate mai demult de Žebelev, reluate apoi de I. Brašinskij, VDI 1955, 2, p. 148—161 (pentru care v. J. și L. Robert, REG, 71, 1958, p. 226—227); idem, *Afiny i Severnoe Pričernomor'e v VI—VII vv do n.e.*, Moscova, 1963, p. 70—88. Decretul de la Olbia, publicat de Vinogradov, VDI, 1981, 2, p. 65—90; 3, p. 51—74, în onoarea lui [Τι]μησίλε[ωζ] și a lui [Θεό]προπο[ς], tiranii de la Sinope alungați de Pericle în timpul expediției pontice, indică pentru acest oraș un regim oligarhic (răsturnat, așa cum presupune editorul, abia către începutul veacului următor). Dacă restituirile vor fi acceptate, atunci apartenența Olbiei la Liga maritimă ateniană trebuie definitiv exclusă. Oricum, restituirea numelui acestei cetăți pe lista din 425, pornind numai de la existența pe piatră a literei O, era și așa nesigură.

(cu excepția Apolloniei și probabil a Callatidei³³) au aderat la Liga maritimă ateniană, vor mai fi încă multă vreme dezbatute în contradictoriu, este dificil de a cunoaște poziția Histriei în raport cu aceste evenimente.

Ni se pare însă mai util de a reveni încă o dată asupra prețiosului text din Aristotel. Transformările politice din cele trei cetăți au făcut ca guvernarea oligarhică să devină πολιτικωτέρα. Acest comparativ a fost apropiat de Newman de *Pol.* IV, 8, 1298 a 39: ὀλιγαρχία μὲν πολιτικὴ δ' ἔστιν ἢ τοιαύτη (Newman: „sc. πολιτεία”) διὰ τὸ μετρίαζειν, iar Weil și Aubonnet l-au tradus „se rapprocha de la *politéia*”³⁴.

În clasificarea aristotelică a constituțiilor, *politéia* ocupă o poziție aparte. Considerată în cartea a IV-a ca o formă rară de guvernământ, aproape teoretică, apropiată de aristocrație, în sensul propriu al acesteia³⁵, *politéia* este apoi considerată guvernarea cea mai accesibilă, κοινοτάτη. Aristotel arată că opozițiile dintre clasele sociale duc „la democrația extremă sau la oligarhia pură sau la tiranie”³⁶, sugerind prin aceasta că o democrație sau o oligarhie moderată include clasa de mijloc, apropiindu-se de κοινοτάτη πολιτεία. Teoria aristotelică reia aici o lungă tradiție, care, de la Solon, celebra în Grecia clasa de mijloc, aceea a micilor proprietari și a hopliților³⁷. Este efortul moralistului de a reduce opozițiile și de a găsi un model constituțional accesibil, cel pe care gânditorii greci de mai târziu, Polybiu în primul rând, îl vor desemna prin termenul de „constituție mixtă”³⁸.

Așadar, în textul nostru, Aristotel indică modificările pe care le-au suferit constituțiile oligarhice ale celor trei cetăți, prin eliminarea elementelor extreme. Termenul πολιτικωτέρα care denumește acest proces capătă poate un înțeles mai precis dacă apropiem textul de un altul din cartea a VI-a, în care Aristotel, analizând modul în care oligarhiile pot acorda drepturi politice poporului, adaugă, la exemplul Thebei, pe acela al locuitorilor Massaliei, care κρίσιν ποιουμένους τῶν ἀξίων τῶν ἐν τῷ πολιτεύματι καὶ τῶν ἔξωθεν (VI, 7, 14, 1321 a 30 – 21)³⁹. Prin instituirea acestui sistem, oligarhia de la Massalia, ca și aceea de la Heracleea, s-au apropiat de *politéia*, în înțelesul unei forme oligarhice de guvernământ moderată⁴⁰. Pentru Histria, indicând același punct de

³³ Pippidi, DID, I, p. 182–183.

³⁴ Pippidi, DID, I, p. 178, traduce prin „mai puțin strictă”.

³⁵ Arist. *Pol.*, IV 8, 1, 1293 b 22–27.

³⁶ *Ibidem*, IV 11, 11, 1296 a 1–4.

³⁷ Weil, *op. cit.*, p. 361.

³⁸ K. von Fritz, *The Theory of the Mixed Constitution*, New York, 1954; G.J.D. Aalders II., *Die Mischverfassung und ihre historische Dokumentation in den Politika des Aristoteles*, în *La „Politique” d'Aristote*, Vandœuvres—Genève, 1964, p. 201–237.

³⁹ „Fac o selecție a persoanelor celor mai apte (pentru funcțiile publice), atât dintre membrii corpului civic, cit și dintre cei din afara acestuia”. Pentru interpretarea acestui loc dificil, vezi Monique Clavel-Lévêque, *art. cit.*, cu bibliografia problemei. Massalia a trecut multă vreme drept o cetate bine cîrmuită. Strabo, IV 5, scria: „Massaliții se cîrmuiesc după un regim aristocratic cel mai bine orînduit din toate; ei au instituit un colegiu de 600 de membri, numiți *timóachoi*, care dețin această funcție de-a lungul întregii lor vieți”. M. Clerc, *Massalia. Histoire de Marseille dans l'Antiquité des origines à la fin de l'Empire romain d'Occident*, I, Marsilia, 1927, p. 427 și urm., și Monique Clavel-Lévêque, *art. cit.*, consideră că cele două pasaje din *Politika* se referă la două momente constituționale diferite.

⁴⁰ Newman, *op. laud.*, p. 348, raportează propoziția καὶ ἐνθα μὲν πολιτικωτέρα ἐγένετο ἢ ὀλιγαρχία numai la Massalia, deși lipsește din text o indicație în acest sens. Valoarea termenului πολιτικωτέρα apare astfel restrînsă numai la acest oraș.

sosire al procesului politic, deși transformările constituționale au mers mai departe, pînă la instaurarea democrației, Aristotel se referă, pe de o parte, la caracterul moderat al acesteia, pe de alta, permite definirea — o dată mai mult — a termenului de *politeia*. „Sans doute, Aristote décrit-il aussi des constitutions qui s'opposent diamétralement : la démocratie extrême, l'oligarchie la plus étroite, la tyrannie la plus rude — ces régimes qu'il appelle τελευτάτοι ou κύριοι ou ἑσχατοί. Mais tout effort du moraliste politique tend précisément à réduire ces oppositions, pour définir et imposer une constitution qui soit « la plus accessible à tous »”⁴¹.

Procesul transformărilor constituționale era de mult încheiat la data la care începem să avem cele mai vechi acte oficiale ale cetății, decretul introdus prin formula ἔδοξε τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ. Studiile lui D. M. Pippidi au analizat organizarea internă a democrației histriene, pe baza textelor epigrafice. Bogata arhivă de piatră, dar în special sagacitatea măiastră a profesorului nostru au făcut ca „aspectele de competență ale organizării de stat histriene din perioada guvernării democratice să ne fie cunoscute cu mai multă precizie decît ale oricărei alte cetăți grecești din bazinul pontic, cu excepția Olbiei”⁴².

Mai 1985

Institutul de Arheologie
Str. I. C. Frimu 11
71119 București

⁴¹ Weil, p. 355—360.

⁴² Pippidi, *Știri noi despre organizarea internă a Histriei în perioada autonomiei*, în *Contribuții*² p. 68.

SU ALCUNE ISCRIZIONI GRECHE DI HISTRIA

Ho già avuto occasione di presentare alcune osservazioni sul bel *Corpus* delle iscrizioni di Histria edito dall'amico D. M. Pippidi¹. In particolare avevo osservato che *Inscr. Histriae* 395 doveva essere la dedica, ellenistica, di un ex-ginnasiarco alle divinità tutelari del ginnasio, Hermes ed Herakles: ma poiché il dorico 'Ερμαῖ non è ammissibile nella ionica Histria, ritengo ora che meglio possa integrarsi quella iscrizione con [--γυμνασιαρ]χῆσα[ς]/['Ερμεῖ κ]αί/['Ηρακ]λεῖ. Desidero qui presentare un ulteriore contributo all'interpretazione di alcuni testi che ritengo di notevole interesse.

1. **Sugli agoranomi cittadini.** Ritengo che *Inscr. Histriae* 246, assegnata dal Pippidi al IV — III secolo, debba leggersi e integrarsi in tal modo:

[. . . Ε]ὐμάρους
 ['Αμει]νίας Φερεκλ[έ]ους
 [Αισχί]νης Ἀντικράτους
 "Ηρωι
 [ἀγορ]ανομή[σα]ντες
 [μετὰ τ]οῦ [κ]όσμου
 [. . .]ος

La sicura integrazione di 1.5 indica con forte approssimazione l'ampiezza della lacuna sulla sinistra dell'iscrizione. Sono quindi confermati, almeno in via di ipotesi, i nomi integrati dal Pippidi alle linee 2 e 3, mentre alla 1.1, ove Mihailov ed io abbiamo integrato Εὐμάρους, il nome del primo agoranomo, per concinnità con le linee seguenti, doveva essere piuttosto corto, di circa quattro lettere (Λέων, Δίων, attestati a Histria, o simili). D'altra parte è esclusa una integrazione [ἐπι]έρωω]: Εὐμάρους perché otto lettere sarebbero troppe, e perché a Histria, in età ellenistica, la datazione con l'eponimo, il sacerdote di Apollo Ἰητρος, comporta sempre il patronimico dell'eponimo stesso². Osservo ancora che la lettura della linea 4, ΗΡΩΙ è incerta a giudizio dello stesso Pippidi, e che sulla fotografia non sembra controllabile né questa lettura, né lo [-]ος finale della 1.7.

Non si tratta comunque di una iscrizione funeraria, ma della dedica di un collegio di agoranomi dopo la loro uscita di carica (ἀγορανομήσαντες): l'iscrizione rientra quindi nella categoria, piuttosto numerosa, delle dediche fatte da agoranomi, o da ex-agoranomi, alla collettività cittadina o ad una divinità: edifici, statue, orologi, strumenti di misurazione, ecc.³ Che nel nostro caso si tratti di un edificio è reso sicuro dall'accento al κόσμος, all'ornamento, dell'edificio medesimo.

¹ Riv. Fil. Class. 111 (1983) p. 52—57. Altra recensione, cui farò riferimento in queste note, è quella di G. Mihailov, in *Linguistique Balkanique* 27 (1984) p. 85—89.

² *Inscr. Histriae* 26. 144.145.169.170.184.

³ L. Robert, in *Laodicée du Lycos*, Quebec—Paris 1969, p. 259.

Quale potesse essere l'edificio offerto dai tre ex-agoranomi è difficile dire: proprio a Histria, nella seconda metà del I secolo a.C., un altro agoranomo, Aristagoras, offrì ai suoi concittadini l'agoranòmion, cioè l'edificio in cui operavano questi magistrati⁴. Dubito che la dedica che esaminiamo fosse indirizzata al dio-cavaliere trace, Hero(n), sia perché la lettura, come ho già detto, è incerta a giudizio dello stesso Pippidi, sia perché il culto del Cavaliere Trace è normalmente attestato solo in età romana⁵, dopo la data presumibile della nostra iscrizione. Preferirei piuttosto pensare che la dedica fosse fatta [ΤΩΙ Δ]ΗΜΩΙ, o anche [ΑΣΚΑ]ΗΠΙΩΙ, letture che, paleograficamente, non si discosterebbero molto dal presunto ΗΡΩΙ⁶. Sembrerebbe invece da escludere, per motivi di spazio, la pur allettante integrazione [Ἐρμῆι Ἄγο]ραίων che troverebbe riscontro nelle dediche fatte in Histria a questa divinità nel II secolo a. C., da Philotheos e da un altro ex-agoranomo⁷. E a questo proposito è da osservare che dal confronto tra la fotografia di *Inscr. Histriae* 246 e il disegno di *Inscr. Histriae* 175, giustamente assegnata dal Pippidi al II secolo a.C., non emergono sensibili differenze di scrittura, talché la data della dedica dei tre ex-agoranomi deve verisimilmente abbassarsi dal IV — III secolo a data assai prossima a quella di *Inscr. Histriae* 175 (II secolo). Ma sulla divinità destinataria della dedica dei tre ex-agoranomi, come sulla data della dedica stessa, deciderà un'accurata revisione della pietra.

La dedica dei tre ex-agoranomi costituisce forse la più antica testimonianza della presenza di agoranomi a Histria: coeva, o leggermente più tarda, sembra la citata *Inscr. Histriae* 175; più tarda ancora sembra, stando alla fotografia, *Inscr. Histriae* 176, mentre l'iscrizione di Aristagoras appartiene già alla seconda metà del I secolo. Da notare, anche se probabilmente si tratta di un caso, che l'agoranomia, sia a Mileto che nelle altre colonie milesie del Ponto, non è attestata sinora prima dell'età romana⁸. Non fa meraviglia che ad Histria gli agoranomi fossero costituiti in collegio: così accadeva ad Atene e a Rodi⁹, città marinare, e così accadeva in numerose altre città. In particolare, collegi di tre agoranomi sono per esempio conosciuti, in età ellenistica, a Larissa Cremaste, a Karthaia, a Kos¹⁰. Dato il prevalente conservativismo delle antiche magistra-

⁴ *Sylloge*³ 708 = *Inscr. Histriae* 54. Per la data, Pippidi, *Epigraphische Beiträge z. Geschichte Histrias* ..., Berlin 1932, p. 93-100; *I Greci nel Basso Danubio*, Milano 1971, p. 147 sgg. 279.

⁵ Eccezionali in Romania i documenti del culto del Cavaliere Trace prima dell'età romana: M. Coja, in *Dacia N.S.*, 18 (1974) p. 284-288.

⁶ Il dubbio tra la lettura ΗΡΩΙ e [ΑΣΚΑ]ΗΠΙΩΙ ricorre a proposito di *Inscr. Histriae* 124 ([Ἀκλ]ηπιῶν) ripubblicata quasi contemporaneamente dal Pippidi stesso, in *Studii și cercetări* ... 33 (1982) p. 37 nr. 7, appunto con la lettura Ἡρώι.

⁷ *Inscr. Histriae* 175.176.

⁸ Per esempio a Tomis, I. Stoian, *Tomitana*, București 1962, p. 95 sg. e passim; a Odessos, *IGBulgariae* I² 162. 230bis. 231. Lo stesso accade a Dionysopolis (*ibid.*, 15ter) e a Mesembria (*ibid.*, 317). Mi osserva giustamente Pippidi, *Greci nel Basso Danubio* ..., p. 83 sgg., che là ove questa magistratura è attestata solo in età romana, non è detto che non esistesse anche prima.

⁹ A. Mairi, *Nuova silloge epigrafica di Rodi e Cos*, Firenze 1926, nr. 20: ἀγορανόμου ἐνπορίου.

¹⁰ Per Larissa Cremaste, *IG IX*, 2, 94; per Karthaia, *IG XII*, 5, 1075; per Kos, S.M. Sherwin-White, *Ancient Cos*, Göttingen 1978, p. 242.

ture, è verisimile che il collegio degli agoranomi fosse costituito di tre membri anche dopo la data dell'iscrizione che abbiamo esaminato. Se *Inscr. Histriae* 175.176 sono dediche di agoranomi singoli, ciò non significa necessariamente che da tre gli agoranomi fossero divenuti uno soltanto: quei magistrati possono aver fatto *uti singuli* le loro dediche ad Hermes Agoraios. Da sottolineare infine che il numero dei membri del collegio degli agoranomi a Histria non è legato, come invece pare avvenisse in Atene ¹¹, al numero delle tribù. A Histria un tempo le tribù erano le quattro ioniche tradizionali, e successivamente, forse, salirono a dieci ¹².

2. Sul culto di Artemide. Tra le iscrizioni edite per la prima volta nel Corpus di Histria, il nr. 172, integrato in maniera ineccepibile dal Pippidi, sembra costituire l'unica testimonianza del culto di Artemide:

[Ἐπολ]λωνὶς Χαρ[μίδου]
 [Ἀρτέμ]ιδι ἱερη[σαμένη]
 [---]τοῦτο[---]

L'iscrizione, del III secolo, proviene dalla „zona sacra” dove pertanto, oltre ad Apollo Medico e a Latona ¹³ era venerata anche Artemide. Non meraviglia che, attorno al dio eponimo della città, si ricostituisca così l'intera triade apollinea, già studiata da S. Lambrino ¹⁴, che in particolare ha illustrato, per quanto riguarda Artemide, un bel rilievo del IV secolo (Apollo, Zeus, Artemide), e ha richiamato, in proposito, le origini milesie del culto della triade. Tuttavia è strano che il culto di Artemide, fiorento nella zona sacra cittadina, e al quale attendeva un regolare sacerdozio femminile, abbia lasciato questa sola traccia ad Histria; tanto più che il calendario cittadino, come nelle altre colonie milesie, aveva un mese Ἀρτεμισίων ¹⁵ e che i nomi teofori derivati da Ἀρτεμις (soprattutto Ἀρτεμίδωρος) sono frequentissimi ad Histria. Mi chiedo pertanto se qualcuna tra le iscrizioni ellenistiche seguenti, attualmente incluse tra quelle funerarie, non possa essere rivendicata al culto di Artemide, integrandole nella maniera che propongo, oppure modificando le integrazioni già avanzate:

Inscr. Histriae 243 (IV — III sec.):

[Ἡ Δεῖνα τοῦ Δεῖνος]
 [Ἀπο]λλοδώρου γυ[νῆ]
 [Ἀρτ]έμ[ιδ]ι

Inscr. Histriae 256 (III sec.):

Μει[δ]ίας ὑ[π]έρ τῆς Θυγατρὸς Μι[---]
 [ἱερησα]μένης [Ἀρτέμ]ιδ[ι]

¹¹ U. Kahrstedt, *Untersuchungen z. Magistratur in Athen*, Stuttgart—Berlin 1936, p. 30.

¹² Pippidi, *Greci nel Basso Danubio* ..., p. 82. 251 sg.

¹³ *Inscr. Histriae* 170.

¹⁴ Ἀρχ. Ἐφημ., 1937, 352 — 362; cfr. G. Bordenache, in *Dacia N. S.*, 5 (1961), p. 190 — 201 (per Artemide); Pippidi, *Greci nel Basso Danubio* ..., p. 129.

¹⁵ *Inscr. Histriae* 54. 142.

Inscr. Histriae 266 (II sec.) :

Ἄγῶ Ἑγῆ[σαγόρου?]

Ἀρτέμ[ιδι εὐχὴν?]

In quest'ultima iscrizione terrei fermo all'integrazione del Pippidi, Ἄγῶ, piuttosto che Ἀπῶ, proposto dal Mihailov (p. 88). Quanto all'iscrizione per la figlia di Meidias, è vero che il nome di Artemide vi è praticamente del tutto integrato, ma una volta accettata l'integrazione [ιεργσα]-μένης vi sono pochi dubbi che si tratti di Artemide: l'altra grande divinità femminile di Histria, Afrodite, ha infatti uno ἱερεύς, non una ἱέρεια¹⁶.

3. Due dediche. Ritengo che altre due iscrizioni, attualmente inserite tra quelle funerarie, debbano in realtà essere comprese tra le dediche. La prima è *Inscr. Histriae* 269, già pubblicata a suo tempo da V. Pârvan¹⁷ che credette di vedervi un documento relativo a una manomissione. Ma è difficile far violenza al testo e intendere i resti della prima linea come [(ἀπ)ε]λύτερον, con inspiegabile scambio (ἀπελεύτερον per ἀπελεύθερον). Ed è anche difficile (Mihailov, p. 88) vedervi un nome femminile terminante in -ον („du type Μάρων"). Ha ragione Pippidi quando ritiene che qui non possa trattarsi di un nome proprio; anzi, secondo me aveva già ben visto il Crönert, glossando questo frammento presso SEG II 460, quando pensava che l'unica integrazione possibile fosse δ]εύτερον. Ma che significato avrebbe δεύτερον nella nostra iscrizione? Penso che δεύτερον potrebbe riferirsi a un fatto noto nella storia di His-

tria come in quella di Kallatis, la δευτέρα κτίσις della città dopo la sua distruzione ad opera di Burebista, avvenuta verso la metà del I secolo a.C.¹⁸ Il titolo di κτίστης si dette allora a coloro che di questa „seconda fondazione" erano stati gli artefici; sembra anzi che κτίστης, in quelle città, fosse divenuto un epiteto reiterabile, assegnabile anche più volte in relazione a ripetuti o reiterati interventi a favore della ricostruzione degli edifici cittadini. Così a Kallatis un Ariston è figlio di un altro Ariston εὐεργέτα καὶ δεύτερον γενομένου κτίστα τᾶς πόλιος.

E perciò, con le dovute riserve, proporrei di integrare la nostra iscrizione in questo modo :

[Ἡ Δεῖνα τοῦ Δεῖνος τὸ δ]εύτερον
[γενομένου κτίστου τῆς πόλεως,] γυνὴ δὲ
[Δεῖνου τοῦ ---]ος

¹⁶ *Inscr. Histriae* 113: Ἀθηναγόρας Θεοδότου/Ἀφροδίτη ἱερσαμέως.

¹⁷ *Histria VII*, in *Academia Română. Memoriile Secției Istorice*, ser. II, 1, tom. II, mem. 1, 1923, p. 38 sg. nr. 37.

¹⁸ Per la „seconda fondazione" di Histria, *Inscr. Histriae* 191. 193, con il commento dello stesso Pippidi, in *Bull. Corr. Hell.* 92 (1968) p. 226—240 (= *Scythica Minora*, București—Amsterdam 1975, p. 193—201). Per la „seconda fondazione" di Kallatis, lo stesso Pippidi, in *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès International d'épigraphie grecque et latine*, București, 1977, p. 51—64. Preferisco, a proposito di queste „secondo fondazioni" seguire l'ipotesi di Pippidi, che non quella di A. Ștefan, in *Dacia N.S.*, 19 (1975) p. 161—172 che ritiene la δευτέρα κτίσις delle due città legata al nuovo status politico di Histria e Kallatis in conseguenza dell'intervento romano nella regione.

Cronologicamente la cosa sarebbe possibile perché la seconda fondazione di Histria si colloca, come già detto, subito dopo la metà del I secolo a.C., e il frammento di iscrizione in esame è stato assegnato al I sec. a.C. — I sec. d.C. L'iscrizione, che si riferisce indubbiamente a una donna, deve essere stata dedicata da un'appartenente a una delle famiglie più in vista della città: si comprende come costei avesse voluto orgogliosamente ricordare di essere figlia di un cittadino, purtroppo ignoto per noi, che allo stesso modo di Ariston di Kallatis, per ben due volte era stato riconosciuto κτίστης della propria città. Penso che una iscrizione come quella di cui ho ora proposto l'integrazione, anche per la sua presumibile lunghezza non potesse essere funeraria, ma piuttosto dedicatoria.

L'altra iscrizione che ritengo debba essere tolta dalla categoria delle iscrizioni funerarie è *Inscr. Histriae* 305, ara votiva con un'iscrizione assegnata al III secolo d.C.:

ΚΛΥΤ (?)
ΑΔΦΗΝ
ΩΝΤΗΝ
ΘΗΚΑ
ΩΘΕΙΣΕΚΠΙΟΝ
ΕΣΠΑΤΡΙΑΔΑ

Il Pippidi ha riconosciuto il carattere metrico dell'iscrizione, ma la ritiene un epigramma funerario. In realtà, lasciando da parte i resti delle prime due linee (e non sappiamo se prima ce ne fossero altre), che tra l'altro sono difficilmente controllabili sulla fotografia, ritengo che quel che resta possa facilmente interpretarsi come una dedica:

[-οοο -οοο -οοο Νύμ?]φων τήν[δ'ἀνέ]θηκα
[σ]ωθεις ἐκ πόν[του γαίη]ν ἐς πατρίδα

Nymphon sarebbe quindi scampato a un naufragio e avrebbe dedicato la stele (τήνδε, scil. στήλην), per gratitudine, dopo essere rientrato in patria: molto probabilmente era quindi un marinaio, o un commerciante, originario di Histria. Ma non è possibile identificare, sulla base di ciò che rimane della prima parte dell'iscrizione, la divinità cui Nymphon stesso era debitore della salvezza. L'espressione σωθεις ἐκ πόντου ο simili è frequente in dediche prosastiche e metriche di persone scampate al naufragio, o comunque fortunatamente salvatesi dal mare¹⁹.

Febbraio 1985

Via Emilio Cirino 18
I-00136 Roma

¹⁹ Per la prosa, ad esempio, IG X, 2, 1, 67 (σωθεις ἐκ μεγάλου κινδύνου τοῦ κατὰ θάλασσαν); *Inscr. Graecae Urbis Romae* 124 (ἐξ ὑδάτων σωθεις). Per gli epigrammi, ad esempio *Anth. Pal.* VI 164 (σωθεις εκ πελάγους): 166 (σωθεις ἐκ ναυτῶν τεσσαράκοντα μόνος); cfr. W. Peek, *Griech. Vers.-Inschriften* 1129 (ἐκ πελάγους ἔκφυγον εἰς λιμένα).

SCIPIO IN SPAIN AND THE SUCRO INCIDENT

The Carthaginian threat in pre-Roman Spain was eliminated by Scipio before he had earned the *cognomen* Africanus. The events leading up to the great Republican hero's campaigns there can be briefly reviewed.

Scipio, it will be remembered, served in the Second Punic War from its very outset. While still far short of his twentieth birthday he had fought in the opening engagement of the war at the river Ticinus in 218 and greatly distinguished himself. In the battle his father, who as consul for the year was in command of the Roman forces, was badly wounded; and, according to Laelius, escaped with his life only through Scipio's swift and courageous intervention¹. Two years later, in 216, young Scipio fought as a military tribune at Cannae and after that disaster managed to make his way to Canusium where he helped to rally 4000 other survivors from the shattered Roman army. Together with another military tribune, Appius Claudius Pulcher, he assumed command of these remnants and reported to the surviving consul, M. Terentius Varro, who had himself found refuge at Venusia and was no more ready than the youthful Scipio to despair of the Republic.

Meanwhile Scipio's father had left Italy and joined his brother Gnaeus, Scipio's uncle, in Spain. With his arrival the Romans had two armies with which to challenge Carthaginian power there, and for a time they scored some brilliant successes. But at a critical moment in 211 their Spanish allies turned treacherous and Scipio's father was defeated and killed; and twenty-nine days later the same fate befell Gnaeus Scipio.

These blows, although crippling, did not bring about the complete collapse of Roman power in Spain. Tiberius Fonteius, *legatus* to Scipio's father, at once assumed command of what remained of the latter's army. But, according to Livy, credit for saving the situation really belonged to L. Marcius Septimus, a Roman *eques* who had been serving in Gnaeus' army. Marcius restored the morale of the 9000 or so survivors of the Scipionic army and they elected him their leader with the highly irregular title of "propraetor of the senate"². He managed to hold on precariously to the line of the river Iberus (Ebro) in the north³.

Meanwhile events in Italy and Sicily had been going well for the Romans, and this emboldened them now to send as reinforcements to Spain some of the troops that had just recaptured Capua: *non Italiae iam maior quam Hispaniae cura erat*⁴. They would serve under the pro-

¹ According to Coelius Antipater a Ligurian slave rescued Scipio's father. But Laelius, as Scipio's lifelong friend and fellow soldier must have known the truth and apparently he described the incident to Polybius (10.3.3). Scipio's exact age at the time is uncertain, the year of his birth being disputed (F. W. Walbank, *Commentary on Polybius* [Oxford, 1967], 2. 199).

² Ca. 9000 is the reasonable estimate of H. H. Scullard, *Scipio Africanus: Soldier and Politician* (London, 1970), 38.

³ It cannot be demonstrated that any points south of the river, such as Castulo and Saguntum, remained in Roman hands.

⁴ Livy 26. 18. 2.

praetor C. Claudius Nero, who had also commanded them at Capua, and they reached Spain by late summer of 211.

During the winter of 211/210 Nero and Marcius, the other "propraetor" in Spain, firmly reestablished Roman authority north of the Iberus. But they could not stop the build-up in Spain of Carthaginian forces intended for use against Italy, especially after Hasdrubal Barca, Hannibal's younger brother, outmanoeuvred Nero.

The men directing policy in Rome therefore decided to appoint a commander-in-chief with proconsular *imperium* in Spain who would have authority over both propraetors. Their choice fell on Scipio and to render his appointment as uncontroversial as possible they engineered his election by the Centuriate Assembly, probably in the early summer of 210. According to Livy, Scipio was the only candidate and, although still only in his mid-twenties, he was unanimously and enthusiastically chosen⁵. The alleged dearth of other candidates, if not a mere exaggeration on Livy's part, is to be attributed to the growing reputation of Spain as a country best avoided⁶. Its ill-repute, however, did not frighten Scipio off. He was eager to go there, partly no doubt in order to finish what his father and uncle had begun, but chiefly because he realized that Spain could prove a stepping-stone to a command of infinitely greater consequence.

So far Scipio's only known magisterial office had been the curule aedileship, which he seems to have held in 213 when little more than 20 years old and therefore exceptionally young for such an appointment: there is no record of his ever having served as quaestor⁷. For someone well under thirty, who had held only one relatively minor magistracy, to win proconsular *imperium* and so important a command was quite unprecedented and a striking tribute to the military renown of the Scipionic clan, but above all to the demonstrated energy and courage of Scipio himself⁸.

Claudius Nero now returned to Rome, there soon to become consul (for 207), and was replaced as propraetor in Spain by M. Junius Silanus, who arrived there with Scipio before the end of 210⁹.

Scipio soon justified the confidence of his backers. Carthaginian forces in Spain outnumbered his own, but were split into three field armies widely separated from one another, one in the country of the Carpetani in central Spain under Hasdrubal Barca, another in the far south under Mago, Hannibal's youngest brother; and a third in the far west, the Portugal of today, under another Hasdrubal, the son of Gisgo. Each of the three was ten days' march or more from New Carthage (Cartagena), the principal Carthaginian base in Spain. Noting this Scipio planned to seize New Carthage before any one of them could intervene.

⁵ Livy 26. 18. 4.

⁶ By the second century Romans rioted to avoid being conscripted for Spain. Note the events of 151 and 138: Cicero *de leg.* 3.20; Livy, *Per.* 48. 55; *Ox. Per.* 55; Appian, *Iber.* 49.

⁷ Polybius (10.4. 1f.) says that Scipio's brother Laelius was curule aedile with him, but this seems unlikely (T.R.S. Broughton, *M.R.R.* 1. 267, n. 4).

⁸ Scipio was refused a triumph for his exploits in Spain precisely because his magisterial career had been so modest (S. Weinstock, *Diuus Iulius* [Oxford, 1971], 109).

⁹ The chronology of the events in 211 and 200 is badly jumbled by Livy 26. 17–20.

This daring scheme called for the capture of his objective by swift assault rather than after a siege, and any failure or even delay on Scipio's part would have involved both him and his army in irreparable ruin.

Scipio spent the winter of 210/209 north of the Iberus at Tarraco (Tarragona) preparing and training his men and trying to win over Spanish tribes to his side. Then, in the spring, his forces converged rapidly on New Carthage by land and sea without any interference from the enemy armies. New Carthage fell to a skilful manoeuvre and Carthaginian prospects in Spain were seriously damaged. In the following winter (209/208) Scipio strengthened and extended his alliances with native chieftains.

In 208 Scipio overtook and defeated Hasdrubal Barca at Baecula in the interior of Spain, but his victory was not complete, since Hasdrubal managed to slip away with all his elephants, most of his army, and a large war chest. Ultimately he crossed the Pyrenees by one of the western passes and then made for Italy and Hannibal.

During the winter of 208/207, the Carthaginians sent reinforcements from North Africa under a general called Hanno. These joined Mago who moved westwards to link up with Hasdrubal Gisco, and by 207 the two had consolidated a strong position in the south-west in and around Gades (Cadiz). Later in that year, however, Hanno was captured in the far west by Junius Silanus. Scipio's brother Lucius also scored a notable success in 207 at Orongis in the southern mining district. And yet another blow to Carthaginian fortunes in 207 was the news that Hasdrubal Barca had been defeated and killed in Italy before he could ever link up with his brother.

Scipio spent the winter of 207/206 preparing for the final ejection of the Carthaginian forces from the Iberian peninsula and for the subjugation of their Spanish allies.

The campaigns of 206 proved decisive¹⁰. Scipio's brilliant victory over the numerically superior troops of Hasdrubal Gisco at Ilipa¹¹, about 16 km north of Seville, caused Punic power to disintegrate everywhere in Spain, except in Gades and its vicinity. Scipio's forces proceeded to subdue opposition elsewhere, sometimes with great brutality according to Livy; Ilurgia, Castax¹² and Astapa were among the places they overran. Scipio himself was involved in attempts to detach native peoples from Carthage. To that end he made his celebrated trip to North Africa to win over the Masaesylian king Syphax. In this he was not immediately successful, and he was lucky to get back safely to Spain. There, towards autumn, he fell ill and grossly exaggerated reports of his condition were soon circulating. A rumour placed him at death's door, whereupon his Spanish allies, Mandonius and Indibilis¹³, chieftains of the Lacetani and Ilergetes respectively, now deserted him, just as they had previously deserted the Carthaginians. Much more serious, however, was the revolt of some of his own troops.

¹⁰ For the date see F. W. Walbank, *Commentary on Polybius*, 2. 171.

¹¹ For Ilipa see Strabo 3.2.3, C142; 3.5.9, C174 and Pliny *N. H.* 3.11; in Polyb. 11.20.1 it appears as Ilinga and in Livy 28.12.4 as Silpia.

¹² Livy 28.19f. confuses the names Ilurgia and Castax with the better known Illiturgi and Castulo.

¹³ Polybius (9.11.3 etc.) gives his name in the variant form Andobales.

The mutiny and Scipio's suppression of it do not seem to have generated any inordinate interest among modern scholars. Far otherwise was it with the ancient authors, who represent it as the most critical situation that Scipio so far had ever had to face. Polybius' account contains some lacunae, but even so is quite detailed. Livy is even more elaborate: essentially he reproduces Polybius, but he does supply some additional details. Appian and Cassius Dio also recount the incident at length, without however giving much further information. All four authors are agreed as to the essentials of the story¹⁴.

The unruly soldiers numbered no fewer than 8000. They were part of the force that Gnaeus Scipio had brought to Spain in 218, and in 206 they were under the command of Marcius Septimus¹⁵. They were stationed at Sucro, some 160 km north of New Carthage and about 20 km inland from the sea. Their assigned duty must have been to safeguard Roman communications along the Mediterranean coast of Spain¹⁶.

Their garrison duties had left these soldiers with plenty of time to foster grievances and brood over them. They had spent more than ten years in the country and by 206 felt resentful and frustrated. Whilst other Roman forces in Spain and Italy were engaged in victorious battles, they were kept in relative idleness and grew restless, disgruntled and disorderly. Furthermore, to aggravate their mood of pent-up discontent were preoccupations of a more immediate and concrete kind. One was the defection of Scipio's Spanish allies; another, much belaboured, was the back pay owed to them, from as far back as Gnaeus' Scipio's day according to Polybius¹⁷. Moreover their employment as garrison troops was depriving them of the chance to enrich themselves by plunder. All of these factors contributed to the outbreak of the mutiny. But it was the news of Scipio's illness and expected death that really sparked the revolt. Ceasing any longer to obey the commands of their legally appointed officers, the military tribunes, the seditious troops chose two common soldiers as their leaders, not only elevating them above the tribunes, but actually conferring upon them the supreme Roman symbols of authority, lictors and fasces. They are even said to have set up camp elsewhere and entered into relations with Rome's enemies in Spain¹⁸.

Word of the riotous goings-on quickly reached Scipio, now recovered from his illness, at New Carthage through the loyal tribunes, but he took no immediate action against the mutineers. Instead he despatched the military tribunes ostentatiously among the neighbouring tribes to collect money with which to pay the soldiers. He then sent seven of the tribunes to the mutineers to tell them that he understood and sympathized with

¹⁴ Polyb. 11.25–30; Livy 28.24–29; Appian, *Iber.* 34–36; Cassius Dio fr. 57.47; cf. Zonaras. 9.10.

¹⁵ Livy 28.24.6; 28.28.13. According to Appian (*Iber.* 34), when Scipio fell ill Marcius assumed command of all Roman forces in Spain; but Appian may be confusing the events of 206 with those of 211.

¹⁶ Geographical considerations rule out Livy's contention (28.24.5) that the purpose of the garrison at Sucro was to protect Roman interests north of the Iberus.

¹⁷ Polyb. 11.28.4. Oddly enough, Livy, eloquent on other causes of the mutiny, does not particularly stress the pay grievance (28.25.6).

¹⁸ Either Scipio's renegade Spanish allies (Livy 28.28.5) or Mago's Carthaginians (Appian *Iber.* 34).

their grievances and that all would get back pay, if they came to him at New Carthage either in small groups or in a single body. The news of Scipio's recovery startled the rebels, but the conciliatory tone of his message reassured them, and refraining from any further acts of outrage they voted to go to New Carthage en masse. By Scipio's design word came to them, even before they reached their destination, that the troops at New Carthage were being sent against Indibilis; and when the mutineers arrived, they found these soldiers fully armed and, ostensibly, about to set out under Junius Silanus. With their departure, so it seemed, Scipio would be unable either to resist the mutineer's demands or to punish their misdeeds, and so they grew cockily confident.

Scipio, however, had consulted his *consilium* and had a shrewd, if ruthless, plan for dealing with the mutiny. Each of the seven tribunes invited five of the more militant rebels to dine and drink in his own quarters, and the militants readily accepted¹⁹. But once out of sight of their comrades they were seized and tied up. The next morning the mutineer rank and file, without serious qualms, obeyed Scipio's summons to a meeting to receive pay in the open space in front of his headquarters. There they found Scipio in obvious good health, but they also found themselves at once surrounded by armed troops. For Silanus' force, instead of marching against the Lacetani, had remained near New Carthage and set up road-blocks at all its gates and key points.

Scipio then gave the by now terrified mutineers, not pay, but a furious tongue-lashing, carefully worded, however, so as not to alienate the loyal troops²⁰. He ended by telling the mutineers that he would spare them, but that their instigators and leaders would be put to death. Only after the grim sentence had been gruesomely executed were the men called up individually to receive their pay. But each of them had to swear an oath of allegiance to Scipio. With that the Sucro incident was over.

Only Livy names the two soldiers chosen as leaders by the mutineers but he does so six times. Modern scholars, however, reject the names he gives, C. Albius Calenus and C. Atrius Umber, as unhistorical since, if genuine, they would mean that a Private White and a Private Black headed the mutiny, an improbable pair²¹. Both *gentilicia* are undoubtedly known from Republican Italy, but that both were found at Sucro seems quite unlikely²². In combination *albus* and *ater*, like their English equivalents, were used as a cliché; and transformed into names, they suggest the proverbial way of referring to an obscure person of no importance, familiar to readers of Catullus, Cicero and Quintilian: *non scio utrum*

¹⁹ According to Appian (*Iber.* 35) the hosts were senators serving in Scipio's army, but this is not necessarily at variance with Polybius (11.27.3f.) and Livy (28.26.5).

²⁰ Polybius' version of Scipio's speech is straightforward; Livy introduces many allusions to Roman progress in Spain.

²¹ See, e.g., H. H. Scullard, *Scipio Africanus in the Second Punic War* (Cambridge, 1930) p. 148 n. 1.

²² Note the senator Albius (from the Tribe Quirina) in the *SC de agro Pergameno*: R.K. Sherk, *Roman Documents from the Greek East* (Baltimore, 1969), 69; Albius, the friend of Horace (*Sat.* 1.4.109; *Epp.* 1.4.1); the poet Albius Tibullus; and Q. Atrius, an officer in 54 under Julius Caesar (*B.G.* 5.9.1; 5.10.2).

albus an ater sit ²³; and when to each the *praenomen* Gaius, the conventional label for the unknown man in the Roman street, is attached, it is difficult not to conclude that Albius and Atrius are just names for a couple of nobodies and were merely invented, presumably by an unknown annalist whom Livy used ²⁴.

Livy describes these alleged leaders, not only as insignificant "nobodies", but also as non-Roman ²⁵. Albius is a Latin from Cales and Atrius an Italian from Umbria. Yet the garrison at Sucro were Romans. Both Polybius and Livy make that clear ²⁶. Polybius accuses the mutineers of revolting against their fatherland. For Livy the mutiny was a *civilis furor* and the mutineers were *cives* revolting from their *patria*; and his statement that they were garrison troops also suggests that they were Romans, since second century garrison casualty figures indicate that Roman soldiers tended to be so used in Spain ²⁷. Appian and Dio are not explicit, but neither in them nor anywhere else is there clear and unequivocal evidence, apart from Livy's names for the two leaders, of non-Roman Italians participating in the mutiny ²⁸.

The invention of non-Roman leaders was no doubt intended to exonerate Romans from all responsibility for starting the mutiny ²⁹. Such patriotic fictions do appear on various occasions in the annalistic tradition. Nevertheless such shifting of the blame would hardly have been attempted had it been more likely to provoke readers' derision for its absurdity than gratify their Roman pride ³⁰. Thus it would appear that our unknown annalist, and Livy too, believed that Italian leaders for a Roman mutiny were not a ridiculous impossibility.

The composition of the forces under Roman command may well have provided the reason for this belief. Roman readers, well aware that contingents from non-Roman Italy invariably served with the field armies of the Roman Republic³¹, might not be entirely surprised if told that these Italians supplied leaders in overseas countries where serving non-Romans

²³ Catullus 93.2; Cicero *Phil.* 2. 16; Quintilian 11.1.38.

²⁴ Coelius Antipater is known to have been a source for Livy for events in Spain (P.G. Walsh, *Livy* [Cambridge 1967], 124); but he is cited only once in this book of Livy (28.46.14) in a passage totally unrelated to the Sucro incident.

²⁵ Livy 28.24.3; 28.27.14; 28.28.4.

²⁶ See, e.g., Polyb. 11.28.6f.; 11.29.4f.; Livy 28.24.5; 28.27.4; 28.28.8.

²⁷ In 181 Italians killed in Spain outnumbered Romans by more than four to one (Livy 40.32.7) and in 180 by more than two to one (Livy 40.40.13). Consider, too, the implications of the figures for 189 (Livy, 37.46.7 and 47.50.11). Under the Empire generals liked to boast of their glory in winning battles without shedding Roman blood (*uictoriae decus citra Romanum sanguinem*; Tacitus, *Agricola* 35).

²⁸ The *externus* of Livy 25.28.12 clearly refers to Scipio's Spanish allies, not Rome's Italian allies.

²⁹ As was noted long ago by U. Kahrstedt, *Geschichte der Karthager* (Berlin, 1913), 3.321.

³⁰ Cf. G. De Sanctis, *Storia dei Romani* (Florence, 1968), 3.2.625: "C. Albio Caleno e C. Atrio Umbro, certo inventati, perchè non è credibile che un esercito romano eleggesse a comandanti due soci".

³¹ Readers would not know and probably would not reflect, that for individual local operations, such as the garrisoning of Sucro, the troops employed might be exclusively Roman (or exclusively Italian).

greatly outnumbered Romans. In Spain as a whole they seem to have done so by almost two to one ³².

Gnaeus Scipio's force, when originally despatched there in 218, consisted of 17800 Italians and 8600 Romans. Since then casualties and reinforcements may have redressed this disproportion, but not substantially, Scipio's father had brought 8000 when he joined Gnaeus in 217, undoubtedly a mixture of Italians and Romans; Claudius Nero had added another 13100 in 211, the majority of them Italian, and Scipio and Silanus a further 11000 in 210; and even if it be assumed that these latter were preponderantly Roman, they would be offset by the largely allied naval personnel that had transported them and that remained in Spain³³. This lopsided pattern of the forces in Spain persisted into the second century and was evidently a regular feature of Roman operations there. Livy reveals that between 206 and 167 when his text breaks off, reinforcements and replacements for Spain amounted in all to 205250 men, of whom 136950 were non-Roman ³⁴.

But even this marked Italian complexion of the forces in Spain would not have made Italians plausible as leaders of the Roman mutiny, unless they could be presumed to be fluent in Latin. This was obviously the case with the fictitious Albius. Someone from a Latin Colony was bound to be Latin-speaking and possibly even of Roman origin. As for the so-called Atrius, he is Umbrian in the story; and he too can be assumed to be familiar with Latin, especially after years of service with Roman troops and coming from a region which offered little resistance to the spread of Rome's language. Thus Albius and Atrius, fictitious though they are, provide some evidence for the progress of romanization in the Middle Republic.

Scipio's handling of the mutiny at Sucro confirms what we learn from other episodes in the great general's career: that he was skilful, prudent and stern like a true Roman, but was also ready, if need be, to resort to stratagems worthy of a Carthaginian ³⁵. Perhaps, however, the most striking aspect of the whole incident is the appearance in Livy's account of a Latin and an Umbrian ringleader. It is significant that Livy, whose requirements in choosing his sources included credibility ³⁶, mentions the two Italians repeatedly without commenting on their origins. They are objectionable and degrading, not because they are not Roman, but because they are of low condition. Their Italian background serves merely to identify them as individuals and to Livy did not appear unna-

³² Usually, the Italian troops equalled, or slightly exceeded, the Roman in number, according to Polybius (3.10.12 and elsewhere). Those in Spain were of excellent quality: at the capture of New Carthage a *socius navalis* may have been the first man over the wall (Livy 26.48.6f.).

³³ Livy 21.17.5f.; 21.32.3; 22.21.1; 26.17.1; 26.19.10.

³⁴ The relevant passages of Livy are conveniently collected by A. Afzelius, *Die römische Kriegsmacht* (Copenhagen, 1944), 66f.

³⁵ Scipio's readiness to adopt Punic methods is well discussed by G. Brizzi, *I sistemi informativi dei romani* (Historia Einzelschrift 39, 1982), 82f.

³⁶ As reasonably pointed out by T. J. Luce, *The Composition of Livy's History* (Princeton, 1977), 147.

tural for his narrative. Seen against the many thousands of Italian soldiers who were so large a factor in the development of Roman Spain, the Umbrian and the Latin at Sucro illustrate, even though indirectly and not in the best light, the assimilation that went on in the Roman army ³⁷ and could already be taken for granted even in the third century B.C. ³⁸

January 1985

McMaster University
Department of History
1280 Main Street West
Hamilton, Ontario L8S 4L9

³⁷ *Non disciplinae tantummodo, sed linguae quoque notitia Romanae*, as Velleius Paterculus (2.110.5) was later to express it.

³⁸ Almost immediately after the Sucro incident, Gades too passed under Roman control and Punic power in Spain came to an end.

ΔΡΑΚΤΩΙ. ΔΡΑΚΤΟΪΣ

Dans les inscriptions relatives à la distribution d'huile au gymnase, on rencontre souvent le terme δρακτῶ, δρακτοῖς, associé aux verbes ἀλείψαι, γυμνασιαρχῆσαι, aux noms ἔλαιον, ἄλειμμα et aux expressions ἐκ λουτήρων, ἐξ ὀλκῆου. En voici quelques exemples :

(1) Le Bas—Waddington, 730 (Aphrodisias) : ἀλείψασαν δις δρακτοῖς καὶ ἐπιρῦτοις ἀπαρατηρήτως καὶ πολυτελῶς,

(2) Le Bas—Waddington, 1602 (Aphrodisias) : ἀλείψασαν δις δρακτοῖς ἐκ λουτήρων ἐπιρῦτοις,

(3) Le Bas—Waddington, 1602 a (Aphrodisias) : γυμνασιαρχήσαντα δις δρακτοῖς ἐλαίοις ἐπιρῦτοις ἀνελλιπῶς,

(4) OGIS, 479, l. 8—11 (Dorylée) : καὶ γυμνασίαρχος ἐκ τῶν ἰδίων... ἀπὸ ἀρχομένης ἡμέρας ἕως νυκτὸς δρακτοῖς ἐκ λου[τήρ]ων,

(5) BCH 1886, p. 520, n. 19, l. 3—5 (Nysa) ; τιθεὶς αἰεὶ τὸ ἄλειμμα δρακτὸν παρ'ἑαυτοῦ,

(6) BCH, 1887, p. 379, n. 2, l. 14—15 (Panamara) : θεὶς δρακτῶ τὸ ἔλαιον [καὶ ἐπάλειμμα ἐν τοῖς γυμνασίοις,

(7) BCH, 1904, p. 23 sq., n. 2, l. 2—3 (Panamara) : μετὰ γυμνασιαρχίαν ἐνιαύσειον δρακτῶ,

(8) IGR, IV, 860, l. 14—15 (Laodicée du Lycos)¹ : καὶ ἀλείψαντα τὴν πόλιν πάλιν παρ'ἑαυτο[ῦ] τοῖς κατ'ἄνδρα δρακτοῖς ἐγ λουτήρων,

(9) J. et L. Robert, *La Carie*, p. 190 sq., n. 94, l. 8 (Héraclée de la Salbakè) : ἡμέρας καὶ [γ]υκτὸς δρακτοῖς [ἀ]σαλεύτοις,

(10) *Jahreshefte OAI*, 47(1964-65), Beibl. 30 sq., l. 20—24 (Éphèse) : καὶ τῇ τῶν καταγωγῶν ἡμέρα Ἀγοραίας ἀγομένης² ἔλαιον θέντα δρακτῶ ἐν τοῖς γυμνασίοις,

(11) N. Vulić, *Spomenik* 98 (1948), n° 388, l. 4—13, et 389, l. 4—11 (Stuberra) : ἀλείψας ἀπὸ ὥρας δ' ἕως ὥρας ε' ἐξ ὀλκῆου δρακτ[ῶ].

Commentant l'inscription (2) d'Aphrodisias, W. H. Waddington écrivait : « Δρακτὸς est formé de δράσσω, δράσσομαι, comme δράγμα et δραχμῆ, et le mot δράξ est employé pour désigner une petite mesure de capacité, littéralement 'une poignée'. Je crois donc que δρακτὸν était le mot consacré pour désigner l'huile que le lutteur employait pour oindre son corps au gymnase, littéralement 'l'huile qu'il prenait dans la main', et par extension 'de l'huile ordinaire, de l'huile pour la palaistra' »³.

W. Dittenberger n'approuva pas cette explication. Il fit remarquer que si δρακτὸν signifiait l'huile que le lutteur prenait dans la main, on s'attendrait à trouver dans nos textes l'expression ἔλαιον δρακτόν⁴.

¹ Une nouvelle édition de cette inscription a été présentée par L. Robert dans *Laodicée du Lycos. Le Nymphée* (1969), p. 265 sqq.

² Pour la signification de cette proposition, cf. J. et L. Robert, *Bull. épigr.* 1968, n. 462 (p. 511).

³ Ph. Le Bas — W. H. Waddington, *Inscriptions de l'Asie Mineure*, II, p. 374.

⁴ Ad OGIS, 479, note 10. Dittenberger a signalé pourtant, sans la commenter, l'inscription (5) dans laquelle se trouve l'expression analogue τὸ ἄλειμμα δρακτόν. L'inscription (3) semble lui avoir échappé. Voir plus bas.

Le pluriel du datif δρακτοῖς, qui ne peut être qu'un *dativus instrumentalis*, s'opposerait, selon lui, à une telle interprétation. Dittenberger était persuadé que le terme désignait un récipient ou une mesure : « Sunt igitur δρακτοί (uel δρακτά) minora uasa, quibus luctatores utuntur ad oleum ex maioribus illis, quae in gymnasio statuenda curauit gymnasiarchus, hauriendum »⁵.

En réalité, il ne semble pas que le mot δρακτῶ, δρακτοῖς puisse être interprété de la même manière dans tous les exemples que nous avons cités. À la différence de δράξ et de δράγμα, tirés également du verbe δράσσομαι 'prendre dans la main', le mot δρακτός, δρακτόν est à l'origine un adjectif verbal et non un substantif. Dans les passages (3) δρακτοῖς ἐλαίοις et (5) τὸ ἄλειμμα δρακτόν, il est employé comme épithète s'accordant en genre et en nombre avec les mots auxquels il se rapporte. L'expression : ἀλεῖψαι δρακτοῖς ἐλαίοις signifie apparemment 'fournir aux lutteurs l'onction avec l'huile qu'ils puisent aux-mêmes dans la cuve'. Parfaitement analogues sont les expressions γυμνασ[ι]αρχήσαντα ἀλείμμασι[ν] ἐλκυστοῖς⁶, et τιθέντα τὸ ἔλαιον ἐλκυστόν ἐγ λουτήρων⁷. L'abondance de l'huile distribuée de cette manière est souvent soulignée par un adverbe : ἀνελλιπῶς, θαυπέστατα, ἀκωλύτως, ἀπαρατηρήτως καὶ πολυτελῶς.

Le mot ἐλαίοις était peut-être sous-entendu dans la formule (1) ἀλείψασαν . . . δρακτοῖς καὶ ἐπιρῦτοις. Il en va de même de la formule (7) μετὰ γυμνασιαρχίαν ἐνιαύσειον δρακτῶ⁸. Mais il est moins probable que δρακτός soit un adjectif aux passages (2) et (9), où il est accompagné d'une épithète : δρακτοῖς ἐπιρῦτοις, δρακτοῖς ἀσαλεύτοις⁹ et cela est exclu dans le cas des expressions (6) θεῖς δρακτῶ τὸ ἔλαιον καὶ ἐπάλειμμα et (10) ἔλαιον θέντα δρακτῶ ἐν γυμνασίοις¹⁰. Il est évident que dans ces cas-là δρακτός est employé comme substantif et ne peut désigner qu'un récipient ou une mesure.

⁵ Les grands vases dans lesquels on puisait l'huile s'appelaient ὀλκεῖα ou λουτήρες ; cf. Dittenberger, *OGIS*, 479, n. 11 ; J. et L. Robert, *Hellenica*, vol. VI (1948), p. 128 sq. Outre le génitif ἐκ λουτήρων, ἐξ ὀλκεῖων qui est le plus fréquent, on emploie aussi le datif avec ἐν ou seul : ἐν ὀλκείοις, ὀλκείοις.

⁶ BCH, 1886, p. 160, n. 8, 2 sqq. (Aspendos).

⁷ BCH, 1927, p. 63, n.6 ; cf. p. 104, n. 79, et p. 105, n. 80 (de Panamara). Voir aussi Le Bas—Waddington, 517 (de Stratonicée) : [θῆκαν ἔλαιον ἐλκυστόν ἐκ λουτήρων.

⁸ Pour la signification de l'expression δρακτῶ ἐλαίῳ on peut comparer la locution française « à poignée », qui signifie 'à pleine main' et au figuré 'en abondance'.

⁹ Les lexiques indiquent deux significations de ἐπιρῦτος 'qui coule dans' et 'qui coule par-dessus, d'où abondant' (Bailey) ; 'flowing in or to', metaphr. 'overflowing' (LSJ). Waddington, *l.l.*, croyait que le terme désignait l'huile qui coulait continuellement (ἀνελλιπῶς) de grands vases. La signification 'abondant' semble convenir aux formules ἐλαίοις ἐπιρῦτοις, δρακτοῖς (ἐλαίοις) καὶ ἐπιρῦτοις, tandis que dans le cas où δρακτοῖς est employé comme un substantif (voir plus bas) on traduirait plutôt δρακτοῖς ἐπιρῦτοις par 'draktoi débordants', ce qui au fond revient au même. Par analogie avec la formule condensée γυμνασιαρχία ἐλκυστή, BCH, 1904, p. 42, n. 27, pourrait-on aussi avoir une γυμνασιαρχία δρακτή ?

¹⁰ Cf. J. et L. Robert, *Bull. épigr.* 1968, n. 462 (p. 511), à propos de l'inscription (10), qui interprètent δρακτῶ comme une mesure. J. Hatzfeld, BCH, 1927, p. 64, semble également avoir distingué l'adjectif δρακτός (δρακτῶ ἐλαίῳ) du substantif δρακτά 'vases à poignée'. Le Liddell—Scott—Jones écrit : « δρακτόν, τὸ, small vase » ; voir la note suivante.

La preuve que δρακτός ou δρακτόν¹¹ a fini par devenir l'appellation d'un petit vase à l'aide duquel on prenait l'huile dans les ὄλκεια (ou λουτήρες) nous a été fournie par une inscription de Stuberra en Macédoine. Il s'agit d'une stèle découverte lors des fouilles de 1953 et publiée dix ans plus tard dans une étude d'ensemble sur Stuberra, laquelle, rédigée en russe dans une revue yougoslave, passa inaperçue en dehors de la Yougoslavie¹². Cassée en haut à gauche, la stèle porte les débuts de deux inscriptions éphébiques inachevées et une troisième, complète, datée de l'an 198 de l'ère macédonienne (50/1 de notre ère)¹³. Voici les quinze premières lignes de cette inscription composite comportant les passages qui nous intéressent :

- Ἔτους [---
 Ἀλειφούσης τῆς [πόλεως ἐγλαβόν-]
 τος Εὐβουλίδου τοῦ Ζ[ωίλου ἀλειψαι]
 4 κυάθῳ ἤλιψεν δρακτῶ καὶ [---]
 οὐ ἐπάλιμμα Κλέαρχος Στρατία
 Ἔτους ἐνὸς διακοσιοστοῦ
 Ἀλειφούσης τῆς πόλεως ἐγλαβόν-
 8 τος Εὐβουλίδου τοῦ Ζωίλου ἀλε-
 ῖψαι κυάθῳ ἤλιψεν δρακτῶ ἐφηβαρχ-
 οῦντος Ζωίλου τοῦ Εὐβουλίδου.
 Ἀναγραφὴ τῶν ἐφηβουσάντων
 12 πρωτοστατοῦντος Ζωίλου τοῦ
 Νικοστ Ἔτους ηῤρ' Παράμονος Φιλίππ[ου]
 νιου Πο ἐγλαβῶν κυάθῳ ἤλειψεν δρα-
 κτῶ ἐφηβαρχοῦντος Φίλωνος τοῦ etc., etc.

La phrase ἀλειφούσης τῆς πόλεως ἐγλαβόντος Εὐβουλίδου τοῦ Ζωίλου ἄλειψαι κυάθῳ ἤλιψεν δρακτῶ figurant dans les deux premières inscriptions (11.2—4 et 7—9), ne peut signifier que ceci : la cité ayant fourni l'huile et Euboulidès s'étant chargé de la distribuer à raison d'un *kyathos* par éphèbe, il la distribua par *draktoi*. Pour ce faire il a dû augmenter à ses frais la quantité d'huile. Dans la troisième inscription il n'est pas question de la générosité de la ville. On y lit aux lignes 3 — 15 : Παράμονος Φιλίππου ἐγλαβῶν κυάθῳ ἤλιψεν δρακτῶ. Apparemment cette fois-ci la distribution d'huile a été faite aux frais de Paramonos, qui, s'étant engagé lui aussi à distribuer l'huile par *kyathoi*, en augmenta les rations et la distribua par *draktoi*. L'opposition des termes κυάθῳ

¹¹ Le genre du mot ne peut être déterminé parce que les textes dont nous disposons présentent le terme soit au datif δρακτῶ, δρακτοῖς, soit à l'accusatif du singulier τὸ ἀλειμμα δρακτόν; cf. ci-dessus la citation de Dittenberger correspondant à la n. 5.

¹² D. Vučković-Todorović, *Stuberra, antiđnoe poselenie v sele Ćepigove v okrestnostjach Prilepa*, *Archaeologia Jugoslauica*, 4 (1963), p. 59—101, pl. I—XXX. Cette publication n'a pas été signalée dans le *Bulletin épigraphique*. L'inscription qui nous intéresse se trouve à la p. 81, pl. XX, 34.

¹³ On a deux fois commencé à graver un texte et interrompu la gravure au milieu du mot. Les deux premières lignes de la troisième inscription ont été inscrites par dessus les dernières lignes de la seconde, en partie martelées. La deuxième inscription, inachevée, est postérieure à la troisième ! On ne voit pas comment expliquer ce désordre. La troisième inscription se termine par une liste de dix-sept éphèbes.

et δρακτῶ dans ces formules montre clairement que le δρακτός ou δρακτόν était une mesure plus grande que le kyathos¹⁴.

La contenance du kyathos nous est connue. Le kyathos était la mesure de capacité la plus petite, tenant un peu moins d'un demi-décilitre (0,045 l). Comment évaluer la contenance du draktos? La notice d'Hésychius δρᾶξ· δράκα· καὶ ξέστου τὸ τέταρτον en fournit peut-être la clef. La glose καὶ ξέστου τὸ τέταρτον ne peut se rapporter ni à δρᾶξ, qui ne désignait pas une unité de mesure mais signifiait simplement 'une poignée', ni à δράκα dont la signification précise n'est pas certaine. Il se peut donc que « le quart du xestès » s'appelait justement δρακτός (ou δρακτόν). Si notre supposition est juste, le draktos correspondrait à 2 kyathoi et un quart, puisque le xestès contenait 9 kyathoi.

Décembre 1984

Cara Lazara 11
YU-11000 Belgrade

¹⁴ Dans le commentaire ad OGIS, 479, n. 11, citant le passage γυμνασιαρχήσας δλκείους καὶ κῶαθω βασιλικῶ (*Inscr. v. Olympia*, V, n. 468, 5-6), Dittenberger remarquait : « ubi nescio an κῶαθος uices gesserit δρακτῶν ». En effet, il ne s'agit pas d'un kyathos ordinaire mais sans doute d'un kyathos plus grand que la mesure normale de ce nom. Mais il n'y a aucune raison d'identifier ce κῶαθος βασιλικός au δρακτός.

UN MÉDECIN ARCADIEU AU PASSÉ LITTÉRAIRE

Dans la revue *Chiron*¹ j'ai publié une épigramme grecque d'époque hellénistique tardive ou plutôt romaine, en l'honneur d'un médecin, gravée sur une stèle à fronton trouvée aux environs de Mégalôpoli d'Arcadie et qui se trouve depuis 1976 dans le musée archéologique de cette ville (inv. n° 56). Pour la commodité du lecteur je répète ci-dessous le texte avec une traduction nouvelle ; la fig. 1 reproduit une photo récente.

Quand l'article était déjà sous presse, j'ai eu l'occasion de discuter sur notre texte avec plusieurs collègues, de sorte que quelques doutes ont été enlevés et que quelques questions que je posais dans *Chiron* ont reçu une réponse. C'est pourquoi je peux, tout en renvoyant à la publication primitive, donner ici un commentaire plus succinct mais plus complet, que je présente avec plaisir à M. le Professeur D. M. Pippidi, qui connaît mes intérêts pour l'Arcadie (dont j'ai parlé à l'inoubliable Congrès épigraphique de Constanța), qui a été témoin des premières tentatives de lecture (pendant le Congrès d'Athènes), et qui n'a fait qu'encourager les études du monde antique et surtout les recherches épigraphologiques.

ζυνὸν ἐγὼ δόξας ἐλόμαν ἐν παισι 7 ἄθλον,
 Πιερίδων ἱεραῖς τερπόμενος σελίσιν.
 Φοίβου δ'ὕψια βροτοῖσιν ἀλεξητῆρα νόσου[ο]
 σεφθεῖς ἡμερτὰν ἐξεμόγησα τέχναν.
 5 [ἀ]λλ'ἐμὲ τὸν σώιζοντα συχνοῦς ὁ πολυκτόνο[ς] 7 Αἰῶδας
 ἀρπαστὸν πέμψεν χῶρον ἐπ'εὐσεβέων.

Traces d'une ligne suivante.

* J'obtins, parmi les enfants, le prix d'excellence proposé à tous, charmé des écrits sacrés des Muses.

Avec vénération pour le fils de Phébus, qui, pour les mortels, repousse la maladie, j'ai réussi à maîtriser un art qui suscite le désir.

Mais moi, sauveur de bien des gens, j'ai été ravi par Hadès le meurtrier, qui m'a envoyé vers le lieu des bienheureux.

Le premier distique évoque les concours qui se déroulaient sous l'égide des gymnases. On peut se demander comment construire le génitif δόξας. Je ne vois qu'une possibilité, une relation assez lâche avec ἄθλον² : le prix de réputation c'est le prix glorieux, c'est ce que nous pouvons appeler le prix d'excellence. L'auteur du poème dit que notre homme s'intéressait aux « pages sacrées des Piérides », tournure poétique³ visant la littérature. En effet, la littérature et le chant occupent une place d'hon-

¹ *Chiron*, 1984, p. 238—243.

² Comme le « visage effronté » (τόλμησ ἄρρωστον) dans *Soph., OT*, 533 (J. C. Kamerbeck, *The Plays of Sophocles, Commentaries IV*, Leyde 1967, p. 124, parle d'un génitif qualificatif).

³ Comparer *CIG* 2337 (Kaibel, *Epigr. gr.* 231, Peck, *GV* 945).

neur dans cette région, où, selon Polybe⁴, « les enfants sont habitués à chanter dès leur plus jeune âge ... et, chaque année, ils rivalisent d'ardeur pour danser dans les théâtres, ... dans des concours d'enfants (τοὺς παιδικούς ἀγῶνας) ».

L'épithète ζυγόν, par laquelle débute notre épigramme, m'a paru au premier abord assez vide de sens, ce qui m'embarrassait, vu la haute qualité du poème. M. J. -M. Bremer a attiré mon attention sur Σ 309 :

ζυγὸς Ἐνυάλιος, καὶ τε κτανέοντα κατέχτα :

le mot désigne ce qui en principe est à la portée de chacun, mais qui n'échoit pas à tout le monde ; c'est exactement le cas des « prix scolaires ».

Le deuxième distique nous apprend que le mort honoré est devenu médecin, adepte d'Asklépios, fils d'Apollon. Le verbe σέβεσθαι (part. aor. σεφθείς, 1.4) est assez rare, mais on le trouve déjà dans Platon, *Phdr.* 254 b, où la mémoire du cocher, à la vue de la Beauté, ἔδεισέ τε καὶ σεφθεῖσα ἀνέπεσεν ὑπτία⁵. À la même ligne, μισρτός est également un mot rare et plutôt poétique. Le verbe μίρειν désigne un désir ardent et traduit de façon parfaite le besoin de guérison qu'éprouvent les malades⁶. Le verbe ἐκμογεῖν, également à la 1.4, est nouveau, mais plus ou moins synonyme d'ἐκμοχθεῖν. Le préverbe ἐκ- dénote l'aboutissement, l'accomplissement, comme souvent dans ἐκπονεῖν et d'autres composés⁷.

Le dernier distique comporte un *topos* assez courant : le médecin, qui est celui qui sauve les hommes, n'est pas à même d'échapper lui-même au destin commun. Mais l'endroit où Hadès l'envoie est appelé « le lieu des bienheureux », expression peut-être banale, mais de toute façon euphémique.

Le graveur a cherché à maintenir la coupe des vers (sans pourtant faire rentrer les « pentamètres »), ce qui l'a obligé d'écrire le dernier mot de la première ligne (où les caractères sont de plus grande taille) au-dessus de la ligne, à droite : de même, le dernier mot de la longue ligne 5 se trouve au-dessus, entre 4 et 5.

Le style de la gravure, le vocabulaire employé, l'orthographe (ι « adscriptum » dans la 1.5) permettent de dater l'épigramme aux environs de l'an 100 av. J.-Chr.

Mars 1985

100, Prins-Hendriklaan
NL-3584 ES Utrecht

⁴ Polybe, IV, 20 et suiv., fragments de traduction empruntés à l'édition J. de Foucault (Belles Lettres, 1972).

⁵ « Un mélange de crainte et de vénération l'a fait se renverser en arrière ». Dans cette traduction, due à L. Robin, Les Belles Lettres, 4 1954). Il se rapporte au cocher, ce qui, évidemment, exprime l'intention de Platon (voir G.-J. de Vries, *A commentary on the Phaedrus of Plato*, Amsterdam, 1969, p. 169). G. Stallbaum (1832) comparait R., 503 e : σκεπούντας εἰ... (ἡ τῶν φυλάκων φύσις) δυνατὴ ἔσται ἐνεργεῖν.

⁶ C'est de nouveau M. J.-M. Bremer qui m'a révélé cette nuance, présente aussi dans Sophocle, *OT*, 58-60 :

ὦ παῖδες οἰκτροί, γνωτὰ κοῦκ ἄγνωτὰ μοι
προσήλθεθ' ἰμείροντες· εὖ γὰρ οἶδ' ὅτι
νοσεῖτε πάντες, κ.τ.λ.

⁷ Voir ce que J.-M. Bremer, CQ 1972, 236-240 a écrit à propos d'Euripide, *Heracle*, 581

Musée de Méghalôpoli : Edigremme pour un medecin

BEITRÄGE ZUR PROSOPOGRAPHIE DER HELLENISTISCHEN WELT

1. Parteigänger des Königs Perseus in Kos

Unter den zahlreichen Anhängern und Sympathisanten, die König Perseus während des Krieges gegen Rom in der griechischen Welt gehabt hatte, erwähnt Polybios auch ein Brüderpaar auf Kos: „Auf Rhodos schliesslich, auf Kos und in anderen Städten mehr hatte es Anhänger des Perseus gegeben, die es gewagt hatten, für die Makedonen zu sprechen, die Römer anzuklagen und überhaupt für den Anschluss an Perseus einzutreten, jedoch nicht imstande gewesen waren, ihre Städte zum Bündnis mit diesem hinüberzuziehen. Unter diesen waren am angesehensten auf Kos die beiden Brüder Hippokritos und Diomedon, bei den Rhodiern Deinon und Polyaratos“¹. Im folgenden ist dann nur von den beiden Rhodiern und ihrem Ende die Rede, doch legt der Kontext die Annahme nahe, dass auch die beiden Koer ihre Hinneigung zu Perseus mit dem Leben bezahlten. Während aber die beiden Rhodier Deinon und Polyaratos gut bekannt sind, vor allem durch Polybios, scheint man von den Brüdern aus Kos sonst nichts zu wissen. Jedenfalls bemerkt F. W. Walbank in seinem Kommentar zur Stelle des Polybios nur lakonisch „both unknown“².

Nun besteht allerdings in Städten, die reich an hellenistischen Inschriften sind wie Kos, immer eine gute Möglichkeit, dass man in ihnen auf hervorragende Bürger der hellenistischen Zeit trifft. Als solche aber werden Hippokritos und Diomedon von Polybios ja charakterisiert: sie hatten in der griechischen Welt zu den ἐπιφανέστατοι unter den Anhängern des makedonischen Königs gehört. Eine Umschau unter den koischen Inschriften hat daher von vornherein gute Erfolgsaussichten; sie ist aber noch besonders leichtgemacht, da Susan Sherwin-White ihrem Buch *Ancient Cos* vor wenigen Jahren ein Onomastikon der koischen Personennamen beigegeben hat, das Vollständigkeit wenigstens anstrebt³. Ausgehend von den dort gesammelten Zeugnissen hat sie die Vermutung geäußert, der als Parteigänger des Perseus genannte Diomedon könne mit einem älteren Diomedon, Sohn des Diodotos, verwandt sein, der im Asklepieion von Kos eine Ehrenstatue des Königs Antigonos Dason (oder Gonatas) errichtet hat⁴. Wäre dies richtig, so wäre die Hinneigung der Brüder Hippokritos und Diomedon zum Hause der Antigoniden schon eine lange Tradition in ihrer Familie gewesen. Aber mit Recht merkt S. Sherwin-White selbst an, dass ihre Vermutung bei der Häufigkeit des Namens Diomedon in Kos ungewiss sei. Der Vatersname des

¹ Polybios 30, 7, 10 in der Übersetzung von H. Drexler, Zürich 1963.

² F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybios*, III (Oxford 1979) 429.

³ S. M. Sherwin-White, *Ancient Cos* (Göttingen 1978) 385–551.

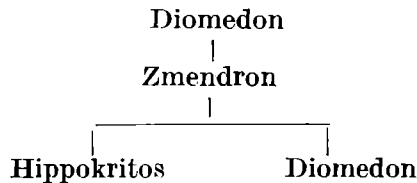
⁴ *Ancient Cos* 116–117; vgl. 134.

älteren Diomedon, Diodotos, scheint auch eher auf eine andere Familie zu weisen.

Gleichwohl sind die beiden Perseusanhänger bekannt, denn ein Hippokritos und ein Diomedon werden beide als Söhne eines Zmendron angeführt, der selbst etwa eine Generation älter als König Perseus ist. Es kann nicht zweifelhaft sein, dass er der Vater der von Polybios genannten Brüder gewesen ist. Zmendron seinerseits war Sohn eines Diomedon und erscheint um 200 in einer koischen Epidosisliste als einer der Geldgeber⁵, sodann in einer etwa auf 180 zu datierenden Urkunde als der eponyme Beamte, der Monarchos, von Kos in einem Jahr, das unbestimmte, aber eine Generation nicht überschreitende Zeit früher liegt⁶.

Seine Söhne sind beide in verschiedenen Inventaren des frühen 2. Jahrhunderts von der Insel Delos genannt: Hippokritos als Dedikant einer Phiale im Jahre 181 oder früher⁷, Diomedon als Führer einer koischen Festgesandtschaft nach Delos im Jahre 179 oder früher⁸. Und dass auch Hippokritos, der ja in Delos nur mit dem Individualnamen genannt wird (Anm. 7), ein Sohn des Zmendron und mithin der von Polybios erwähnte Bruder des Diomedon war, geht aus einer etwa ins Jahr 184 zu datierenden Siegerliste von den koischen Asklepieia hervor, an denen Hippokritos, der Sohn des Zmendron, in mehreren Laufwettbewerben der Männer gesiegt hat⁹.

Diese Zeugnisse beleuchten die Tatsache dass es sich bei den Brüdern wirklich um Mitglieder einer in Kos angesehenen und einflussreichen Familie handelte. Dass sie für Perseus eintraten, hatte Gewicht, auch wenn sie gegenüber anderen Politikern nicht durchdrangen. Das Stemma der hier behandelten Personen sieht wie folgt aus:

2. Beiträge zur Prosopographie Böotiens

A. Ein weithin vollständiges Ehrendekret von Argos aus dem 3. Jahrhundert v. Chr. gilt einem Böoter namens Demetrios: Δημήτριον c. 3³ οφάβους Βοιώτιον¹⁰. Der Herausgeber merkt an, dass er den hier Ge-

⁵ ICos 10, d 14: Ζυμένδρων Διομ[έ]δοντος: d. 80.

⁶ Tituli Calymnii 88, 93, ein ἐπὶ Ζυμένδρωνος Geborener. Vgl. Anmerkung 9.

⁷ IDelos 439, 36: Ἰπποκρίτου Κωῶν ἀνάθεμα; 442 B 38. Vgl. in den IDelos Durrbachs Notiz S. 165.

⁸ IDelos 442, B 109: ἀνάθεμα Κωῶν, ἀρχιθεώρου Διομέδοντος τοῦ Ζυμένδ(ρ)ωνος.

⁹ Th. Klees, Zur Geschichte der gymnischen Agone an griechischen Festen (Berlin 1918) 10, II B 46, 50, 54. Im gleichen Text ist auch der Vater Zmendron als eponymer Beamter des Jahres genannt (Zeile 36 – 37): ἐπὶ ... μονά[ρχου Ζυμ]ένδ[ρωνος] τοῦ Διομέδοντος?]. An der Richtigkeit von Klees Ergänzung kann kein Zweifel mehr bestehen, nachdem der in Anmerkung 6 zitierte Text Zmendron als eponymen Monarchos eines Jahres vor 180 erwiesen hat.

¹⁰ P. Charneux, BCH 82, 1958, 13–15 Nr. 3 mit den Abbildungen 4–5 (SEG 17, 144).

ehrten nicht habe finden können¹¹. Dieser ist aber zweifellos derselbe, der in einer um 220 datierten Siegerliste von den Soteria in Delphi erscheint: Δημήτριος Ἀγαθοφάνου Βοιωτίας¹². Die beiden Texte ergänzen einander in einer Weise, die Zweifeln wenig Raum lässt. Mit der Identifizierung wird zugleich die Zeit der argivischen Ehrung innerhalb des 3. Jahrhunderts genauer bestimmt, und es passt dazu, dass der Vater Agathophanes in einer Siegerliste von den älteren Soteria aus der Zeit um 260 erscheint¹³.

Interessanter noch ist die Person des Mannes, der in Argos das Dekret für den Böoter Demetrios beantragt hat, Orthagoras, Sohn des Pythilas¹⁴. Er war bereits länger als Antragsteller zweier anderer Beschlüsse bekannt, die auf zwei Seiten ein- und derselben Stele erhalten sind, nämlich für einen gewissen Lichas, Πτολεμαίου ἀπὸ Βάρκης bzw. für Θεογένης [Θε]οκλέους Μύνδιος¹⁵. Beide Beschlüsse werden erheblich früher datiert als die ebenfalls von Orthagoras beantragte Ehrung des Böoters Demetrios, nämlich um 250 oder bald danach. Datierende Elemente sind einmal der Umstand, dass der Vater des Mannes aus Myndos, Θεοκλής Θεογένους Μύνδιος, in einer recht genau auf 280 datierten Inschrift aus Samos erscheint: er ist einer der beiden Bürger von Myndos, die auf Veranlassung des in den Diensten von Ptolemaios II. stehenden Königs Philokles von Sidon Streitigkeiten in Samos geschlichtet haben und dafür geehrt werden¹⁶, zum anderen das beiden Ehrungen, wie es scheint, zugrundeliegende gute Verhältnis von Argos zum Ptolemäereich, da die beiden geehrten Männer Untertanen des ägyptischen Königs sind¹⁷.

Ein Sohn des Argivers Orthagoras, nämlich Pythilas, Sohn des Orthagoras, ist zu Beginn des 2. Jahrhunderts v. Chr., um 190, in Athen als Sieger im Rennen der Zweigespanne an den Panathenäen registriert und erscheint dort als athenischer Bürger¹⁸. Mithin dürfte er, wenn nicht

¹¹ Charneux a.O. 13: „Je n'ai pas jusqu'à maintenant rencontré de Δημήτριος [...] οφάνου Βεότιον, qui puisse être le proxène honoré ici“.

¹² Der 1896 zuerst veröffentlichte Stein ist jetzt FD III 4, 126 (G. Nachtergaele, *Les Galates en Grèce et les Sôtéria de Delphes*, Brüssel 1977, 480 Nr. 65). In den Zeilen 12–13 hat P. Roesch, *Études Béotiennes*, Paris 1982, 492, zu Deme[trios] ergänzt. Flacelière (FD) datiert den Text um 226, Roesch 217/6.

¹³ FD III 1, 477, 22 (SEG 18, 232. Nachtergaele a.O. 407 Nr. 3): Ἀγαθοφάνης Ἀγαθοκλέους Βοιωτίας. Dass er der Vater des in der jüngeren Soterienliste genannten Demetrios ist, hat P. Roussel schon vor längerer Zeit erkannt (s. Nachtergaels Anmerkung zu seiner Wiedergabe des Textes).

¹⁴ BCH 82, 1958, 13 Nr. 3, 12: Ἐλεξε Ὀρθαγόρας Πυθίλα Στιχέλειον.

¹⁵ W. Vollgraff, *Mnemosyne* 43, 1915, 366, 8 und 367, 8. Das Dekret zu Ehren des Lichas auch in Schwyzer, *DGE* 92.

¹⁶ AM 44, 1919, 21 Nr. 9, 12–13; 21. Vgl. Ch. Habicht, *AM* 72, 1957, 209–210.

¹⁷ König Antigonos Gonatas von Makedonien muss seinen Einfluss in Argos verloren haben, als der Tyrann der Stadt, Aristolimos, mit Antigonos' aufrührerischem Neffen Alexandros von Korinth Frieden schloss (IG II³ 774, 14 ff.), d. h. in der ersten Hälfte der vierziger Jahre. Dahin am ehesten, etwa 249–245, dürften die beiden von Orthagoras beantragten Beschlüsse für Untertanen des Ptolemaios (II. oder III.) gehören. Ganz zwingend ist freilich die Annahme nicht, dass solche Dekrete undenkbar wären zu einer Zeit, in der Argos von Makedonien abhängig war.

¹⁸ IG II³ 2313, 57–58 mit Kirchners Anmerkung.

schon sein Vater, von Argos nach Athen emigriert und dort Bürger geworden sein¹⁹.

B. Es scheint, als erlaube eine andere Inschrift aus Argos den Namen eines anderen Bötters herzustellen. In der delphischen Siegerliste von den Soterien SGDI 2565, die aus den fünfziger Jahren des 3. Jahrhunderts stammt, ist in Zeile 31 [Δ]ιογένης [4...5]ωνος Βοιώτιος genannt²⁰. Rund eineinhalb Jahrhunderte später, in den neunziger Jahren des 1. Jahrhunderts v. Chr., erscheint in einem Verzeichnis von Schauspielern und Musikern aus Argos Διογένης Ἀντιγῶνος Θηβαῖος²¹. Derselbe ist auch, wie schon oft beobachtet worden ist, in einer Siegerliste von den Sarpapicra in Tanagra enthalten²². Es scheint evident, dass der in Argos und in Tanagra bezeugte Mann ein Nachkomme des in Delphi genannten Mannes ist, womit nicht nur dessen Vatersname vervollständigt, sondern zugleich Theben als seine Heimatstadt bekannt wird.

C. Die gleiche delphische Inschrift, von der soeben ausgegangen wurde (SGDI 2565), nennt in den Zeilen 40 — 41 einen ἄνθρωπος χορευτής mit dem Namen Ἐμμόνος Ξενέα Βοιώτιος²³. Die Namen Emmonos und Xenecas sind in Böotien, besonders in Thespiai, bezeugt²⁴. Noch nicht bemerkt wurde, wie es scheint, dass ein gleichnamiger Ἐμμόνος Ξενέα etwa achtzig Jahre später einen Bundesbeschluss der Bötter beantragt hat, durch den Eudemos von Seleukeia am Kalykadnos in Kilikien, ein hoher Funktionär des Königs Antiochos IV. Epiphanes geehrt wurde²⁵. Er ist gewiss der Enkel des zuerst genannten Mannes. Auch die mittlere Generation ist vertreten: Ξενέας Ἐμμόνω Θεισπιεύς war Vorsitzender der Bundesversammlung unter dem Archon Damophilos, ca. 215, und ist als solcher in zwei Bundesbeschlüssen bezeugt,

¹⁹ Da der Name Pythilas in Athen vorher nicht und später nur einmal vorkommt, ist der spätere Träger des Namens, der Ephelbe Πυθίλας Ἀπολλωνίου aus der Phyle Attalis im Jahre 128/7 (FD III 2, 24, col. I 21; vgl. Hesperia 24, 1955, 232, Zeile 252), gewiss ein Nachkomme des aus Argos eingewanderten Mannes.

²⁰ Er ist registriert von P. Roesch, *Études Béotiennes* (Paris 1982) 491 und in der alphabetischen Liste der ausserhalb Böotiens bezeugten Bötter, ebenda 533.

²¹ W. Vollgraff, *Mnemosyne* 47, 1919, 253, A 34. Die Liste wird von A. G. Gossage, BSA 70, 1975, 129 — 131, etwa 95 — 90 v. Chr. datiert, von P. Ghiron-Bistagne, *Recherches sur les acteurs dans la Grèce antique* (Paris 1976) 319, auf die Jahre 97 — 75 v. Chr.

²² IG VII 540, 13: [ὑποκριτής] Διογένης Ἀντιγῶνος Θηβαῖος. Nach Hinzufügung eines grösseren Fragments ist der vollständige Text in dem Diogenes in Zeile 36 nochmals begegnet, erneut gedruckt z. B. SEG 19, 335 und von M. Calvet — P. Roesch, RA 1966, 297 ff. mit eingehendem Kommentar. Die Identität ist von Vollgraff bei der Veröffentlichung der in A. 12 genannten argivischen Inschrift angemerkt worden, sodann von St. N. Kumanudis, *Rev. phil.* 87, 1961, 107 und von Calvet — Roesch 326. Die Siegerliste von Tanagra wird von Gossage (Anm. 1) 116.131 auf ca. 90 v. Chr. datiert.

²³ Er ist verzeichnet von P. Roesch (Anm. 20) 491 und 534.

²⁴ IG VII 1888, 5. P. Roesch, *Thespiens et la Confédération Béotienne* (Paris 1965) p. 9 und 15, Zeile 74 (Emmonos). IG VII 1745, 5. 1786. Roesch a. O. p. 7, Zeile 54 — 55 (Xenecas).

²⁵ R. Heberdey — Ad. Wilhelm, *Reisen in Kilikien* (Denkschriften Akad. Wien, Phil.-hist. Class. 44) 1896, 108 ff. (Sylloge 644, 28).

die vermutlich vom gleichen Tage stammen²⁶. Damit ist zugleich Thespiai als die Heimatstadt dieser Familie gesichert.

D. Vor langer Zeit habe ich in einem *Beiträge zur Prosopographie der altgriechischen Welt* betitelten Aufsatz auch eine Inschrift unbekannter Herkunft, die sich im Britischen Museum befindet, besprochen²⁷. Es ist eine Liste von Namen im Dativ mit Patronymika und Ethnika, die geographisch gegliedert ist, vielleicht eine Liste von Proxenoï. Vertreten sind die Peloponnes, Bötien, Phokis, Lokris, Thessalien, Kalchedon und Byzanz. Der letzte Herausgeber hatte als Zeit des Textes das 3. oder das 2. Jahrhundert angenommen, doch hatte sich eine Datierung um 130 v. Chr. daraus ergeben, dass in der Liste ein delphisches Brüderpaar vorkommt, das in einer Freilassungsurkunde aus Delphi ebenfalls erscheint, die nach dem Archon Hagion (134/3 oder 130/29) datiert ist²⁸. Entgangen war mir damals, dass auch der Name eines Bötters in der Liste gar nicht unbekannt war. In den Zeilen 6 — 7 liest man Καφεισοδώρω Μνασιμάχ[ου] Λεβαδεῖ. Ein Mann mit dem gleichen Namen ist in einer Siegerliste von den böotischen Ptoia enthalten, die jetzt in die Jahre 70 — 65 v. Chr. datiert wird: Κηφισόδωρος Μνησιμάχου Λεπαδεύς²⁹.

Wenn beide Inschriften annähernd richtig datiert sind, so ist der an den Ptoia siegreiche Kephisodoros gewiss der Enkel des in der Inschrift des British Museum genannten Kephisodoros gewesen.

E. Im Anhang seines Buches *Études Béotiennes* gibt P. Roesch eine wertvolle „Liste des Béotiens à l'Étranger de 378 à 100 environ“ (S. 531 — 543). Zu ihr können die folgenden Nachträge gegeben werden: Anthedon: Ἀργεῖος Ἀνοθηρόνιος, Ephebe in Delos 119/8: *IDélos* 2598, 31. Chaironeia: Ἰέρων Θοίνωνος Χαιρωνεύς, in Delphi. s.III¹: *FD III* 1, 519 (vgl. *IG VII* 3385).

Αθ(ή)ναρχος, *theorodokos* ἐν Χαιρωνείαι, Delphi, c. 200: *BCH* 45, 1921, 10, col. II 21.

Καφισίας Στρ-, *theorodokos* ἐν Χαιρωνείαι, Delphi, c. 200: *BCH* 45, 1921, 10, col. II 22.

Koroneia: -ίσκου Βιωτῶς ἐκ Κορωνείας, in Delphi, s.III¹: *FD III* 3, 95. Plataiai: Μελέσιππος Βακχίου Βιωτῶς ἐκ Πλαταιῶν, διατρίβων παρὰ τῆ βασιλίσσαι Φίλαι: *Forschungen in Ephesos II* 3 (*Ephesos* 2003), c. 300. T[— Μό]σχοῦ Πλαταιεύς, in Athen, c. 322: *Hesperia* 13, 1944, 232 nr. 5.

²⁶ *Ephemeris* 1892, 37 Nr. 64 (1919, 82 Nr. 119: *SEG* 1, 116) für einen Chalkidier (der Name ist Ξενέας geschrieben). *Ephemeris* 1892, 41 Nr. 71 (*IG VII* 352: *Ephemeris* 1919, 82 Nr. 120; *SEG* 1, 124) für einen Kalymnier (der Name ist Ξενέας geschrieben). Der zweite Beschluss fehlt in den *Tituli Calymnii* unter den *Testimonia* und ist auch von G. Klaffenbach in seiner Besprechung des Bandes, *Gnomon* 25, 1953, 453 — 461, übersehen worden. Zum Datum des Archons Damophilos, das innerhalb enger Grenzen festliegt, s. R. Étienne—D. Knoepfler, *Hyettos de Béotie et la chronologie des archontes fédéraux entre 250 et 171 avant J.-C.* (*BCH Suppl.* 3, 1976) 271, besonders 302, 350.

²⁷ *Chiron* 2, 1972, 103 — 134: es handelt sich um IBM 1154 a (S. 121 — 122). Herkunft aus Delphi ist mehrmals vermutet worden, aber ganz ungewiss.

²⁸ *Chiron* a.O. 121.

²⁹ L. Bizard, *BCH* 44, 1920, 251 Nr. 10, 10, vom Herausgeber in die erste Hälfte des 1. Jahrhunderts datiert, neuerdings in eindringender Untersuchung der böotischen Siegerlisten dieser Zeit von A. G. Gossage, *BSA* 70, 15, 1975, in die Jahre 70 — 65 v. Chr.

Ἴππων Ἀγάθωνος, *theorodokos* ἐν Πλαταιαῖς, Delphi, um 200 : BCH 45, 1921, 12, col. II 85 ; 27, col. V 5.

Tanagra : Ἡράκλειτος ἹΘεοζότου Ταναγραῖος, in Athen 131/97 : IG II² 1028, col. III 152.

Theben : Πολ-- , Βοιωτὸς ἐκ Θηβᾶν, in Delphi, 172/1 : FD III 3, 82.

Γενναία Τειμοζένου Θηβαία, in Demetrias, s. II : IG IX 2, 1178 (in *Ét. Béot.*, p. 541 Σωσιβία : lies *Érétrie*, statt *Athènes*).

Θεο-- γου Θηβαῖος, in Delphi, s. III¹ : FD III 3, 91.

Σωσίας Θηβαῖος, in Amathus, s. III/II : BCH 1982, 252 nr. 90.

Λύσιππος Ξενοφάνου Θηβαῖος, in Demetrias : Arvanitopullos, Γραπταὶ Στῆλαι 49.

Φιλόνικος Πολιάρχου Θηβαῖος, in Demetrias : *ibidem*.

ἀνάθεμα . . . Τησίου Θηβα[του] ? : *IDélos* 1417, A I 35 (vor 156/55).

Theben oder Thisbe : --αστος Περικλέους, Βοιωτὸς ἐχ [Θη-, Θισ]βᾶν, in Delphi, 273/2 : FD III 3, 98.

Thisbe : Πολυβόσκος Δωροθέου Βοιωτὸς ἐχ Θισβᾶν, in Delphi, s. III¹ : FD III 3, 103.

Thespiai : Ἐμμονος Ξεννέα, in Seleukeia/Kilikien, c. 172 : SIG³ 644, 28 ff. (cf. *Ét. Béot.* 491, 534).

Καλλίας Εὐξιφάντου, *theorodokos* ἐν Θεσπιαῖς, Delphi, c. 200 : BCH 45, 1921, 10, col. II 27.

-4-δοτος Σαώνδου Θεσπιδεύς, Ephebe in Athen, 119/8 : IG II² 1008, col. IV 21.

3. Ein alexandrinischer Bildhauer

Bei den jüngsten Ausgrabungen von A. K. Orlandos in Messene, die vor allem das lange für die Agora gehaltene Asklepiosheiligtum der Stadt freigelegt haben³⁰, ist in dem kleinen, zum Asklepieion gehörenden Tempel der Artemis auch die beschriebene Basis einer Statue zutage gekommen : Δημήτριος Ἀπολλωνίου ἐποίησεν³¹. Der Ausgräber datiert das Denkmal nach der Schrift in eines der ersten nachchristlichen Jahrhunderte und bemerkt, dass von den vielen Bildhauern des Namens Demetrios keiner mit dem Künstler der vorliegenden Basis identifiziert werden könne, da keiner einen Vater mit Namen Apollonios gehabt habe³². Die Aussage, dass es sich um einen bisher unbekanntem Bildhauer handle, ist sogleich wiederholt worden³³. Denen, die es taten und damit

³⁰ Siehe die Zusammenfassung von Orlandos in *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern* (Tübingen 1976) 9–38, ferner Ch. Habicht, *Pausanias' Guide to Ancient Greece* (Berkeley 1986).

³¹ Praktika 1962, 112–112 α mit dem der Seite auf einer Tafel angehefteten Faksimile und mit dem Photo. Tafel 112 α. Derselbe, *Deltion* 18 B (1963) 96 und *Ergon* 1962, 127. Die Inschrift auch SEG 23.225.

³² Orlandos, *Praktika* 1962, 112 α : *Deltion* a.O. 96 : *Ergon* a.O. 127.

³³ BCH 87, 1963, 773 (G. Daux) : "un nouveau sculpteur". J. und L. Robert, *Bulletin épigr.* 1964, 913 : "inconnu jusqu'ici".

nur die Ansicht des Herausgebers referierten, ist leicht nachzusehen, dass sie sich auf sein Wort verliessen. Aber Orlandos, der Messene so viele Jahre seiner Tätigkeit gewidmet hat, hätte nicht übersehen dürfen, dass der Bildhauer schon seit langem bekannt ist, und zwar durch eine andere Inschrift aus Messene: 'Απολλ[ώνιος] / 'Ερμ[οδ]ώρου oder -ότου] 'Αλεξανδ[ρ]εύς καὶ Δημ[ή]τριος / 'Απολλων[ίου] / ἐποίου[ν]³⁴. Auch diese Inschrift ist in die frühe Kaiserzeit datiert worden³⁵, und es kann nicht zweifelhaft sein, dass in ihr derselbe Demetrios mit (und nach) seinem Vater genannt ist. Beide haben mithin im kaiserzeitlichen Messene gearbeitet, zunächst zusammen, danach der Sohn allein.

Es gibt vielleicht von dem Sohn noch eine weitere Spur. In einer Liste von Mysteren des Kabirions von Samothrake, die man in das 1. Jahrhundert n. Chr. datiert, erscheint neben anderen Δημήτριος 'Απολλωνίου 'Αλεξανδρεύς³⁶. Zwar sind beide Namen sehr häufig, aber in ihrer Verbindung und in der weiteren mit dem Ethnikon von Alexandria besteht eine gute Möglichkeit, dass der Myster von Samothrake kein anderer ist als der in Messene durch zwei Inschriften bezeugte Bildhauer.

Dezember 1984

The Institute for Advanced Study
School of Historical Studies
Princeton, New Jersey 08540

³⁴ IG V 1, 1461. Vgl. G. Lippold, RE-Suppl. 3, 134 Nr. 126 a (Apollonios) und 331 Nr. 126 a (Demetrios).

³⁵ F. Hiller von Gaertringen zu IG V 1, 1461 (1. Jahrhundert vor oder nach Chr.). Lippold (Anm. 5) 134: wohl 1. Jahrhundert n. Chr.

³⁶ IG XII 8, 206, 9 – 10.

L'ICONOGRAPHIE DES RELIEFS AUX STRATÈGES DE MESAMBRIA

On a découvert à Mesambria, au cours du temps, six inscriptions mentionnant le collège des stratèges. G. Mihailov en a publié trois en IGB, I², 223, 324, 226. Trois autres inscriptions, illustrées par des reliefs; ont été d'abord publiées dans la revue *Vekove*, 6, 1972, pp. 62 — 71 par Iv. Venedikov et reprises ensuite par le même auteur, sous une forme revue et corrigée, dans le volume *Nessèbre*, II, Sofia, 1980, p. 81 suiv. Nous nous proposons dans les pages qui suivent de fournir quelques suggestions concernant l'interprétation iconographique de ces pièces.

Les trois reliefs ont été découverts dans le mur d'enceinte construit après la démolition de la muraille hellénistique au milieu du Ier siècle av. n. è.

Le relief n° 1 (fig. 1). L : 1,01 m ; H : 0,47m. Relief oblongue limité de pilastres dont les chapiteaux soutiennent un entablement formé d'une architrave et d'une corniche. C'est un relief du type *naïskos*, caractéristique des reliefs attiques du type oblongue¹ et des en-tête des décrets, à partir du IVe siècle av.n.è. La profondeur de l'édicule est de 8 cm. Les figures sont sculptées en haut-relief, en partie presque complètement détachées du fond. La scène comprend 8 figures humaines. Les visages, aujourd'hui cassés, manquent complètement. Au milieu de la scène se trouve un autel rond. Quatre personnages sont disposés tout autour de l'autel. La scène gagne en profondeur par le geste vers la gauche du premier personnage à gauche de l'autel, et par la position de la base avec la statue d'Hekate au troisième plan.

Le groupe à gauche de l'autel : près de l'autel, insensiblement derrière lui, un personnage (n° 1), vu de trois quarts, vêtu d'un manteau qui recouvre son corps jusqu'aux genoux, la main gauche contre la poitrine (*Normaltypus*). Près de lui, un personnage de dimensions plus réduites, habillé d'un chiton court qui tombe devant en plis semi-circulaires et qui représente le servant portant le bélier au sacrifice. Le bras gauche est brisé au-dessous du coude. La main, aujourd'hui disparue, tenait un objet circulaire. Le bélier est représenté de face. Derrière le servant, sur une haute base de statue, un *Hekataion*, formé de la triple image de la déesse, représentée autour d'un pilastre central, cylindrique, coiffée d'un *calathos*, vêtue d'un chiton à ceinture haute, à *apoptygma* et des plis droits au centre, selon un type sculptural répandu dans les colonies pontiques et qui prend son origine au IVe siècle av.n.è. Sur la base de la statue, le nom d'Ἰσίων². Près de l'*Hekataion*, à gauche, un homme (n° 2), représenté de face, vêtu d'un manteau qui tombe droit depuis les épaules sur un chiton court à manches courtes, chaussé de sandales. Le bras droit est appuyé sur l'épaule

¹ Jean Marie Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.C.*, Ecole française de Rome, 1982, p. 304.

² Iv. Venedikov lit d'abord ζων (p. 83) et adopte dans le commentaire la lecture Ἰσίων (même page).

de son voisin. La main manque. Le dernier personnage du groupe de gauche est un homme (n° 3), représenté de front, en chiton long (*Normaltypus*). Derrière lui, un casque posé sur un pilastre élevé.

Le groupe à droite de l'autel commence avec un personnage (n° 4) assis derrière l'autel et qui paraît être le sacrifiant. Il est vêtu d'un manteau qui tombe sur ses épaules formant des plis en V. Le bras droit depuis le coude, sculpté séparément et fixé sur l'avant-bras par un tenon visible, est aujourd'hui perdu. Près de lui, un homme (n° 5), vu de front, en chiton court et manteau, s'appuie sur la jambe gauche, la jambe droite légèrement fléchie en arrière. Près de lui, un autre homme (n° 6), tourné vers l'autel, habillé d'un chiton court sur lequel tombe de l'épaule un manteau en plis larges et circulaires. Iv. Venedikov y reconnaît une épée qui pend sur la hanche, empoignée par ce personnage. Celui de droite, le dernier, vêtu également d'un chiton court et d'un manteau, est tourné vers la gauche. Au milieu du relief, au-dessus de ces personnages et de l'autel, est représentée une scène de banquet héroïque, inscrite dans un cadre rectangulaire, avec deux personnages masculins allongés sur la kliné. Le personnage de droite tient de la main droite élevée un *rhyton*. Une étoffe drapée recouvre le lit. Juste au-dessous de la corniche sont représentés les bords inférieurs de six boucliers, et à leur droite deux casques, deux cnémides et une cuirasse.

L'inscription, en partie détruite, est gravée sur le bandeau inférieur. Selon l'observation de G. Mihailov, elle a été rédigée deux fois³. D'abord : στραταγοὶ τοὶ περὶ [τὸν δαίνα] ensuite Στραταγήσαντες Οἰνία[ς ---] χῶνος (dans la lecture de G. Mihailov au lieu de χῶνος on devrait lire ΑΛΩΝΟΣ).

Le relief n° 2 (fig. 2). L : 1,00 mm ; H : 0,47 m ; Ep. : 0,10 m. Relief oblongue, limité de pilastres latéraux. La marge supérieure est droite, surmontée d'une corniche. Le relief est du type *naïskos*, ainsi que le relief n° 1. Au milieu de la scène, l'image d'un sarcophage à couvercle à double pente, posé sur un socle haut. Au-dessus du sarcophage, sur le tronc d'un arbre, s'enroule un serpent, et dans le feuillage est représentée une petite édicule. D'un côté et de l'autre du sarcophage, deux groupes de personnages.

Le groupe à gauche du sarcophage est composé de trois personnages principaux et de quatre de taille réduite. Les trois personnages sont tournés vers la droite, vers le sarcophage. Les premiers deux (n°s 1 et 2) sont vêtus d'un chiton court à manches courtes, par dessus lequel tombe, devant et derrière, un manteau long. Le costume est pareil à celui des personnages du relief n° 1. En plus, ils ont un béret sur la tête semblable à celui porté par Antimachus, le frère de Demetrios, roi de Bactrie qui avait envahi l'Inde en 184 av.n.è.⁴ Le premier personnage tient de sa droite un objet, un alabastron d'après Iv. Venedikov. Le troisième personnage est drapé d'un manteau long, la main gauche contre la poitrine, la droite sur les plis du manteau. Sur la tête il porte le même béret que les autres. A côté de chaque homme, il y a un personnage de taille réduite ; dans ces

³ G. Mihailov a mis avec générosité à ma disposition sa propre lecture des inscriptions ; qu'il trouve ici l'expression de toute ma gratitude.

⁴ C. M. Kraay et Max Hirmer, *Greek Coins*, Londres, 1966, pl. 212, fig. 778.

personnages secondaires *IV*. Venedikov voit un vieillard, une femme et un homme. Nous croyons qu'il s'agit plutôt d'enfants. Près du sarcophage un serviteur porte le bélier au sacrifice.

Le groupe à droite du sarcophage est composé de quatre personnages principaux et deux de petite taille. Le premier est représenté de front, vêtu d'un manteau long et coiffé, comme tous les autres, du béret. Il s'appuie de la main droite sur le sarcophage et tient la gauche pliée contre la poitrine. À sa gauche se trouve un groupe formé de deux hommes tournés l'un vers l'autre, celui de gauche tournant la tête vers l'arrière et regardant vers le sarcophage. Ce personnage barbu est vêtu d'un chiton court, à manches courtes et d'un manteau épinglé sur l'épaule droite. Son voisin d'en face est drapé dans un manteau long. Entre eux se trouve un personnage féminin de petites dimensions. Le dernier homme du groupe est légèrement plus petit que les autres, représenté de profil, drapé dans un long manteau. À côté de lui, un garçon de petite taille.

L'inscription est gravée tant sur la marge supérieure, que sur la marge inférieure. Sur le bord supérieur :

Στραταγοὶ τοὶ περὶ Δεινομένην τὸν Ἡροτείμου Ἡρωῖ
Σωζιπόλει ὁ φύλακες ἀμερινοὶ ν[υκτερινοὶ περίοδοι].

(«Les stratèges, ainsi que Deinomenes, fils de Herotimos [dédient le relief] à Heros Sozipolis, gardiens des chemins de jour et de nuit»). Sur la marge inférieure du relief, les noms apparaissent sous les figures :

n° 1	n° 2	n° 3	sarcophage	n° 4
1. Εὐμαχος	Χαίρων	Δεινομένης	Ἡρότειμος	Πυθάγγελος
2. Μέμ[νο]νος	Χορείου	Ἡροτείμου	Ἡροτείμου	Ἐπικράτεος
n° 5	n° 6	n° 7	sur le pilastre	
1. Κράτων	Πολύξενος	Ἀπολλόδω-	γραμ-	
2. Ἀριστοναίου	Μελσέωνος	ρος	μα- τεύς	

Sur le pilastre à gauche, à côté du premier stratège, la lettre Σ et près de la jeune fille ... υ (σοῦς). Entre le premier et le deuxième stratège, près du garçon : Ἡρό/τει/μος/ καὶ/ παῖ/δε[ς]. Au-dessus de la tête du jeune homme près du sarcophage : Νίκανδρος. Sur le pilastre à droite, près du garçon : Ἐπικρ[ά]της/ Πυθαγ/γέλου.

Le relief n° 3 (fig. 3). : L : 1,03 m ; H : 0,45 m ; Ep. : 0,12 m. Le relief est composé de deux fragments. Le premier ne conserve que la partie inférieure avec les jambes des personnages et la marge inférieure de l'encadrement où sont gravés leurs noms. Le second fragment, de droite, conserve intégralement deux personnages et partiellement un autre (la partie inférieure du corps). Le centre de la scène est occupé d'un autel et non d'un sarcophage (*IV*. Venedikov). Tout autour se trouvent six hommes, le garçon portant le bélier au sacrifice et quatre figures d'enfants.

Le fragment n° 1. Le groupe à gauche de l'autel. Le premier personnage (n° 1) est représenté de face, les jambes croisées, le poids du corps contre la jambe gauche. Il est vêtu d'un long manteau à larges plis. Le deuxième personnage (n° 2) est tourné de trois quarts vers la gauche. Entre les deux, un garçon de petite taille. Le troisième personnage (n° 3) est représenté de profil, tourné vers la droite. Entre les n° 2 et 3, une figure féminine de

petite taille. Près de l'autel, un garçon en chiton portant le bélier au sacrifice.

Le fragment n° 2. Le groupe à droite de l'autel : un homme (n° 4) représenté de front, vêtu d'un manteau long, ample à plis semi-circulaires. Il semble tenir de la main gauche un rouleau. Le personnage suivant (n° 5), représenté de front, vêtu d'un chiton court, couvert d'un manteau. Il porte le même béret que les hommes du relief n° 2. Entre les n°s 4 et 5, un garçon de petite taille. Le dernier personnage (n° 6) du groupe à droite du relief est légèrement plus petit que les autres, vêtu d'un manteau long (*Normaltypus*). Entre les n°s 5 et 6, un garçon de petite taille. Sur ce fragment, les personnages sont représentés de front, plus distancés les uns des autres que sur les autres reliefs, apparemment sans cohésion entre eux.

La dédicace qui se trouvait sur la marge supérieure n'est pas arrivée jusqu'à nous. Le bandeau inférieur conserve les noms des personnages :

n° 1	n° 2	n° 3	n° 4 (qui suppose une figure derrière l'autel)
1. Ἰσίωv	Πρόδικος	Χαιρεφάνης	Διονύσιος
2. [Δα]μετρίου	Μί[ν]ικέονος	Ἄρτεμιδώρου	Ἀπολλωνίου
n° 5	n° 6	n° 7	
1. Πρόδικος	Ἀπολλώνιος	γραμματεῖς]	
2. (.)ρια	Διονυσίου	Ἐχέστρατος]	
		Ἀντιφίλου	

Entre les n°s 6 et 7 Ἀπολλᾶς

La chronologie des inscriptions. Le relief n° 3 mentionne un stratège du nom Ἀπολλᾶς. Le même nom, d'un magistrat de la ville, apparaît sur les monnaies de Mesambria⁵ autour de l'an 100 av.n.è. et tout porte à croire qu'il s'agit du même personnage, comme le faisait remarquer G. Mihailov. Οἰνίας, premier stratège et père d'un stratège, comme il ressort de l'étude des reliefs n°s 1 et 3, apparaît probablement également à cette époque sur les monnaies de Mesambria⁶. D'autre part, il faut aussi introduire dans cette série les inscriptions sans relief⁷, dont IGB, I², 323,

⁵ L. Müller *Numismatique d'Alexandre le Grand*, Copenhague, 1855, p. 178, n° 446 ; I. Karajotov, *Arheologija*, Sofia, 4, 1976, p. 58

⁶ L. Müller. *op. cit.*, p. 178, n° 477.

⁷ IGB, I², 323 : Μόσχος Φιλήμονος]----/Ἐνοκλῆς Λαχητᾶ ----/Δαμέας Διονυσίου]----/στραταγήσαντες [έν τῶι πρὸς Γετῶν uel Θρακῶν Βασιλέα] /Βυρεβισταν πολέμοι ----/καὶ γραμματεῦς [ὁ δεῖνα ----

IGB I², 324 :

Στραταγοὶ

Κόνων Ἀθαναίωνος

Ζώπυρος Ἑλλανος

Βοσπόριχος Ἀντιφίλου

καὶ γραμματεῦς Ἀθαναίων Βοσπορίχου

Διονύσω Ἐλευθερεῖ

{φύ]λλικες ἀμερινοὶ νυκτερινοὶ περίοδοι

IGB, I², 326

Νίκων Φιλήμονος

Δεινομένης Νουμηνίου

Ἐκαταῖος Μοιραγένειος

Πυθίων Πολυνίκου

Ἀθαναίων Ματροδώρου

Ἡραίων Ἀλφίου

στραταγήσαντες Ἀθαναία

Σωτεῖραι

Ἀντιάνδρος Πυθοδώρου

Ἀντίφιλος Καλλιγείτονος

Θεότιμος Ἡρεκλεῖδα

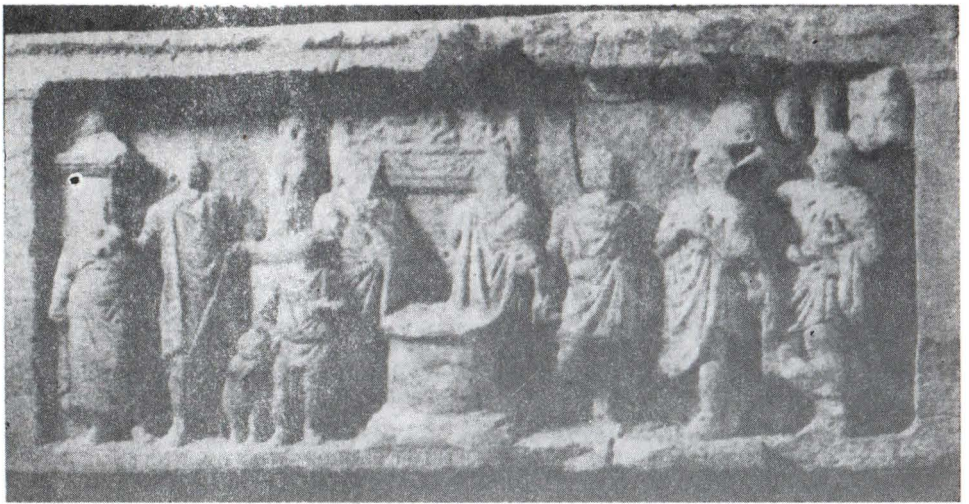

Fig. 1. Le relief n° 1 de Mesambria.

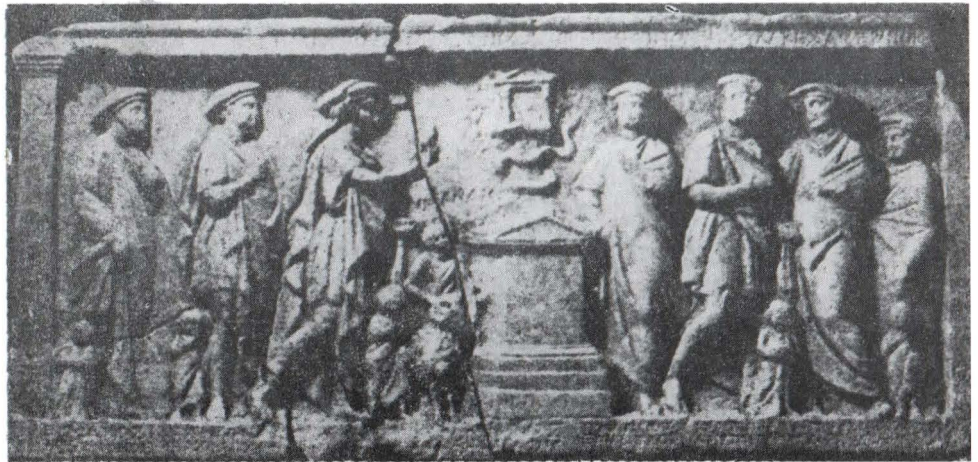

Fig. 2. Le relief n° 2 de Mesambria.

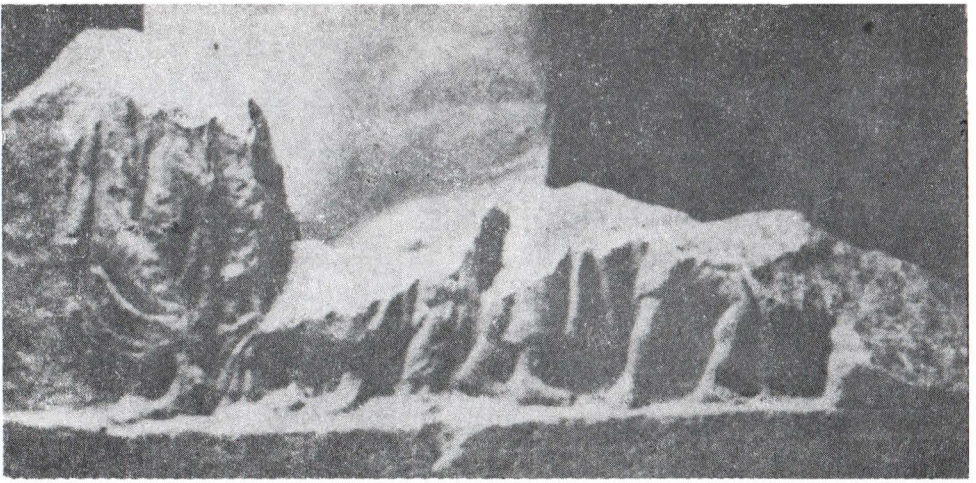

Fig. 3. Le relief n° 3 de Mesambria (deux fragments).

Fig. 4. Le relief à banquet héroïque d'Apollonie.

Fig. 5. I.e. relief à bandeau héroïque de Callatis.

qui mentionne la guerre contre Byrebistas et qui porte, comme dans les précédentes, les noms de six stratèges. Les inscriptions mentionnant des stratèges se laissent donc grouper le long d'une période comprise entre l'an 100 et l'an 55 av.n.è.

Les inscriptions sont rédigées d'une manière similaire : Στραταγοὶ τοῦ περὶ, le nom du premier stratège, le nom du dieu qu'ils adorent, le nom des six stratèges et d'un *grammateus* et des φύλακες ἀμερινοὶ νυκτερινοὶ περίοδοι. Dans certaines variantes, après le nom des six stratèges et du *grammateus*, apparaît aussi la dédicace à la divinité (n°s 1,4,6). Le nom de la divinité se retrouve sur les n°s 2 (Heros Sozipolis), 5 (Dionysos Eleuthereus) et 6 (Athena Soteira). Les noms des stratèges, toujours au nombre de 6 + 1, se conservent sur les inscriptions 2, 3, 4, 5, 6.

Les trois reliefs que nous discutons ont tous les mêmes dimensions : L : 1,03 (1,01 ; 1,00 m) ; H : 0,46 (0,45 m) ; Ép. : 0,12 (0,10 m), et étaient probablement destinés à être enchâssés ensemble. Tous les trois ont certains éléments morphologiques communs. Ils représentent, dans un *naïskos* du type attique, une scène de sacrifice, à laquelle prennent part les sept personnages mentionnés dans l'inscription et un jeune homme qui porte l'animal destiné au sacrifice (un bélier). Sur deux reliefs, à côté des personnages principaux, des personnages secondaires d'une taille plus réduite et dont le nom est inscrit à côté d'eux sur le champ du relief. La scène est disposée autour d'un autel ou d'un sarcophage, au-dessus duquel se trouve représentée l'image divine. D'une part et de l'autre, des personnages en deux groupes. Comme traits distinctifs : le relief n° 1 représente une scène de sacrifice autour d'un autel rond. La présence au second plan d'un *Hekataion*, monument érigé sur les tombes et dans les zones sacrées, semble indiquer un sacrifice célébré lors d'une commémoration funèbre, probablement celle d'un ancien stratège. Le nom d'Ision, qui apparaît sur le socle de l'*Hekataion* et que Iv. Venedikov a attribué au défunt, semble plutôt se rapporter au nom du garçon qui amène la victime au sacrifice (comme c'est le cas pour le relief n° 2, où le nom de celui-ci est inscrit à la même place sur le champ, s'étendant jusqu'à la proximité du serpent représenté au milieu du relief).

Au-dessus de l'autel, au centre de la scène, dans un cadre, est représenté un banquet héroïque à deux personnages masculins, dont l'un tient un *rhyton*⁸. Pour l'interprétation de cette scène quelques monuments pourraient être cités à l'appui. Ainsi, un relief d'Apollonie⁹ (fig. 4) du IIe s. av.n.è. représente un banquet à un seul personnage qui tient de sa droite un *rhyton*, attribut courant dans les reliefs attiques à banquet. Il est dédié par sept personnages, qui exercent la fonction de polémarques au Héros Eumaridès¹⁰. Sur un autre relief d'Olbia du IIe siècle av.n.è.

⁸ Iv. Venedikov considère cette scène comme banquet funéraire emprunté aux stèles (p. 84). En fait nous rencontrons ici un banquet héroïque apparaissant sur les monuments votifs. La scène est parfaitement encadrée dans la typologie de ces banquets et le *rhyton* est un attribut caractéristique du héros.

⁹ G. Mihailov, IGB, I², 463 bis. J. M. Dentzer, *op. cit.*, p. 371, R 76 : Μένων Κρατίππου, Ὁρσίλειος Δημούχου, Σπράτων Μην... / Ἀρπαλεὺς Ζαπύρου, Ἀντιμένης Μήτρωος, Ἀθῆλαιος Νεά[νδρου], Ζώπυρος Θα... Εὐμαρίδης ἕρωι πολεμαρχ[ί]αντες.

¹⁰ Pour le sens du terme Εὐμαρίδης voir εὐμαρής = bienveillant, complaisant (Sophocel, *El.* 179).

est représenté, dans une seule scène, un banquet héroïque ensemble avec une scène de sacrifice¹¹. Dans le banquet héroïque le personnage masculin représenté sur la *kliné* tient de sa main droite le *rhyton*, et de sa gauche une coupe où s'abreuve un serpent. À côté de lui, une femme assise. Cinq hommes assistent au sacrifice. Un garçon y amène un bélier. Le relief est dédié à *Heros Epekoos* par un collège de *sitones* représentés dans la scène. Il faut mentionner enfin le décret athénien de la tribu des Acamantides¹², célébrant la victoire de l'expédition militaire de Demetrios Poliorkète dans le Péloponnèse en 302, où l'on trouve la mention concernant l'offrande au *Heros Akamas*, éponyme de la tribu. De tels héros devaient également être ceux adorés à Olbia, à Apollonia, à Mesambria par des collèges de magistrats. Toujours à la même série pourrait être attribué le relief à banquet héroïque de Callatis¹³ (fig. 5), sans formule dédicatoire. Sur le bandeau inférieur, les noms de cinq personnages avec leur patronyme, qui pourraient bien être ceux des membres d'un collège d'adorateurs d'un héros.

L'association sur un seul relief d'une scène de sacrifice à l'image de la divinité, comme sur la pièce d'Olbia, remonte à un schéma iconographique athénien qui a pénétré déjà au IVe siècle sur les côtes de la Mer Noire. On le retrouve sur les reliefs d'Elisabetskoïe Gorodišče¹⁴ et de Gorgippia¹⁵. Selon J. M. Dentzer, ces plaques auraient été produites par les ateliers attiques et importées au Nord de la Mer Noire. À l'époque hellénistique la disposition des personnages se modifie : ils ne forment plus une suite d'adorants le visage tourné vers le héros, mais sont représentés de front, autour de l'autel au cours de la célébration. Un tel schéma se retrouve aussi sur un relief de Samos¹⁶, et qui rappelle la pièce d'Olbia.

Pour revenir aux reliefs de Mesambria, les six stratèges du relief n° 1 semblent sacrifier à deux héros *oikistai* ou *archegetai*, représentés dans le banquet héroïque au-dessus de la scène de sacrifice, à l'occasion peut-être de la célébration d'un stratège décédé auparavant. Bien que cette disposition soit plutôt rare¹⁷, la division d'un relief en deux registres — l'un supérieur réservé à la divinité, un autre inférieur occupé par la scène du sacrifice — apparaît déjà sur des reliefs attiques de la fin du Ve siècle av. n.è., comme sur la partie supérieure des reliefs consacrés aux Nymphes et à Hermes¹⁸. Plus proche du relief de Mesambria est

¹¹ *Inscriptiones Olbiae* (1917—1965). Leningrad, 1968, n° 72, pl. 67 : Σιτωνήσαντες Θεοκλήης Θραυσδάμα Δημήτριος Φωκρίτου Ἀθήναιος Κόνωνος Ναύτιμος Ἱεροξένου, γραμματεῦντος Ἀθηνοδώρου τοῦ Δημαγόρου τὸν τύπον Ἡρωῖ ἐπηκώμι.

¹² BullEp., 49, 1936, 51.

¹³ G. Bordenache, *Dacia*, NS, 4, 1960, p. 495, n° 5, fig. 8 ; E. Pfuhl—H. Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs*, Mainz, 1977, n° 1549 :

1. Σάτυρος Εἰσαγόρας Μῆνις Δαμάτριος Φαίικων
2. Βάκχου Ὀλυμπίχου Σάτυρου Κρηθέου Κλεομηδέος
1. Ἀπολλόδωρος Αἰσίας
2. Διονυσίου] Ἐπιστράτου.

¹⁴ J. M. Dentzer, *op. cit.*, p. 371, R 72, fig. 338.

¹⁵ J. M. Dentzer, *op. cit.*, fig. 337.

¹⁶ R. Horn, *Hellenistische Bildwerke auf Samos*, Bonn, 1972, p. 10 et 160, n° 138, pl. 71. Ernst Pfuhl—Hans Möbius, *op. cit.*, n° 1834, pl. 263.

¹⁷ G. Mendel, *Catalogue des monuments grecs, romains et byzantins du Musée Impérial Ottoman*, I—III, Constantinople, 1912—1914, n° 836, 246.

¹⁸ G. Blümel, *Die klassisch griechischen Skulpturen*, Berlin, 1966, pp. 77—78, n° 90, K 87, fig. 123.

cependant un en-tête de décret de Delphes, sur lequel est représentée une scène de sacrifice et au-dessus d'elle, au centre de la scène, une suite de divinités : trois féminines à *polos*, assises autour d'une table (Moires ?), et Hermes, Apollon et Tyché, tous debout ¹⁹.

À la différence du relief n° 1, où la cérémonie a eu lieu à un certain intervalle de temps après l'enterrement, le relief n° 2 représente une scène de sacrifice qui a lieu au moment de l'enterrement même et autour du sarcophage du décédé. La scène n'est plus disposée autour d'un autel, mais d'un sarcophage dans lequel nous sommes informés par l'inscription qu'est déposé Herotimos, fils d'Herotimos, le père du premier stratège et lui même probablement ancien stratège, sinon premier stratège. Le nom du premier stratège était probablement inscrit sur la première ligne, aujourd'hui effacée (Iv. Venedikov). A l'encontre de celle du relief n°1, à cette scène de sacrifice assistent aussi les membres de la famille. Sur le pilastre de gauche est gravé un nom féminin terminé en -σοῦς, et entre le premier et le deuxième stratège apparaissent Ἡρότειμος καὶ παῖδες, enfants qui assistent à l'enterrement de leur père ; le jeune homme près du sarcophage est Νίκανδρος. Près du pilastre de droite se trouve Ἐπικρ[ά]-της/ Πυθαγόρου, le fils du cinquième stratège Pythangelos.

De quelles cérémonies s'agissait-il, qui avaient lieu à l'occasion de l'enterrement des personnages à grand mérite envers la cité ? Un décret de Thasos ²⁰ régleme les funérailles des morts tombés héroïquement sur le champ de bataille. Je retiens de ce précieux document ce qui nous intéresse ici :

7 ἀναγράφειν δὲ
αὐτῶν τὰ ὀνόματα πατρόθεν εἰς τοὺς Ἄγαθοὺς τοῦς
πολεμάρχους καὶ τὸν γραμματέα τῆς βουλῆς καὶ καλεῖσθαι
αὐτῶν τοὺς πατέρας καὶ τοὺς παῖδας ὅταν ἡ πόλις ἐντέμνηι
τοῖς Ἄγαθοῖς

(« En outre, les polémarques et le secrétaire du conseil inscriront leurs noms et leurs patronymes sur la liste des Braves et on invitera leurs pères et leurs enfants aux sacrifices héroïques célébrés en l'honneur des Braves. . . »). Nous y trouvons le sens des reliefs que nous discutons dans ces pages. A côté du nom des morts tombés sur le champ de bataille, figurent également ceux des polémarques et du secrétaire. À la cérémonie prennent part leurs parents et leurs enfants. Nous retrouvons donc sur le relief de Mesambria une illustration du règlement préservé sur l'inscription de Thasos.

Comme sur le premier relief, au-dessus du sarcophage, à la place réservée à la divinité, sur le deuxième relief est représenté un serpent enroulé autour d'un arbre, au-dessus duquel il y a une édicule. L'inscription mentionne *Heros Sozipolis*. Iv. Venedikov a attiré l'attention sur la signification du nom, épithète dérivée et de σώζω = 'sauver', et donné

¹⁹ M. A. Zagdoun, *Fouilles de Delphes, IV : Monuments figurés, Sculpture, Fasc. 6 : Reliefs*, Paris, 1977, p. 23, n° 8.

²⁰ J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire des cultes de Thasos*, I, p. 371, n° 141.

d'après l'auteur à une divinité *inconnue* en Grèce ²¹. Pourtant Iv. Venedikov paraît bien connaître le texte de Pausanias qui éclaire la représentation de Mesambria et qui place la légende à Olympie, donc en Grèce. Nous citons le texte à l'appui (VI, 20, 2) : « À l'extrémité du Cronius, au nord, entre les trésors et cette montagne est le temple d'Ilithye ; c'est dans ce temple que les Eléens rendent un culte spécial à Sozipolis, divinité qui leur est particulière : ils donnent à Ilithye le surnom d'Olympienne, et lui choisissent tous les ans une prêtresse. La vieille femme qui est attachée au service de Sozipolis, après être purifiée suivant les rites des Eléens, lui porte elle-même des offrandes expiatoires, et met auprès de lui des gâteaux pétris avec du miel. L'autel d'Ilithye est dans la partie antérieure du temple (car le temple est doublé), et les hommes peuvent y entrer. Sozipolis est adoré dans la partie intérieure ; personne ne peut y entrer que la femme qui le sert ; alors elle se couvre la tête et le visage d'un voile blanc. Les filles et les femmes, qui sont restées dans le temple d'Ilithye chantent un hymne et brûlent toutes sortes de parfums en l'honneur de Sozipolis ; il n'est pas permis de lui faire des libations avec du vin. Le serment fait par Sozipolis est regardé comme des plus inviolables. On dit que lorsque les Arcadiens entrèrent dans l'Elide avec une armée, au moment où les Éléens étaient rangés en bataille devant eux, une femme vint trouver leurs généraux ; elle avait au sein un petit enfant ; elle leur dit que c'était elle qui avait mis cet enfant au monde ; que d'après les songes qu'elle avait eus, elle le donnait pour auxiliaire aux Eléens. Leurs chefs ayant ajouté foi à ce que disait cette femme, ils placèrent devant l'armée cet enfant tout nu ; et lorsque les Arcadiens s'avancèrent sur eux l'enfant se changea en serpent. Troublés à la vue de ce prodige les Arcadiens prirent la fuite ; les Éléens les poursuivirent et remportèrent la victoire la plus signalée. Ils donnèrent à ce dieu le nom de Sozipolis » (trad. M. Clavier, Paris, 1820).

La divinité évoquée par Pausanias, incarnée en un serpent, invoquée en cas de guerre et au nom de laquelle on prête serment, semble être celle représentée sur le relief de Mesambria. La représentation du serpent près de son édicule serait en effet l'épiphanie de cette divinité.

Les trois niveaux iconographiques semblent donc correspondre aux trois niveaux de la signification. Le premier représente l'hommage rendu par la cité aux stratèges. Le deuxième, l'expression du culte créé par les stratèges en l'honneur du collègue décédé. Le troisième niveau, enfin, le culte collectif pour le héros. Cette superposition de niveaux d'expression iconographique dans une seule représentation est une formule assez répandue dans le monde grec. Ainsi, sur un relief athénien ²², figurent Déméter, Perséphone et Asclepios, devant elles six adorateurs, sur la partie inférieure de l'encadrement, cinq couronnes avec les noms des adorateurs, le nom du sixième sur l'épistyle. Il s'agit d'une scène de dévotion à ces divinités,

²¹ L'épithète est également attribuée à Zeus, à Magnésie et devient même un nom propre, p. ex. d'un magistrat de Locri, dont on a gardé le nom dans les archives du temple de Zeus. M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, München, 1961, I², p. 415 ; L. et J. Robert, *BullÉp*, 1970, p. 487, n° 677.

²² S. Carouzou, *Musée National d'Athènes, Collection de sculptures*, Athènes, 1968, n° 1332, pl. 45.

rendue par un collège de médecins, qui étaient vénérés à leur tour par la cité, ainsi que nous l'indiquent les couronnes.

Le rôle accru des stratèges s'explique, à une époque d'incertitude, par les guerres auxquelles les villes grecques de la côte occidentale du Pont étaient obligées de résister. L'inscription IGB, I², 323 mentionne la campagne contre Byrebistas, mais elles avaient commencé plus tôt, avec les guerres de Mithridate et les premières incursions romaines. Les effets étaient visibles aussi à Histria ²³, et à Tomis ²⁴.

Les monuments présentés ici font partie d'une série de reliefs votifs officiels pour lesquels nous n'avons pour le moment pu produire d'analogies que de la côte occidentale du Pont Euxin, à partir d'Olbia et jusqu'à Apollonie. Les plus anciens, celui d'Olbia et celui de Callatis, datent du IIe siècle av.n.è.

Janvier 1985

Institut d'Études Sud-Est Européennes
Boul. Republicii, 13
70 346 Bucarest

²³ D. M. Pippidi, *ISM*, I, 15.

²⁴ I. Stoian, *Tomitana*, Bucarest, 1962, p. 78 suiv.

FURTHER INFORMATION ON IMPERIAL CULT AT APHRODISIAS*

In the Carian city of Aphrodisias the link of *syngeneia* with Rome, made by identification of the city goddess with Roman Venus, probably provided a stimulus to the cult of *Thea Rhome* in the late Republic and certainly did to that of the *gens Iulia* subsequently¹. To the pertinent inscriptions already published, excavation is still adding. It is a pleasure to offer Professor Pippidi an interim account of some of these; the limits of space prevent the inclusion of more.

To recapitulate the background: for the cult of *Thea Rhome* we have a record of an oath sworn in her name (along with those of Zeus Philius and Homonoia) probably in the second century B.C., while her priest's title appears in an inscription of the triumviral period²; for Julius Caesar there is very little, but one significant description of him as θεογένης, "of the family of the goddess"³; for imperial cult in the reign of Augustus evidence is also scarce — indeed, by what must be an accident of discovery, surprisingly few honours of any kind paid to Augustus in his lifetime have been found as yet. One of the few is *SEG* XXX.1246, a dedication to Caesar Augustus of a statue of Hygea by her priest⁴; there was a cult of Asclepios (and presumably with him also of Hygea his daughter) in the city, but it seems probable that it was the Roman *Salus Publica* who was intended here, just as Ἀμερηνία, in a lost Aphrodisian inscription, was *Securitas*⁵. If so, we can see the city adopting Roman religious concepts, although translating them. It may be that she also adopted

* I am most grateful to Professor K. T. Erim of New York University, excavator of Aphrodisias, for the opportunity to publish the texts; to the National Geographic Society, as the major donor in the seasons in which they were found; to the Princeton Institute for Advanced Study for very happy conditions in which to work on them; to many friends for discussion and comment, especially Elisabeth Alföldi, Glen Bowersock, Christian Habicht, Simon Price, Charlotte Roueché, Sir Ronald Syme. They are of course in no way responsible for what I have written.

¹ See Joyce Reynolds, *Aphrodisias and Rome* (1981) 3, with earlier bibliography, for the establishment of the link: *The origins and beginnings of imperial cult at Aphrodisias*, *PCPhS* 206 (1980) 70 — 84 and *New evidence for imperial cult in Julio-Claudian Aphrodisias*, *ZPE* 43 (1981) 317 — 27, for published evidence discovered more recently. The discussion here modifies some of the suggestions made earlier.

² For the oath see *Aphrodisias and Rome* (cit. n. 1). 6 — 8; for the priest's title, *ibid.* 153.

³ *SEG* XXX.1245, *L'Ann. Ép.* 1980, 866; for some discussion see *PCPhS* (cit. n. 1) 77.

⁴ See also *L'Ann.Ép.* 1980, 869.

⁵ For *Salus* see G. Wissowa in Roscher's *Lexikon* s.u. and cf. the cult of *Roma et Salus* at Pergamum (*CIL* III.399 with A. O'Brien Moore, *YCS* 8 (1942) 29), later superceded by that of *Roma et Augustus* (Ch. Habicht, *Altertümer von Pergamon* VIII. 3 (1969) 164—5. For *Securitas* see the priestly title in *CIG* 2778 and J. and L. Robert *Bull. Ép.* 1967, no. 552; since the priesthood was θεῶν Ἀθροδείτης καὶ θεῶν Σεβαστῶν Ἀμερηνίας, the imperial element was linked with Aphrodite, much as in the complex under discussion. At *PCPhS* (cit. n. 1) 78 I suggested that the priest concerned might be the Diogenes who contributed to the portico in the agora (see n. 6) — he seems also to have been the major donor of the temple and south portico in the complex.

something of the Roman rituals and the prayer formulae associated with these concepts, best known from the *Arvad Acta* ⁶.

But of the two major inscriptions for the cult of Augustus known so far, both of which identify him with Zeus Patroos, *L'Ann. Ép.* 1980, no. 870 is certainly of the reign of Tiberius⁷, and *MAMA VIII.431* may well be. It was argued by W. H. Buckler that the cult of Augustus as Zeus Patroos was decreed by the *koinon* of Asia in A.D. 15, with reference to the news of the deification of Augustus at Rome; but several recent writers have expressed some doubts about this, although none have countered his case in detail ⁸. The identification of course carried meaning derived from the cult of Zeus Patroos as a god of house and family, widespread in the Greek world⁹; but documents of the *koinon* of Asia might seem to suggest a particular association with Augustus as *pater patriae* and an origin which could therefore be nearer 2 B.C. than A.D. 15 ¹⁰. It is, perhaps, just worth noting that at Aphrodisias Augustus Zeus Patroos is not described as *theos* in *MAMA VIII.431*, although he is in the Tiberian *L'Ann. Ép.* 1980.870; not that that is a strong argument. In any case *L'Ann. Ép.* 1980.870 is clearly evidence for ways in which the Aphrodisian cult developed in the early stages of the reign of Tiberius.

The new evidence comes mainly from a complex in course of excavation, which consisted of a propylon at the west end, giving entry from the street, two long buildings usually called (for convenience) porticoes (but not in fact stoas), flanking a broad paved street, and a temple on a high podium at the east end ¹¹. Two families cooperated in its construction, one being responsible for the propylon and most of the north portico, the other for the temple, the south portico and a short stretch of the north portico at the temple end. Each of the component units carried its own building inscription ¹², related to the others but distinctive in detail. The temple inscription (still very incomplete, see n. 12) includes the name of Tiberius, and presumably dates from his reign; the south portico inscription, which records a restoration (certainly after an earthquake, which is in fact mentioned in the inscription of the restored north portico; see also below), includes the name of Claudius, while some of the decorative sculp-

⁶ See for instance W. Henzen, *Acta fratrum Arualium* (1874) XLII (prayers to *Salus* after the Capitoline Triad and *Dea Dia*, for Gaius Caligula in 38), XCI (prayers to *Securitas*, after the Capitoline Triad and other personifications, for the adoption of Galba's heir in 69).

⁷ Originally published by G. Jacopi, *Mon. Ant.* 38 (1939), 87–93, also available in *PCPhS* (cit. n. 1) 78: it was probably cut very early in the reign of Tiberius since it gives him the *praenomen imperatoris* which he eschewed.

⁸ Auguste, *Zeus Patroos*, *Rev. Phil.* 61 (1935) 177–88: the date was recently reaffirmed by J. and L. Robert in *Bull. Ép.* 1982, 355: for doubts see S.R.F. Price, *Rituals and power; the Roman imperial cult in Asia Minor* (1984) 76, with earlier references.

⁹ *RE*² XVIII², cols. 2259–60, XIX¹, cols. 351–2.

¹⁰ Cf. in *IBM* 394, the undated inscription on which Buckler relies, Augustus is praised as *πάτερα μὲν τῆς ἐαυτοῦ πατριῶς θεᾶς Ῥώμης διὰ δὲ Πατρῶων καὶ Σωτῆρα τοῦ κοινοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους*.

¹¹ For accounts of work in progress see K. T. Erim, *AJA* 84 (1980) 511, 85 (1981) 472, 86 (1982) 568, 87 (1983) 438–9, 88 (1984) 454; *AS* 30 (1980) 205–6, 31 (1981) 177–80, 32 (1982) 10–13, 33 (1983), 231–4.

¹² What survives of these from the south portico and the temple end of the north portico was published in *ZPE* (cit. n. 1) 317–19: a fragment published in *PCPhS* (cit. n. 1) 79 (see also *SEG* XXX. 1248, *L'Ann. Ép.* 1980, 872) can now be seen to come from the temple (read ... ὑπὲρ Ῥαττάλου κτλ. in 1.2), and must be supplemented by other fragments in course of discovery.

tures from the same portico are captioned with inscriptions naming Claudius or Nero (the latter erased but legible), which, obviously, gives a period between A. D. 41 and 68 for these ¹³.

On present evidence the earliest of the four units is the propylon ¹⁴, whose message should be programmatic in any case. Its dedication inscription, known in two copies, one from each face, begins Ἀφροδίτη, θεοῖς Σεβαστοῖς, τῶν δῆμῳ, to whom τὸ πρόπυλον καὶ τὰς ἐν αὐτῷ τιμὰς are offered ¹⁵. Aphrodite is given the first place, and the *Sebastoi*, although *theoi*, are second; she has the same priority on all three portico inscriptions; it is unfortunate that we do not have the beginning of the dedication on the temple, but it seems highly probable that she stood in the first place there too. A recent analysis of the relation of emperors to traditional gods has shown that the priority of the traditional gods in such circumstances was commonly real ¹⁶. What was in the minds of the original donors, then, was, it would seem, a new precinct of Aphrodite, in which Augustus and his family were also to be honoured as *theoi*. From a statue base found in the waterlogged ground on the external side of the propylon it appears that they concentrated on one specific aspect of their city's goddess, that aspect which had proved particularly important to the city in the face of the power of Rome, and for which, no doubt, they felt that there was insufficient room in her ancient *temenos* ¹⁷.

Marble base, moulded above and below on all sides (0.55 × 0.49 × 0.53), inscribed on one face in letters of the early first century A.D. hts. 0.035 ave. (Plate I)

Ἀφροδίτην
 Προμήτωρα
 υ.θεῶν υ.
 Σεβαστῶν

Aphrodite is already known as προμήτωρ at Aphrodisias. A partially published inscription, which is probably of the later first century, names her, very much as here, προμήτωρ τοῦ γένους τῶν Σεβαστῶν ¹⁸; Trajan restored statuary there and dedicated it to her, but as προμήτωρ simply ¹⁹. The title is clearly the city's own version of Ἀφροδίτη γενέ[τειρα], who appears in an inscription erected in the city by an imperial

¹³ For the captions see ZPE (cit. n. 1) 323—4.

¹⁴ I owe the information, which is based on architectural features, to Dr. F. Hueber of Vienna.

¹⁵ The *τιμαί* are certainly honorary statues placed on the gate: for this meaning, not in LSJ, see J. and L. Robert, *Bull. Ép.* 1944, no. 162, citing Ad. Wilhelm, MDA IA 51 (1926) 2.

¹⁶ There are many other cities in which imperial names are associated with traditional gods in a similar way, e.g. in the Asclepion at Pergamon, see Habicht (cit. n. 5) no. 64, τοῖς τε ἄλλοις θεοῖς καὶ Ἀσκληπίῳ Σωτήρι καὶ Αὐτοκράτορι Καίσαρι Τραϊανῷ Ἀδριανῷ Σεβαστῶ καὶ τῇ πατρίδι; for discussion of the priorities see Price (cit. n. 8) 146—156.

¹⁷ Augustus, of course, had his honours also in the traditional *temenos* of Aphrodite; for instance, MAMA VIII. 433 is certainly part of an inscription which names him.

¹⁸ L. Robert, *Inscriptions d'Aphrodisias*, AC 36 (1966) 416—17 (the date suggested is mine).

¹⁹ SEG XXX.1254, L'Ann.Ép. 1980, 868.

freedman (probably Tiberian) ²⁰. Her significance is underlined by another statue base found nearby.

Left side of a composite marble base, with damaged moulding above and below on three sides, damaged also on the face (0.61 × 0.30 × 0.55), inscribed on one face in letters of the early first century A.D., hts. 0.04, ave. (Plate II).

uacat Αἰνῆ[αυ ? *uacat*]

uacat Ἀνχί[ου ? *uacat*]

Here is the son of Aphrodite, legendarily the remotest human ancestor of the Julian house, recalling Tacitus' description of the funeral of Tiberius' son Drusus in A.D. 23 *funus imaginum pompa maxime illustre fuit, cum origo Iuliae gentis Aeneas, omnesque Albanorum reges et conditor urbis Romae . . . spectarentur* ²¹. There was hardly room on the propylon for all the relevant figures displayed at Drusus' funeral — but we might expect Iulus, son of Aeneas (he may even have been accommodated on the lost right side of the base that carried Aeneas), and, perhaps, Romulus too; but so far there is no trace of them. Neither, however, is there any trace of bases here for Augustus, Livia or Tiberius, who might be thought essential to any likely scheme. What we have is a rather odd selection of princes and princesses — Gaius and Lucius Caesar, Drusus Caesar son of Tiberius, his daughter Julia, Agrippina daughter of Germanicus Caesar, and a Ti. Claudius Drusus who must be the first-born son of Claudius ²². Some of the missing persons must, I suggest, have been there once — Augustus, Livia and Tiberius, Germanicus Caesar and surely Claudius too ²³. One might in fact expect also wives, where appropriate, and, since there are some of the children of Tiberius' sons, then all of them. That again would make rather many figures to go on the gate; so perhaps we should suppose a statue group in front of it, as well as statues on it. But it must be stressed that we do not know how incomplete is the group that we have, nor the reasons for the apparent omissions from it. Some may be due to the incompleteness of the excavations, some to the removal of stones in late antiquity for re-use elsewhere ²⁴; or there might be historical reasons for them. Thus the twin boys of Tiberius' son Drusus (*PIR*² I, 224, 226) may not have been born yet when the statues were erected; the two elder sons of Germanicus (*PIR*² I, 220, 223) may once have been included, but their statues could have been removed when they fell into disgrace.

It is also not quite clear, since the bases are not a precisely uniform set, that all the statues were precisely contemporary. Some could have

²⁰ *SEG* XXX.1253, *L'Ann. Ép.* 1980, 867; see also *Aphrodisias and Rome* (cit. n. 1) 182–4.

²¹ *Ann.* IV.9.2.

²² *PIR*² I, nos. 216, 222, 219, 636, 641, *PIR*² C, no. 456; the identification of Ti. Claudius Drusus gives us his previously unattested *praenomen*.

²³ Cf. *ILS* 107.

²⁴ There is also too little statuary so far to provide for all the bases that we have. Some stones found re-used in the theatre *cauea* or in a Byzantine defence wall nearby, see *Aphrodisias and Rome* (cit. n. 1), xvii, can be proved to come from the complex; they were probably removed there after an earthquake in the seventh century.

Plate I. Photograph of inscription on p. 111. Photograph by Mohammed Ali Duşenci

Plate II. Photograph of inscription on p. 112. Photograph by Mohammed Ali Dugenci

been added as occasion suggested. But while that might be so in principle, a single family group seems the more likely thing; and nothing forbids it. It is true that statues of Gaius and Lucius Caesar could have been erected even before their deaths in A.D. 4 and 2 respectively, although they are more likely to have been a pair; the Ticinum texts dated in A.D. 7 — 8 show that they could be so honoured along with Tiberius and his son Drusus, well after Tiberius' adoption in A.D. 4; and there is no valid reason why they should not appear in a family group after A.D. 14, since they figure as *fratres Ti. Caesaris Augusti*, with public honours maintained, in Rome and elsewhere, in A.D. 19 — 20²⁵. The inscribed base for Drusus Caesar son of Tiberius could not have been erected with that name before A.D.4, and, since Tiberius lacks the title *Sebastos* in the filiation, a date before A. D. 14 would be possible; but it is not necessary, since literary evidence that Tiberius was reluctant to take that title seems to be reflected in some inscriptions, and in any case Claudius lacks it both in the south portico dedication and below the relief which shows him victorious over Britannia²⁶. The dates of birth of Julia daughter of Drusus and of Claudius Drusus son of Claudius are uncertain. Julia's life-history does not seem to be helpful to the argument; but Drusus died young (in the twenties, but probably after 23)²⁷, and it may seem unlikely that he would be represented very long after his death. Agrippina daughter of Germanicus was old enough to appear during the last decade of Augustus and should certainly appear in any Tiberian family group involving Germanicus; one might wonder whether she would do so after the disgrace and death of her eldest brother, which Tacitus relates under the year 29²⁸. I think that the probability is that this is a contemporary family group of the early years of Tiberius' reign; but must repeat that the evidence is at present unsatisfactory.

Whatever problems arise over imperial family bases, however, there is no doubt that the external decoration of the propylon presented the divine ancestress of the *gens Iulia* (including of course its adopted members and associated Claudians), along with the legendary link(s) through which the line ran from her to the contemporarily-ruling family — a kind of genealogical tree in statues²⁹. Nor is there any reason to doubt that she was presented centrally; just as a bust of Aphrodite was presented centrally in the crown of an Aphrodisian priest of the imperial cult during

²⁵ ILS 107 for the Ticinum texts; L'Ann.Ép. 1942, 215 (*Tabula Hebana*), ZPE 55 (1984) 70, 1.5, and (restored) 81, ll. 19f. (*Tabula Siarensis*) — the *Tabula Siarensis* shows (fr. 11, col. b) that the Senate voted to send a copy to Roman colonies in the provinces (governors to ensure that it was displayed in frequented places): it will, then, have reached Asia Minor officially, if not *prouvincia Asia*, so that any doubts about the official acceptability of the young men should have been dispelled.

²⁶ For Tiberius' attitude to the title of Augustus, see Suetonius, *Tib.* 26.2, Dio Cassius 57.2.1, discussed by K. Scott, *Tiberius' refusal of the title of Augustus*, C. Phil. 27 (1932) 43 — 50, and perhaps reflected in IG II² 3228, see also A. Benjamin and A. F. Raubitschek, in *Hesperia* 28 (1959) 81, no. 11 for instance; for the Claudian texts see nn. 12, 13.

²⁷ *Ann.* III.29.3 of 23 seems to imply that he was still alive, although Suetonius, *Claud.* 27, suggests that his death followed very soon after his betrothal to the daughter of Sejanus, thought to be in 20.

²⁸ *Ann.* V. 3.

²⁹ For the importance of the concept of dynasty in the empire, and its expression in imperial cult, see Price (cit. n.8) 158 — 62.

the Severan period, with busts of members of the imperial family ranged on either side of her, a feature so far not attested elsewhere³⁰. But it is also clear that the members of the imperial family, her descendents, perhaps thought of as being, with Rome, her most significant gifts to the contemporary world, must figure very prominently too; and it may be, therefore, that because of the prominence of the *Sebastoi* in the inscriptions and the sculptural decoration (see also below), and presumably in the rituals performed here, and also because a reference to Aphrodite in the name of the precinct could lead to confusion with the traditional temple of the goddess, it came to be described locally by reference to the *Sebastoi*. A lost funerary inscription, probably of the second century, mentioned, for topographical reasons, ὁ σεβαστεῖος ναός, an unusual phrase, not exactly paralleled. The precinct of Aphrodite Prometor included a ναός (the word is used in the temple inscription), dedicated to specific *sebastoi* (after Aphrodite), and every unit in it had a strong connection with *sebastoi* (as well as with Aphrodite)³¹. It is tempting to suppose that the temple here is ὁ σεβαστεῖος ναός; and to extend the description, for convenience, so as to speak of the whole as the *sebasteion*; but it is not proven, unfortunately, that this is what the Aphrodisians did.

At any rate *sebastoi* are very important in the complex. Θεοὶ Σεβαστοὶ appear, as we have seen, in the dedication of the propylon and on the base of its statue of Aphrodite Prometor. They become the *theoi Sebastoi Olympioi* in that of the north portico — a later formulation, perhaps, since it post-dates the earthquake. Individual Roman emperors, especially Augustus and Hadrian, and some members of their families, are not infrequently called *Olympios*³², but outside Aphrodisias I have not found what looks like an *en bloc* identification of *Sebastoi* (that is of unpersonalised *Sebastoi*) as such. The texts that I have found lead me to conjecture that the intention was normally to honour specific *Sebastoi* identified with specific Olympian gods; and it seems that this is likely to have been so at Aphrodisias too, in view of what survives from the temple.

The few fragments of the temple dedication which have come to light so far give the names of Julia Sebaste (Livia) and of Tiberius; and Julia Sebaste is almost certainly described as “the new Demeter”, as she is in the title of one of her Aphrodisian priestesses, in a lost inscription³³. It is reasonably certain that at least one, and probably several, of the

³⁰ See K. T. Erim in J. Inan and E. Alföldi-Rosenbaum, *Römische und früh-Byzantinische Porträtplastik aus der Türkei* (1979) no. 186 (the illustration is reproduced in Price (cit. n. 8) pl. 1a); it is suggested there that another Aphrodisian imperial priest may be seen in a late Flavian portrait head wearing a crown which also carries a central bust of Aphrodite, flanked by unrecognisable figures, one male and one female (J. Inan and E. Rosenbaum, *Roman and early Byzantine portrait sculpture in Asia Minor* (1966) no. 228); if this is not, as originally proposed, a priest of Aphrodite, it seems probable that the flanking figures are imperial, perhaps Domitian and his wife Domitia, rather than Helios and Selene.

³¹ See *CIG* 2839. For a loose expression comparable to what is suggested, see O'Brien Moore (cit. n. 5) 34; it is not uncommon.

³² For instance *IGR* IV.95 (Augustus), 122 (Hadrian).

³³ *CIG* 2815 (where Boeckh wrongly took the empress to be Julia Domna), Th. Reinach, *REG* 19 (206), 35, W. H. Buckler, *Rev. Phil.* 38 (1914) 212–3, L. Robert, *Rev. Phil.* 56 (1930) 26; it was also copied during the visit of W. Kubitschek and W. Reichel, whose notes show that the lettering was close on form to that used in the complex. I am grateful to the Vienna Academy for an opportunity to consult them.

members of the family which built the temple also built the Tiberian portico of the agora with the dedication noted above in which Augustus was theos Sebastos, Zeus Patroos³⁴. That is, probably, a little earlier than the temple dedication, since it does not describe Livia as "the new Demeter", as it would surely have done if her cult had taken this development at the time. It seems inconceivable that the man (or men) who drafted the agora inscription would have omitted Augustus from their subsequent temple dedication or abandoned his identification with Zeus Patroos. We may take it, I suggest, that the first two Sebastoi of the temple dedication were identified with Olympians.

It may be added that if Livia was not yet "new Demeter" when the agora inscription was drafted, Aphrodisias was later than some Asian cities to make this identification, but did so at a time when it was spreading, so the evidence of coins and inscriptions seems to suggest. Eventually, of course, it became something of a commonplace for imperial ladies to be assimilated to Demeter or other crop-giving goddesses³⁵.

Further aspects of the donors' conception are illustrated in the decoration of the façades of the two porticoes facing the internal street. Quite exceptionally these were both used to present visual images in two tiers of sculptured, and often captioned, reliefs of great richness³⁶. They combine cosmic images and cosmic myths with legends of the Roman cycle, personifications of Rome as a world conqueror, and of imperial victory, with particular imperial figures and, above all, particular imperial victories. On the north portico one theme required most of the space available, giving the decorative scheme a unitary character (to judge from the surviving panel) not matched on the south portico; on both the importance — and one significant aspect — of the imperial house is stressed over and over again.

The captions recovered from the north portico so far stood below three personifications of islands (Crete, Cyprus, Sicily) and thirteen figures representing conquered peoples, Ἐθνη (Aegyptii, Andizeti, probably Arabs, Bessi, Bospori, Callaeci, Daci, Dardani, Iapodes, Iudaei, Piroustae, Rhaeti, and Trumpili = Trumpilini). Already on the basis of the much shorter list that was available in 1981 it was a reasonable hypothesis that these came from an illustration of the victories of Augustus³⁷; the case is now clear — no other link can explain this particular collocation of peoples and places. Sicily was recovered from Sex. Pompey in 36 B.C.; the Iapodes were a major objective of Octavian in Illyricum in 36–5;

³⁴ See nr. 7.

³⁵ P. Riewald, *De imperatorum cum certis dis ... aequatione* (1912) 305–8, E. Ohlmutz, *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon und Lampsakos* (1940) 222, G. Grether, *Livia and the Roman imperial cult*, *AJP* 67 (1946) 222–52, L. Robert, *REA* 62 (1960) 291, W. H. Gross, *Julia Augusta, Untersuchungen zur Grundlegen einer Livia-Ikonographie* (1962): there are inscriptions (cf. *IEph.* 4337, *IGRR* IV. 180, *CIL* X.7501) and representations on coins (cf. at Sardis, Tralles, Pergamon).

³⁶ For the exceptional character of the use of wall space here, see Price (cit. n.1) 157–8; reliefs like this, he argues, more commonly appear on altars.

³⁷ For publication and some discussion of the captions for the three islands and five of the conquered peoples see ZPE (cit. n. 1) 325–7, where I suggested that the fragmentary one might refer to the Suebi or Perrhaebi (certainly wrong); with the help of Prof. M.P. Speidel I now feel reasonably sure that it was to the Arabs.

Crete and Cyprus were brought back into the empire after Actium, which, of course, also involved the defeat of the Egyptians and their allies the Judaeans; the Dardani were conquered in 29; the Callaeci in the Cantabrian War of the middle twenties, and possibly again, after revolt, in campaigns that ended in 19; the Arabs were taken into clientage, it was claimed, after defeat in 25; the Rhaetians were conquered in 15; the Bosphorans in 14; the Bessi suffered some defeat in 35, a more serious one in 29 and another, more serious still, in the Thracian War which Dio records under 11; the Andizeti and Piroustae were Pannonian tribes, and so conquered between 13 and 9, but involved again in the Revolt of A.D. 6–8 when the Piroustae, at any rate, were among the most determined of the rebels; the Trumpilini head the list of defeated Alpine tribes on the monument at La Turbie, dated in 7–6 B.C.; the date of the Dacian defeat is controversial, but perhaps between 1 B.C. and A.D. 4³⁸. The detail given even by these survivors of an originally much more extensive set of reliefs goes far beyond what appears in Augustus' own account in the *Res Gestae* (which cannot, therefore, be their source) and indeed beyond that in such scrappy narratives as we have of the campaigns. Given the range of dates, a plausible origin for the conception would be the funeral procession of Augustus. Tacitus records a proposal in the senate, *ut . . . uictarum ab eo gentium uocabula anteferrentur*³⁹; Dio Cassius describes its execution, τὰ τε ἔθνη πάνθ' ὅσα προσεκτήσατο ἐπιχωρίως σφίσιον ὡς ἕκαστα ἀπηγκασμένα ἐπέμφθη⁴⁰. Aphrodisians present in Rome on that occasion might well have seen these, and devised a set of relief panels modelled on them.

Captions found on the south portico reliefs are fewer, and particularly (and unfortunately) rare for the reliefs illustrating myths, legends and young members of the Julian family (who are therefore often barely identifiable); but they occur again when the theme of victory is taken up again, not only with generalisations, such as "Victory of the *Sebastoi*" and "Rome and Earth", but with the specific victories of Claudius in Britain and of Nero in Armenia⁴¹. It is very clear that victory in war was presented here as an overwhelmingly important justification of imperial power⁴².

What we have, then, seems to be a precinct of Aphrodite Prometor (Venus Genetrix), where honours were also paid profusely to her descendants in the Julian house (with the allied Claudians not forgotten); conceived, I suggest, in A.D. 14, or quite soon thereafter, and excluded over a longish period of time, which was considerably extended following earthquake damage. It is of course tempting to associate this damage with

³⁸ *RG* 27.3 (Sicily); *App. Ill.* —20, 21 (Iapodes and Bessi); *RG* 26.2 (Crete, Cyprus, though without names); *RG* 27.1 (Egypt); Josephus, *BJ* 1.386f. (Judaea); Dio Cassius 51.23.3 (Dardani); *RG* 26.2, Orosius VI.21.2 (Callaeci); *RG* 26.5, Strabo XVI.779 (Arabs); Dio Cassius 54.22.1–5 (Rhaeti); *RG* 30.1, cf. Strabo VII. 314, Vell. Pat. II.115–6 (Andizeti, Piroustae); Dio Cassius 54.24.6–8 (Bosphori); Dio Cassius 51.25.5, 54.34.5f. (Bessi); *RG* 26.3, Pliny *NH* III.20.136 (Trumpilini); *RG* 30.2, R. Syme, *Danubian Papers* (1971) 37–9 (Daci).

³⁹ *Ann.* I.8.4.

⁴⁰ Dio Cassius 56.34.2.

⁴¹ See *ZPE* (cit. n.1) 323, K. T. Erim, *Britannia* 13 (1982) 277–81.

⁴² For this theme see also Price (cit. n. 8) 158–9.

the great earthquake of A.D.17 — and that may indeed be right; but at present other, later, earthquakes, whether known to the record like the one early in the reign of Claudius, or unknown because they were very localised, cannot be excluded⁴³. For organisation, or reorganisation, of imperial cult in the reign of Tiberius there is good evidence from other sites — a particularly relevant parallel (because of the prominence given to Livia) comes from Tlos in Lycia⁴⁴. The evidence so far suggests that as an imperial cult-place it took in no new dedications after the death of Nero; cults for the Flavians and successor dynasties seem to have been located elsewhere.

The plot of land available dictated some aspects of the architect's plan, but behind it one may suggest recollections both of the Forum of Caesar at Rome, with its temple of Venus Genetrix, and the Forum of Augustus, with its temple of Mars Ultor in which Venus had a place, its representations of Aeneas etc. and its statues of the victorious generals of Rome with their *elogia*⁴⁵. A Roman element in the cult and its setting was perhaps stronger in Aphrodisias than in many cities of Asia Minor, at any rate if we leave Roman colonies out of account, although still modified by local traditions. If so, that was a natural outcome of the *syngeneia* from which I started. But complete excavation of this complex is needed to clarify many of the points raised here, and certainly this one.

March 1985

The Institute for Advanced Study
School of Historical Studies
Princeton, New Jersey 08540

⁴³ Tac. *Ann.* II.47 for A.D. 17; Malalas p. 246, see also M. Schede, *MDAIA* 37 (1912) 217–18 (Samos), Ch. Habicht, *GGA* 213 (1960) 163 (Didyma), for the Claudian tremor.

⁴⁴ L. Robert, *Journal des Savants* 1978, 35–9.

⁴⁵ See P. Zanker, *Forum Augustum* (p.d.)

QUÉLQUES REMARQUES SUR LA DÉCAPITATION DU ROI DÉCÉBALE

Comment est mort le chef des Daces, l'adversaire de Trajan ? Sans avoir des renseignements précis, l'on avait des raisons de penser que, au cours de la deuxième guerre dacique, après des péripéties très confuses, il avait dû s'avouer vaincu. Comme d'autre part un passage de Dion Cassius, confirmé par une mention des *Fasti Ostienses* à la restitution sûre nous attestait que la tête de ce roi, la 2e guerre finie (la mention prend place au début de l'année 106 ap. J.C.), avait été exposée *in sculis Gemoniis*¹, il y avait tout lieu de penser qu'une des scènes sculptées autour de la Colonne Trajane représentait la présentation aux troupes romaines, par Trajan et ses officiers, de cette preuve absolue de la victoire romaine après des mois de doute et d'inquiétude. Une main droite, également exposée près de la tête, devait être aussi celle de Décébale².

Mais, comme les exégètes des reliefs de la Colonne Trajane, de Cichorius à l'album plus récent de H. Gauer, croyaient avoir par ailleurs reconnu dans un autre bas-relief le « suicide » de Décébale³, l'avis général était que le roi dace, se sentant vaincu et en péril d'être capturé, avait renoncé à la vie, comme les Daces en étaient fort capables⁴.

Or, un document nouveau, excellemment publié par M. Speidel en 1979⁵, est venu exclure complètement cette version du suicide : probablement traqué et menacé dans ses abris de la Dacie septentrionale par une poursuite romaine de plus en plus serrée, Décébale a été tué dans un combat singulier, à cheval, par un sous-officier de cavalerie de Trajan, lequel, vainqueur, s'est chargé de lui trancher la tête. Nous nous permettons de reproduire intégralement ici le texte de cette inscription latine provenant de Philippes en Macédoine, quoiqu'elle ait déjà beaucoup circulé, tant son texte est net et décisif⁶ :

Ti(berius) Claudius/Maximus, uet(eranus) | [s(e)] u(iuo) f(aciendum) c(urauit), militauit/ eque(s) in leg(ione) VII C(laudia) p(ia) f(ideli), fac(tus) qu(a)estor equit(um), | singularis legati le(gionis) eiusdem, uexil(larius) equitum, item/ bello Dacico ob uirtu(te) (m) donis do-

¹ Voir les *Fasti Ostienses*, dans l'édition rigoureuse procurée par L. Vidman, Prague, 1982 (Académie tchécoslovaque), p. 101.

² Voir la publication de C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, 3e Textband, 1900, p. 38 ; le bas-relief est le CXLVII (Tafel CVIII, n° 391 — 393) ; même interprétation dans l'album plus récent publié par Werner Gauer, *Untersuchungen zur Trajanssäule* (dans les *Monumenta artis Romanae*, XIII, Berlin 1977).

³ Cichorius *loc. cit.* ; Gauer, pl. CXLV.

⁴ On sait comment est représenté, sur la Colonne, le suicide d'un groupe de notables daces, se passant l'un à l'autre la coupe de poison.

⁵ Dans le J.R.S., LX, 1970, p. 142 — 153, pl. XIII — XV.

⁶ Ann. Épigr., 1969 — 1970, n° 583 ; la stèle, conservée au musée de Kavalla, a été trouvée à Grammoni, au N.O. de Philippes ; l'allusion de Pline, *Epist.*, VIII, 4.2 (*pulsum regia, pulsum etiam uita*), appliquée à Décébale, reste naturellement trop vague.

natus ab Im/p(eratore) Domitiano, factus dupli(carius) a diuo Traiano in ala secu(n)d(a) Pannoniorum, a quo et fa(c)ltus explorator in bello Da/cico et ob uirtute(m) bis donis/donatus bello Dacico et/Parthico et ab eode(m) factus/decurio in ala eade(m), quod/cepisset Decebalu(m) et caput/ eius pertulisset ei Ranissto/ro, missus uoluntarius ho/nesta misstone a Terent[io Scau]riano, consulare [exerci]tus prouinciae nou[ae Mes]opotanniae . .

La stèle funéraire, préparée pour cet habile cavalier alors qu'il avait achevé ses 30 années de service ⁷ (il avait acquis ses titres les plus brillants sur le front dacique, mais avait ensuite participé à la guerre parthique, et finissait régulièrement congédié par un chef commandant l'armée dans la province « nouvelle » de Mésopotamie, certainement sous Hadrien), porte deux bas-reliefs, dont celui du haut illustre évidemment l'exploit pour lequel ce cavalier avait été décoré — et promu — par Trajan ; selon les éditeurs de l'Année Épigraphique, « on y voit Maximus, au galop, coiffé d'un casque et revêtu d'une cote de mailles, tenant dans la main gauche un bouclier et deux javelots, brandir un glaive de la main droite et trancher la tête du roi. Celui-ci porte les braies, le bonnet pointu, le bouclier hexagonal et l'épée courte des Daces ; il ressemble au portrait de la Colonne Trajane par la barbe, les lèvres charnues, les sourcils abondants. et les yeux enfoncés . . . »

Certes, ce cavalier, qui était peut-être originaire de la région où il a été enseveli — région proche de la Thrace —, a dû faire preuve d'une belle énergie fougueuse, et quelques archéologues ont déjà rapproché l'image du bas-relief, comme plusieurs représentations sculptées sur la Colonne Trajane, de celles du cycle quasi-religieux dit du « Cavalier thrace »⁸. Selon toute probabilité, Ti. Claudius Maximus a appartenu à ces groupes militaires de l'armée de Trajan qui, à un moment donné de la 2e guerre dacique, ont été mis en « état d'alerte » pour empêcher le chef dace de s'échapper vers un lieu peu accessible ; plus crûment, disons que sans doute Décébale a compris que sa tête était « mise à prix ». Pourquoi ?

Les relations entre Décébale et l'Empire romain avaient été assez courtoises encore sous les Flaviens, malgré le commencement, sous Domitien, d'un conflit militaire. On peut en juger par l'exemple d'un chef militaire dont l'inscription, trouvée à Baalbek (Héliopolis de Syrie) rappelle, parmi ses titres que, pour lutter contre les Marcomans, les Quades et les Sarmates, il avait « traversé le royaume de Décébale, le roi des Daces » ; *per regnum Deceballi regis Dacorum*⁹. Le conflit directement militaire commencé sous Domitien avait surpris les Romains par la vigueur de l'adversaire, et surtout laissé une blessure dans leur amour-propre et leur fidélité à des rites funéraires, à la suite de la défaite de Cornelius Fuscus, de nombreux morts et surtout du sort de ce chef romain, laissé sans sépulture sur le champ de bataille. Cependant, le portrait de Décé-

⁷ L'Ann. Épigr. de 1971, sous le n° 7, signale la publication britannique de D. J. Breeze *Pay, Grades and Ranks below the Centurionate*, dans le J.R.S., 1971, p. 130 — 135, en attirant l'attention sur quelques « particularités » de la carrière de Ti. Claudius Maximus. Ces problèmes restent naturellement en dehors de la présente étude.

⁸ Voir, p. ex., W. Gauer, *op. cit.*, p. 32.

⁹ Voir dans le recueil de H. Dessau, *Inscr. Lat. selectae*, n° 9200.

bale brossé par Dion Cassius un siècle après vaut encore pour la veille des deux expéditions de Trajan : « Les Daces avaient alors à leur tête Décébale, homme propre au conseil dans les choses de la guerre, et propre à l'exécution ; connaissant le moment d'une attaque vigoureuse et faisant retraite à propos, habile à dresser une embuscade, et vaillant au combat, sachant également profiter d'une victoire et se tirer avec avantage d'une défaite, qualités qui le rendront longtemps pour les Romains un adversaire redoutable »¹⁰.

Ce que ce caractère pouvait donner, le jour où l'indépendance politique et l'intégrité territoriale du royaume dace seraient franchement en cause, on le pouvait prévoir, et on en eut la preuve lorsque, au cours de la 2e guerre dacique de Trajan, la victoire romaine devint plus que probable. Lisons encore Dion Cassius ou ses épitomateurs : « Décébale échoua par la force, mais il faillit faire périr Trajan par la ruse et la trahison : il lui envoya en Mésie des transfuges chargés de l'assassiner, attendu que, d'un abord facile en tout temps, il recevait alors sans distinction, à cause des besoins de la guerre, quiconque voulait lui parler. Mais ils n'y purent réussir, l'un d'eux ayant été arrêté sur un soupçon et ayant avoué tout le complot à la torture. Longinus, qui commandait un détachement de l'armée romaine, et dont il avait éprouvé la valeur dans la guerre, s'étant, d'après son invitation, laissé attirer à une entrevue avec lui sous prétexte qu'il ferait sa soumission, Décébale se saisit de lui et l'interrogea publiquement sur les projets de Trajan ; et, comme celui-ci refusa de rien révéler, il le retint en garde libre. Décébale alors [envoya un ambassadeur à Trajan pour demander qu'on lui abandonnât le pays jusqu'à l'Ister et qu'on lui remboursât tous les frais de la guerre] à la condition qu'il rendrait Longinus. Trajan ayant donné une réponse indécise, et dont les termes devaient montrer qu'il n'avait pour Longinus ni beaucoup ni peu d'estime, afin de ne pas le perdre et de ne pas non plus acheter cher sa rançon, Décébale, examinant ce qu'il devait faire, hésita ; et Longinus, à qui [son affranchi] avait, dans l'intervalle, procuré du poison, [promit au roi, de le réconcilier avec Trajan, de peur que, soupçonnant son intention, il ne le fit garder plus étroitement ; puis, il écrivit une supplique à Trajan, supplia l'affranchi de la porter], afin d'assurer sa sûreté. L'affranchi ainsi éloigné, Longinus prit [le poison pendant la nuit] et mourut. [Cela fait, Décébale réclama l'affranchi à Trajan, promettant de lui donner en échange le corps de Longinus et dix captifs et aussitôt il lui envoya le centurion pris avec Longinus, dans l'espérance qu'il ferait réussir son dessein. Par ce centurion Trajan connut tout ce qui se rapportait à Longinus. Néanmoins il ne le renvoya pas et ne rendit pas non plus l'affranchi, estimant la vie de cet homme préférable, pour la dignité de l'empire, à la sépulture de Longinus] »¹¹.

Nous nous excusons de la longueur de la citation : mais, sauf réserve sur des points de détail, tout porte à croire que ce récit provient réellement

¹⁰ Dion Cassius, LXVI, 6. Nous suivons par commodité la traduction adoptée dans l'édition un peu ancienne de Gros et Boissée (Paris, 1867), t. 9, p. 353 ss. ; non sans avoir chaque fois vérifié le texte grec dans l'édition plus savante de Boissevain, recomposée à partir des épitomateurs, voir t. III, p. 194 ss. (=ch. 9 — 13).

¹¹ *Ibid.*, éd. Boissevain, III, p. 197 ss.

de Dion Cassius ; et de même, un peu plus loin, après le récit de la mise en œuvre, par Trajan, du grand pont jeté par Apollodore sur le Danube, cette sorte de conclusion : « Quant à Décébale, comme sa résidence royale et son royaume tout entier étaient au pouvoir des vainqueurs, et qu'il courait lui-même le risque d'être pris, il se donna la mort, et sa tête fut portée à Rome (*sic*). C'est ainsi que la Dacie fut réduite sous l'obéissance de Romains, et Trajan y colonisa plusieurs villes, etc. »¹² C'est ici que le raccourci de Dion Cassius doit être expliqué et rectifié ; le terme grec employé — *διεχρήσατο* — est le plus vague qui soit ; le plus probable est que, ayant épuisé les derniers stratagèmes, Décébale fit savoir à ses proches, aux Daces qui l'avaient suivi le plus fidèlement dans sa suprême tentative, qu'en aucun cas il n'accepterait de devenir prisonnier des Romains ! Car le temps était définitivement passé où il avait feint d'accepter telle forme d'allégeance, ou telle cession territoriale. Trajan, apparemment, changea complètement de ton. Sans doute prit-il la responsabilité d'ordonner la « poursuite » à ses troupes ; et si, comme l'inscription de Ti. Claudius Maximus le suggère, les cavaliers fort bien préparés qui ont participé à cette poursuite savaient que Trajan souhaitait de recevoir, en une localité donnée de la Dacie, la preuve cruelle et sans réplique que le roi dace était mort, nous avons lieu de supposer, au minimum, que l'exposition au moins de la tête de Décébale était implicitement prévue — telle que la représente un des bas-reliefs de la Colonne Trajane — comme une satisfaction donnée aux troupes romaines combattantes. Hélas ! Si l'envoi à Rome de ce funèbre trophée, bien avant le retour de Trajan lui-même dans la capitale, est ainsi bien attesté, une ligne des *Fasti Ostienses* pour l'année 106 ap. J.C. — mutilée mais d'une restitution certaine — nous fait connaître l'intention vengeresse et quasi-religieuse de la mesure : la tête fut exposée *in scallis Gemoni(is)*. Force est donc d'admettre que Décébale fut finalement traité comme un sacrilège, un parjure, et par là s'explique dans doute le détail noté par quelques commentateurs, qu'une main droite soit exposée avec la tête, sur le bas-relief de la Colonne Trajane¹³.

Qui croira d'ailleurs que Trajan ait eu peu d'estime pour Longinus ? Le personnage nous demeure mal connu ; le plus probable est cependant aujourd'hui de l'identifier avec un Cn. Aemilius Cicatricula (*sic*) Pompeius Longinus, mentionné dans un diplôme militaire provenant de Viminacium et daté de juillet 96¹⁴. Il faut le supposer de haut grade, puisque Fronton, sans le nommer, savait qu'un *uir consularis* — chose rare — avait été capturé dans une guerre dacique¹⁵. S'il en était ainsi, il y aurait lieu de tenir Longinus pour un des officiers supérieurs les plus utiles à Trajan, puisqu'il connaissait d'avance les pays danubiens, peut-être un de ses meilleurs guides à ce moment de la 2e *dacica* (en 105 — 106 ap.

¹² *Ibidem*.

¹³ L'on sait par la *Vita Marci* de l'histoire Auguste, c. 25, que Marc-Aurèle, visiblement choqué, ordonna d'inhumier aussitôt la tête d'Avidius Cassius qu'on venait de lui apporter. Voir, dans la *Vita* secondaire d'Avidius Cassius, un échange de lettres, d'une authenticité assurément difficile à garantir, entre Faustine et Marc-Aurèle, Faustine prêchant la sévérité et Marc-Aurèle, la clémence.

¹⁴ Voir Ann. Épigr., 1977, 722. Toutefois, le *cognomen* de Longinus, rare au Ier siècle de l'Empire, devient assez fréquent aux IIe et IIIe siècles.

¹⁵ Dans le *De bello Parthico*, 2 (p. 206 dans l'éd. Brill, par J. van den Hout).

J.C.) où la guerre se portait des sites déjà classiques, entre Tapae et Sarmizegetusa, vers les régions du Nord, presque inconnues des Romains ; vers le site des communes futures d'Apulum ou de Porolissum.

La ruse provocante de Décébale, se prolongeant sur la personne de Longinus mort par suicide (*sic*), ne pouvait donc qu'affermir Trajan dans le rôle de « vengeur sacré » que lui avaient préparé les conditions mêmes de la chute de Domitien. L'on sait par quelques allusions de Martial que la cérémonie, un peu illusoire, du couronnement de Décébale par l'imposition d'une couronne sur la tête d'un certain Diégis, apparemment un parent du roi dace, avait en partie apaisé chez les Romains le scrupule, quasi-religieux, qu'ils avaient conçu du fait que, dans deux batailles perdues par les généraux de Domitien, des morts romains nombreux avaient été sacrifiés, dans le cas de Cornelius Fuscus laissé sans sépulture, et un étendard perdu¹⁶. Nous savons par un passage de Dion Cassius que Trajan, après sa victoire de Tapae dans la 1re guerre dacique, frappé du grand nombre des morts (du côté romain) ordonna d'élever un autel en leur honneur, et de leur offrir tous les ans un sacrifice funèbre¹⁷.

Mais nous pensons que, en une revue roumaine et en l'honneur d'un savant roumain, il s'agit de rappeler les monuments d'Adamklissi en Dobroudja, mainte fois étudiés, puisque là, un trophée de victoire formellement construit par Trajan après la fin des guerres daciques, le *Tropaeum Traiani* par excellence, vint mettre sous la protection formelle de Mars Vitor une sorte d'ossuaire rassemblant de nombreux morts du temps de Domitien¹⁸.

Les vues que nous venons de défendre ici seraient assez difficiles à concilier, convenons-en, avec la représentation de la conclusion de la 1re guerre dacique. Nous pensons surtout à des études du maître italien Atilio Degrassi : se fondant sur les restes de quelques lignes des *Fasti Ostienses* pour l'année 102 ap. J. C., ce savant, souvent si bien inspiré, pensait qu'au tribunal évoqué en ce passage on avait vu Décébale lui-même à Rome, s'excuser auprès du peuple romain¹⁹ ; selon une restitution acceptée par L. Vidman²⁰, le roi dace aurait fait appel à la *fides* romaine, et le premier triomphe de Trajan aurait suivi. Nous croyons plutôt à la construc-

¹⁶ Voir Martial, V, 3 et VI, 16. Sur ces campagnes des généraux de Domitien, dont les effets continuent de peser sur celles de Trajan, voir le vigoureux chapitre de Sir Ronald Syme dans la *Cambridge Ancient History*, XI, p. 168 — 170.

¹⁷ Dion Cassius, LXVII, 8.

¹⁸ Voir récemment E. Condurachi, *Alcuni considerazioni sull'altare funerario di Tropaeum Traiani*, dans les *Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali*, VI, 1980, 3, p. 101 — 124.

¹⁹ Voir dans ses *Scritti vari*, Rome et Venise, de 1962 à 1971. À noter que dans sa récente étude sur *Armée romaine et dieux celtiques*, publiée dans le Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France de 1983, p. 24 — 27, l'archéologue français J. J. Hatt commente le décor d'un vase du potier Cosias, où le nom de *Deccebalus* est donné à un personnage visiblement livré aux bêtes à l'amphithéâtre, entre un ours et un lion. J. J. Hatt explique que cette représentation entre dans une série qui attribue aux dieux celtiques Taranis et Teutotes les victoires de Trajan sur les Daces... et sur les Parthes ! Il va de soi que cette version de la mort de Décébale n'a rien d'authentique et ne saurait affaiblir la valeur des témoignages que nous venons de commenter. Il semble que la représentation choisie par le potier ait correspondu à une propagande destinée aux soldats romains d'origine gauloise.

²⁰ *Fasti Ostienses*, p. 96 — 97 ; l'éditeur, tout en jugeant ces restitutions un peu incertaines, les juge préférables à celles de Wickert.

tion qu'a proposée le prof. Santo Mazzarino, en des études récentes et notamment dans le recueil récent qui réunit, sous le patronage de l'Accademia dei Lincei, les contributions d'un « Colloque italo-roumain » tenu à Rome en octobre 1978, sous le titre *L'esame storico-artistico della Colonna Traiana*²¹. Décébale, apparemment, n'est jamais venu à Rome, où l'on a vu seulement ses « ambassadeurs » ; à la fin de la 1re campagne de Trajan il a essayé de se réserver l'avenir par une attitude faite de feintes assez courtoises ; ce sont ces feintes qui, trois ans plus tard, allaient se transformer en ruses insolentes, en défis.

Mais qui nous rendra la service de bien fixer, sur une carte de l'ancienne Dacie, la localité de Ranisstorum ? Forteresse ou résidence de Décébale ? ou camp, au moins provisoire, de Trajan ? ou simplement — qui sait ? — lieu de la sépulture de Longinus ?

Janvier 1985

Collège de France
11, Place Marcelin-Berthelot
F-75231 Paris

²¹Ce fascicule, paru en 1982, correspond au tome 50 des *Atti dei Convegni Lincei*. Noter que l'importante contribution de S. Mazzarino avait été précédée par la publication, par cet auteur, d'un mémoire dans le *Rhein. Museum* ; voir aussi sa note dans la revue *Epigraphica*, 1978, p. 251 ss.

MARCOMANNIA PROVINCIA ?

Das alte Problem, welche militärischen und politischen Ziele die Römer in den Markomannenkriegen verfolgten, tauchte zu Anfang der siebziger Jahre wieder auf. In einer breit aufgebauten Studie untersuchte Géza Alföldy gründlich die diese Frage betreffenden Angaben der antiken Autoren¹. Die bekannte Stelle der Marcus-Vita (27, 10) *si anno uno superfuisset, provincias ex his fecisset* („wenn er ein Jahr länger gelebt hätte, hätte er aus ihren Gebieten Provinzen gemacht“), versuchte er als eine ungenaue Interpretation der bei Cassius Dio (71, 33, 4) vorkommenden Phrase εἶγε πλέον ἐβεβιώκει, πάντα τὰ ἐκεῖ ἐκεχείρωτο („und wenn er länger gelebt hätte, hätte er dort alles unterworfen“) zu deuten.

Kann man jedoch daraus schließen, daß die Behauptung des Verfassers der Marcus-Vita, der Kaiser habe neue Provinzen zu gründen beabsichtigt, aus einer willkürlichen Verdrehung der zitierten Dio-Stelle entstand? András Mócsy wies bereits in seiner Stellungnahme zu den Ausführungen Alföldys mit Recht darauf hin, daß der Marcus-Biograph die in diesem Zusammenhang von Dio angeführte „Verleumdung, Marcus sei von seinen Ärzten ermodert worden“ (71, 34), offensichtlich nicht kannte, so daß die Abhängigkeit seines Berichtes von demjenigen des Cassius Dio höchst unwahrscheinlich ist².

Eine Bestätigung seiner These, daß während der Markomannenkriege, sowie auch noch zur Zeit der Severen, das Gerücht von neuen Provinzen nicht existierte und erst von dem Marcus-Biographen erdacht wurde, sieht Alföldy in einer anderen Dio-Stelle (71, 20, 2), wo die römische Expedition in das Quadenland im Winter 179/180 mit der Bemerkung kommentiert wird, daß der Kaiser οὐ τὴν χώραν αὐτῶν προσκτήσασθαι, ἀλλὰ τοὺς ἀνθρώπους τιμωρήσασθαι ἐπεθύμει („nicht daran dachte, ihr Land zu erobern, sondern die Leute zu züchtigen“)³. Auch hier stimme ich der Behauptung Mócsys zu, daß die polemische Widerlegung nur dann verständlich wird, wenn bereits zu dieser Zeit über die Absicht, neue Provinzen zu gründen, die Rede war⁴.

Die erwähnte Bemerkung Dios wurde auch anders gedeutet. Josef Dobiáš vertrat die Meinung, daß der Kontrast nicht in den Zeitwörtern προσκτήσασθαι („erobern“) und τιμωρήσασθαι (züchtigen“) liegt, sondern daß die Antithese eher in den Ausdrücken τὴν χώραν („das Land“) und τοὺς ἀνθρώπους („die Leute“) zu suchen ist. Er interpretierte also

¹ G. Alföldy, *Der Friedenschluß des Kaisers Commodus mit den Germanen*. Hist. 20, 1971 84 — 109; vgl. besonders 93 — 102 (Die Kriegsziele des Kaisers Marcus) = in: R. Klein, *Marc Aurel* (Wege der Forschung, Band 550), Darmstadt 1979, 389 — 424 (bes. 397 — 406) und „Nachträge 1979“, *ibid.* 425 — 428 (bes. 426 — 428).

² A. Mócsy, *Das Gerücht von neuen Donauprovinzen unter Marcus Aurelius*, Acta class. Debrec. 7, 1971, 63 — 66; vgl. auch Mócsys Bericht *Pannonia-Forschung 1969—1972*, AArch Hung. 25, 1973, 378.

³ Alföldy a.O. 99 beruft sich auf die Beurteilung E. Swobodas, der (*Carnuntum. Seine Geschichte und Denkmäler*, Graz—Köln 1964⁴, 55) den Finmarsch der römischen Truppen als eine „Strafexpedition“ bewertet.

⁴ Mócsy a.O. 63f.

die Worte Dios in dem Sinne, der Kaiser habe nicht das leere, von den Quaden verlassene Gebiet annektieren wollen, sondern sei bestrebt gewesen, sich der Einwohner zu bemächtigen. Deswegen hinderte er die Quaden — wie allerdings Dio in diesem Zusammenhang berichtet — durch Versperrungen der Ausfallstraßen daran, mit dem gesamten Volke (παῶδημεῖ) auszuwandern⁵. Es ist wohl möglich, daß bei der Durchführung dieser taktischen Operation der römischen Truppen gerade der Station in Leugaricio (Trenčín) eine bedeutende Rolle zufiel⁶.

Die von Alföldy vorgebrachten Bedenken über die Existenz eines Planes, neue Donauprovinzen zu schaffen, sind freilich nicht neu. Bereits vor 100 Jahren vertrat Hermann Dettmer, der — nebenbei bemerkt — als erster die Inschrift auf dem Felsen der Trenčiner Burg in das Jahr 179 zu datieren versuchte, in seiner *Geschichte des Marcomannischen Krieges* dieselbe Meinung⁷.

Die meisten Forscher hielten jedoch die Berichte über diesen Plan für authentisch. Eine andere Frage ist freilich, ob es irgendwelche konkrete Vorstellungen von der Realisierung dieser Absicht gab. Alföldy bezeichnet m.E. mit Recht die meist verbreitete Ansicht, die Sudeten und die Karpaten hätten das römische Reich besser als die Donau schützen können, als „viel zu modern“⁸. Dagegen finde ich seine in diesem Zusammenhang angeführte Argumentation gegen die Existenz des Planes für nicht ausreichend begründet. Es handelt sich um die Stelle der Marcus-Vita (22,8), in der es heißt, daß dem Kaiser *frequenter amici suaserunt, ut a bellis discederet et Romam ueniret, sed ille contempsit ac perstitit nec prius recessit, quam omnia bella finiret* („... oft seine Freunde rieten, die Kriege aufzugeben und nach Rom zurückzukehren; doch er verwarf ihren Rat, bestand auf seinem Entschluß und ging nicht früher zurück, als bis er alle Kriege beendet hatte“).

Alföldy schloß daraus, daß „die Generäle“ des Marcus, „oder wenigstens ein Teil von ihnen“ zur frühzeitigen Beendigung der Kriege rieten. Ist darin jedoch ein Beweis für die These zu suchen, daß es überhaupt keine Tendenz zur Expansion außerhalb der bestehenden Grenzen des römischen Gebietes gab? Es besteht kein Zweifel darüber, daß die Markomannenkriege als eine schwierige Last betrachtet wurden und man kann sich nicht wundern, daß einige Ratgeber des Kaisers eine rasche Beendigung der militärischen Operationen befürworteten. Dabei dachten sie sicherlich nicht daran, römische Positionen auf der Donaugrenze aufzugeben, sondern wollten mindestens einen *status quo* am Limes erreichen. Wenn also Marcus trotz diesen Ratschlägen auf der Fortsetzung der Kämpfe beharrte, so ergibt sich daraus, daß er eine zuverlässigere Regelung der Verhältnisse an der mittleren Donau erstrebte.

⁵ J. Dobiáš, *Il limes romano nelle terre della repubblica cecoslovacca*, Quaderni dell' Impero. Il limes romano VIII, Roma 1938, 18f. S. auch J. Dobiáš, *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů* (*The History of the Czechoslovak territory before the appearance of the Slavs*), Praha 1964, 262f.

⁶ Vgl. Dobiáš, *Dějiny* 215 (*The History* 381 f).

⁷ H. Dettmer, *Geschichte des Marcomannischen Krieges*, Forschungen zur deutschen Geschichte XII, Göttingen 1872, 217; zur Datierung der Trenčiner Inschrift a. O. 216 und dazu Dobiáš, *Dějiny* 258, Anm. 166.

⁸ Alföldy a. O. 96.

Der Marcus-Biograph erwähnt die Absicht das römische Gebiet zu erweitern zweimal, und zwar in verschiedenem chronologischen Zusammenhang. An der ersten Stelle (24,5) verbindet er sie mit den Ereignissen des Jahres 175. Damals ließ sich nämlich der Statthalter von Syrien Avidius Cassius auf Grund einer falschen Nachricht vom Tode Marc Aurels zum Kaiser proklamieren⁹. Marcus war durch diesen Tumult gezwungen, sich nach dem Osten zu begeben, und nur durch diesen Umstand wurde er — laut unserer Quelle — daran gehindert, seinen Eroberungsplan an der mittleren Donau zu realisieren: *Voluit Marcomanniam provinciam, uoluit etiam Sarmatiam facere, et fecisset, nisi Auidius Cassius rebellasset sub eodem in oriente*. Es sollte sich also um zwei Provinzen handeln, von denen die eine nördlich, die andere östlich von der bestehenden Donaugrenze zu lokalisieren wäre¹⁰.

Die zweite Stelle (27,10) bezieht sich auf die letzte Phase der Markomannenkriege und diesmal wird als die Ursache für das Scheitern des Planes das vorzeitige Ableben des Kaisers angegeben. *Triennio bellum postea cum Marcomannis, Hermunduris, Sarmatis, Quadis etiam egit, et si anno uno superfuisset, provincias ex his fecisset*. Neben den Markomannen und Sarmaten begegnen wir da auch den Hermunduren und den Quaden. Sollte es sich also um Einrichtung von nicht nur zwei, sondern sogar vier neuen Provinzen handeln?

Das größte Problem bietet die Erwähnung der Hermunduren. Franz Hampl wies in seiner Studie, in der er die Realität des Planes bezweifelte, mit Recht darauf hin, daß der Marcus-Biograph durch Einschlebung der Hermunduren und der Sarmaten zwischen die Markomannen und Quaden eine grobe Unkenntnis der geographischen Lage jenseits des römischen Limes an der Donau erwiesen hatte¹¹. Dem Verfasser der Marcus-Vita waren die genauen Wohnsitze der von ihm erwähnten Stämme gewiß unbekannt. Aus seiner Bemerkung können m.E. auch keine Schlüsse über die Zahl der geplanten Provinzen gezogen werden. Er berichtet bloß über die Absicht des Kaisers, die besiegten Völkerschaften durch Erweiterung des römischen Territoriums zu pazifizieren. Die Hermunduren werden allerdings auch an der bekannten Stelle der Marcus-Vita (22,1) genannt, wo die Stämme, die sich an dem Angriff auf das römische Gebiet *ab Illyrici limite usque ad Galliam* beteiligten, aufgezählt sind.

Auch Dobiáš, der den Plan, neue Provinzen zu schaffen für ein reales Vorhaben Marc Aurels hielt und die von Hampl vorgebrachten Einwendungen zurückwies¹², gab zu, daß die Erwähnung der Hermunduren in diesem Zusammenhang „die meisten Verlegenheiten“ bereitet und fügte hinzu, „es wäre aussichtslos zu erwägen“, ob Marcus das nördlich der Donau gelegene Gebiet bis zu „der natürlichen durch den Gebirgs-

⁹ Cass. Dio 71, 17. Das Auftreten des Usurpators ist wahrscheinlich in April 175 zu datieren. S. dazu Dobiáš, *Dějiny* 252, Anm. 136 mit der weiteren Literatur.

¹⁰ Zur Lokalisierung der Provinz Sarmatia vgl. das Bedenken von Jenő Fitz, *A Military History of Pannonia from the Marcomann Wars to the Death of Alexander Severus (180—235)*, AArchHung. 14, 1962, 34, Anm. 128; dazu polemisch Dobiáš a. O. 259 f, Anm. 174a.

¹¹ Franz Hampl, *Kaiser Marc Aurel und die Völker jenseits der Donaugrenze. Eine Quellenkritische Studie*, Festschrift zu Ehren Richard Heuberger's (Schlern-Schriften, herausgegeben von R. Klebelsberg, 206), Innsbruck 1960, 33 — 40.

¹² Dobiáš, *Dějiny* 259, Anm. 174a (vgl. auch 252 f, Anm. 136).

kamm der Sudeten und Karpaten gebildeten Wasserscheide zu annektieren bestrebte, oder sich mit einem etwa der Provinz Dacia ähnlichen Gebilde zufriedenstellen hätte" ¹³.

Gab es jedoch überhaupt eine mehr oder weniger genaue Vorstellung von der Ausdehnung der geplanten Provinzen? Es besteht dafür keine Stütze. Die allgemeinen Quellenangaben, vor allem die erwähnte zweite Stelle der Marcus-Vita deuten eher darauf hin, daß keine konkreten Maßnahmen für die Durchführung eines solchen Planes getroffen wurden.

Zu welcher Zeit ist eigentlich der Gedanke, neue Provinzen einzurichten, entstanden? Mócsy vertrat die Meinung, daß bereits vor dem Angriff der Markomannen und ihrer Verbündeten auf das römische Gebiet eine solche Möglichkeit erwogen wurde ¹⁴. Es ist möglich, daß während der Verhandlungen mit den Häuptlingen einiger „barbarischen“ Stämme eine solche Regelung der Verhältnisse an dem Donaulimes zur Sprache kam. Ich bin jedoch nicht völlig überzeugt, daß dieses Vorhaben mit der Aufstellung zweier neuen Legionen, die in Italien rekrutiert wurden, zu verbinden ist.

Die römischen Streitkräfte wurden nämlich vor dem Ausbruch der Markomannenkriege durch den schweren Krieg gegen die Parther und nach der Beendigung der Kämpfe durch eine im Osten ausgebrochene Pest hart betroffen. Wenn auch die Aufstellung der Legionen *II.* und *III. Italica* wahrscheinlich in das Jahr 165, also noch vor den Ausbruch der Markomannenkriege zu datieren ist ¹⁵, so hing sie m.E. eher mit der schwierigen Lage der römischen Wehrkraft, als mit der Absicht, neue Provinzen zu schaffen, zusammen.

Nachdem dann die „barbarischen“ Stämme das römische Gebiet überflutet hatten und bis nach Norditalien vorgedrungen waren, kam es zur Mobilisierung aller zur Verfügung stehenden Kräfte einschließlich der „dalmatischen und dardanischen Räuber“, sowie auch Sklaven ¹⁶. Erst im Jahre 172 gelang es den Römern zu einer Gegenoffensive überzugehen. Wie gründlich sie sich auf diese militärische Operation vorbereiteten, geht aus der in Zana (Diana Veteranorum) gefundenen Inschrift des Marcus Valerius Maximianus — durch die bekanntlich auch die Trenčiner Inschrift neu gedeutet wurde — anschaulich hervor. Unter anderem wurden Soldaten von den beiden die italienische Küste schützenden Flotten in Ravenna und Misenum nach Pannonien abkommandiert, um für das Heer Getreide *per Danuvium* zu transportieren ¹⁷. Der Grenzfluß befand sich also zu dieser Zeit unter der Kontrolle der römischen Streitkräfte. Durch die militärische Expedition in das Barbaricum wollten die Römer die Markomannen, Quaden und Sarmaten züchtigen und eine eventuelle Wiederholung des verheerenden Angriffs auf das Reichsgebiet verhindern. Es ist wohl möglich, daß bei der Vorbereitung der Gegenoffensive der Gedanke auftauchte, auf dem erworbenen Territorium

¹³ Dobiáš a. O. 258, Anm. 172.

¹⁴ Mócsy a. O. 66.

¹⁵ Vgl. L. Vidman, *Fasti Ostienses* (Rozpravy ČSAV, SV 67, 1957, 6), 79 und dazu Mócsy a. O. 65, Anm. 6; jetzt L. Vidman, *Fasti Ostienses*, Prag 1982, 137.

¹⁶ SHA *Marc.* 21, 6 — 7.

¹⁷ H. G. Pflaum, *Deux carrières équestres de Lambèse et de Zana (Diana Veteranorum)*, 2. M. Valerius Maximianus, *Libyca, Archéologie-Épigraphie* 3, 1955, 135.

neue Provinzen einzurichten. Man kann sich vorstellen, daß ein solcher Plan für die Stärkung des Kampfgeistes der römischen Soldaten gut geeignet war. Auf eine Ausarbeitung der damit zusammenhängenden konkreten Maßnahmen ist jedoch kaum zu denken.

Wenn ich mich auch weigere der Meinung Alföldys zuzustimmen, daß der Eroberungsplan Marc Aurels „in der überlieferten Form eigenes Gedankengut des Biographen darstellt“¹⁸, so bezweifle ich doch die Existenz einer realen Vorstellung von der Art und Weise, auf welche der Plan realisiert sein sollte. In der späteren römischen Geschichtsschreibung wurde der „mißratene Sohn“ Commodus, der mit den „Barbaren“ den Frieden schloß, in einen scharfen Gegensatz zu dem „braven“ Kaiser Marcus gestellt, der das römische Gebiet durch Einrichtung neuer Provinzen erweitern wollte. Es besteht jedoch kein Zweifel daran, daß die Römer trotz ihres Sieges über die Markomannen und ihre Verbündeten nicht imstande waren, neue Provinzen zu schaffen. Die Angreifer waren zwar besiegt, aber nicht bezwungen. Dies machte sich in der weiteren Entwicklung der Verhältnisse an dem mittleren Donaulimes bemerkbar. Die Römer erwiesen sich in den Markomannenkriegen als kräftig genug, den Angriff der „barbarischen“ Stämme abzuwehren und ihre Positionen erfolgreich zu verteidigen. Gleichzeitig zeigte sich jedoch deutlich, daß die Zeiten der territorialen Ausdehnung des römischen Reiches definitiv vorbei waren.

Januar 1985

Kabinet pro Studia řecká,
římská a latinská
Lazarská 8
CS – 120 00 Praha

¹⁸ Alföldy a. O. 102.

REORGANIZAREA DACIEI SUB MARCUS AURELIUS

Domnia lui Marcus Aurelius, începută sub cele mai bune auspicii, avea să fie frământată de o serie de calamități în interiorul imperiului și de războaie la granițe — fie în Orient, fie la Dunărea de mijloc și de jos.

De aceste ultime evenimente nici Dacia nu a fost ferită. Este vorba de războiul care a început în anul 166, când, cum arată biograful împăratului, „au conspirat toate neamurile de la granițele Illyricului pînă în Gallia, ca marcomanii, varistii, hermundurii și cvazii, suevii, sarmații, lacringii, burii și vandalii — aceștia și alții ca victoalii, sosibii, sicoboții, roxolanii, peucinii și costobocii” (SHA, *Vita Marci*, 22, 1)¹; Eusebius din Caesarea menționează lupte pe care romanii le duc în 168 cu germanii, marcomanii, cvazii, sarmații și dacii (*Chronicon*, 205, 15)².

Prin poziția sa geografică — dincolo de linia defensivă a Dunării —, Dacia și-a îndeplinit misiunea sa de *propugnaculum* în inima lumii barbare; dar, totodată, ea a suferit în această vreme în mai multe rînduri asalturile acesteia. În aceste condiții, împăratul a trecut la reorganizarea administrativă și militară a Daciei, pentru a se putea utiliza din plin capacitatea ei militară în fața primejdiei externe³.

Procesul istoric care a dus la reorganizarea provinciilor nord-dunărene se poate reconstitui din analiza carierei lui M. Claudius Fronto; ea apare într-o inscripție gravată pe baza statuii ridicate acestui personaj la Roma, în forul lui Traian, din ordinul împăratului Marcus Aurelius⁴:

M. Claudio [Ti.] f(ilio) Q[ui](rina)] Frontoni, co(n)s(uli), leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) prouinciarum Daciarum et [Moesiae] super(ioris) simul, leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) prouincia[r(um)] Daciar(um), leg(ato) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) Moesiae Super(ioris) [et] Daciae Apule(n)sis simul, leg(ato) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) prouinciae Moesiae Super(ioris), comiti diui Veri Aug(usti), donato donis militarib(us) bello Armeniaco et Parthico ab imperatore Antonino Aug(usto) et a diuo Vero Aug(usto) corona murali item uallari item classica item aurea item hastis puris IIII item u[er]gill[is] IIII, curator[is] operum locorumq(ue) publicor(um), misso ad iuuentutem per Italiam legendam, leg(ato) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) exercitus legionarii et auxillior(um) per Orientem in Armeniam et Osrhoenem et Anthemussiam ductorum, leg(ato) Augg(ustorum) legionis primae Mineruiae in expeditionem Parthicam deducendae, leg(ato) diui

¹ Vezi *Fontes historiae Daco-Romanae*, II, București, 1970, p. 99.

² *Ibidem*, p. 11.

³ Vezi expunerea problemei cu toate datele decurgînd din descoperirile mai recente: M. Macrea, AMN, III, 1966, p. 145 și urm.; idem, *Viața în Dacia romană*, București, 1960, p. 62 și urm.; C. C. Petolescu, *Revista de istorie*, 32, 1979, 2, p. 271 — 273.

⁴ CIL, VI, 1 377 (= 31 640) = ILS, 1 098. Cf. PIR², II, 1936, p. 203 — 204, nr. 874; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapesta, 1944, p. 38 — 43; Bengt E. Thomasson, *Laterculi praesidium*, I, Göteborg, 1984, col. 151 nr. 15 și col. 154 nr. 34.

Antonini Aug(usti) leg(ionis) XI Cl(audiae), praetori, aedili curuli ab actis senatus, quaestori urbano, X-uero stilitibus iudicandis; huic senatus, auctor[e] imperatore M. Aurelio Antonino Aug(usto) Armeniaco Medico Parthico maximo, quod post aliquot secunda proelia aduersus Germanos et Iazyges ad postremum pro r(e) p(ublica) fortiter pugnans ceciderit, armatum statuam et in foro diui Traiani pecunia publica cen[suit] ponendam].

Inscripția de la Roma reproduce *cursus honorum* acestui personaj în ordine inversă; demnitățile deținute pînă la menționarea celei de *comes diui Veri Aug(usti)* nu interesează direct istoria Daciei.

Evenimentele de la Dunărea de jos din timpul domniei comune a împăraților Marcus Aurelius și Lucius Verus îl găsesc pe Marcus Claudius Fronto în calitate de *leg(atus) Aug(ustorum duorum) pr(o) pr(aetore) prouinciae Moesiae Super(ioris)* — probabil în 167. Curînd după aceasta, îl întîlnim cum înlînd comanda celor două provincii vecine: *leg(atus) Aug(ustorum duorum) pr(o) pr(aetore) Moesiae Super(ioris) [et] Daciae Apulensis simul*.

Unificarea comandamentelor militare ale celor două provincii (dintre care prima deținea două legiuni, iar provincia dacică una) arată clar că primejdia venea din partea sarmaților iazigi aflați în punga dintre Dunărea panonică și Tisa. Ce pericol reprezentau aceștia reiese și dintr-una din stipulațiile păcii din 175, cînd, cum ne informează Cassius Dio (LXXI, 16, 1), „li s-au pus aceleași condiții ca și cvazilor și marcomanilor, pe lîngă obligația de a se stabili la o depărtare de Istru cam de două ori mai mare”⁵ (vezi și LXXI, 19, 2: „Rămînea de asemenea opreliștea de a se folosi de corăbii proprii și de a se apropia de insulele din Istru”). Cit privește Dacia, deținem date concrete că ea a avut de suferit. Astfel, se cunoaște o inscripție dedicată împăratului Marcus Aurelius de către [*co]lonia Vlp(ia) Traian(a) Aug(usta) Dac(ica) [Sar(mizegetusa)] ancipiti periculo uirtutibus restituta*⁶; o altă incipție, tot din capitala provinciei, amintește că s-au refăcut porticele templului lui Liber Pater a *ui hostium exus'os*⁷. Tot acum a avut loc de suferit și castrul de la Tibiacum (*qu[od] eff[u]gerit periculum*)⁸, iar cel de la Micia a fost trecut prin foc și sabie, cum au arătat cercetările arheologice⁹.

M. Macrea a arătat că reorganizarea Daciei a comportat două etape, între 167 și 169. După acest istoric, constituirea comandamentului lui Fronto asupra celor două provincii a reprezentat prima etapă, „cînd Dacia Apulensis, numită aici în loc de Dacia Superior, apare ca avînd în frunte pe un *legatus Augusti* de rang consular, în persoana guvernatorului Moesiei Superior, care deține, temporar desigur, conducerea a două provincii. Aceasta este prima, dar și ultima mențiune a unui *legatus Augusti pro praetore Daciae Apulensis*. După aceea numele de Dacia Apulensis se

⁵ *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964, p. 703. Marcomanilor li se impusese „să se stabilească la o depărtare de treizeci și opt de stadii de Istru”, adică aproximativ 7,2 km (Dio Cassius, LXXI, 15, 1).

⁶ CIL, III, 7 969; ILS, 371, = IDR, III/2, 76.

⁷ H. Daicoviciu — I. Piso, *Sarmizegetusa și războaiele marcomanice*, AMN, XII, 1975, p. 159 — 160; RRH, XVI, 1977, p. 155; IDR, III/2, 11; AÉ, 1976, 561.

⁸ IDR, III/1, 138 a; AÉ, 1978, 631.

⁹ L. Petculescu, *Cercetări arheologice*, III, 1979, p. 113.

intrebuințează numai în legătură cu procuratorii financiari ai provinciei¹⁰.

Apariția în *cursus honorum* al lui M. Claudius Fronto a denumirii de Dacia Apulensis a creat o serie de confuzii și a generat numeroase discuții. După A. Stein, urmat de C. Daicoviciu, ar fi avut loc mai întâi o înglobare a Daciei Inferior în Dacia Superior, creîndu-se astfel o întinsă provincie *Dacia Apulensis*; această teorie a fost reluată cu noi argumente în 1967 de C. și H. Daicoviciu¹¹.

Cum asupra acestei probleme vom mai reveni, ne grăbim a arăta că unificarea comandamentelor militare ale celor două provincii (Dacia Superior și Moesia Superior) nu are nimic a face cu o primă reorganizare a Daciei romane; calitatea de consular a lui Fronto nu era în raport cu reorganizarea Daciei Superioare, ci cu faptul că el avea sub comandă trei legiuni (două din Moesia Superior și una din Dacia Superior). De asemenea, denumirea de *Apulensis* nu are o valoare în sine, deoarece inscripția a fost redactată după 170, când Dacia Apulensis purta oficial acest nume (ca pandant al provinciilor *Porolissensis* și *Maluensis*)¹²; această opinie, exprimată de noi cu un deceniu și jumătate în urmă¹³, a fost contestată fără argumente de H. Daicoviciu¹⁴.

După alungarea barbarilor invadatori din nordul Italiei și o temporară acalmie pe frontul dunărean (în 168 se încheie pace cu unii barbari), cei doi împărați s-au îndreptat spre Roma. Probabil că lucrurile se liniștiseră și pe frontul cu iazigii, căci vedem că se renunță la comandamentul unificat al Moesiei Superior și Daciei Apulensis (Superior), iar Fronto apare purtînd titlul de *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) provincia[rum] Dacia[rum]*. Această misiune o îndeplinește în numele unui singur împărat, deci după moartea lui Lucius Verus; este probabil însă că noua comandă a primit-o cînd s-a constatat starea de acalmie în desfășurarea războiului cu iazigii, iar cei doi împărați au plecat spre Roma. Din acest moment, provinciile Daciei — pînă atunci separate, probabil fără nici o legătură între ele și depinzînd numai de autoritatea imperială¹⁵ — au fost puse sub comanda unui singur guvernator militar; este vorba probabil de toate cele trei Dacii, cum se menționează într-o inscripție consemnînd comanda imediat următoare a acestui personaj¹⁶. Faptul că la cîrma Daciilor se află iarăși un guvernator de rang consular arată că încă în prin mele luni ale anului 169 venise în Dacia (probabil stabilită încă de atunci la Potaissa) *legio V Macedonica*.

¹⁰ AMN, III, 1966, p. 146; vezi încă idem; *Viața ...*, p. 63.

¹¹ AMN, IV, 1967, p. 73 — 81; vezi mai departe citatele integrale în legătură cu problema Daciei Maluensis.

¹² În același sens, remarcăm că inscripția consemnează alte două evenimente din cariera lui Fronto în funcție de o realitate prezentă la data redactării acesteia: a fost *comes diui Veri Aug(usti)* și a fost decorat pentru faptele sale din expediția orientală *ab imperatore Antonino Aug(usto) et a diuo Vero Aug(usto)* — împăratul Lucius Verus fiind menționat cu titlul de *diuus* primit după moarte (febr. 169). Vezi și nota 33.

¹³ SCIV, 22, 1971, 3, p. 419, nota 89.

¹⁴ Steaua, nr. 4 (febr.), 1972, p. 27.

¹⁵ I. Piso, RRH, XII, 1973, 6, p. 1 007; C. C. Petolescu, Revista de istorie, 32, 1979, 2, p. 271, și 35, 1982, 1, p. 74 — 75.

¹⁶ Mai jos, nota 17. |

Între timp, împăratul Marcus Aurelius a pregătit o nouă campanie, iar în toamna anului 169 a declanșat o nouă ofensivă contra iazigilor, marcomanilor și aliaților lor. Continuarea ostilităților cu sarmații iazigi (care vor depune armele ultimii, în 175) a determinat iarăși unificarea comandamentelor Moesiei Superior și Daciilor. Aceasta este cea de-a patra comandă în cariera dunăreană a lui M. Claudius Fronto : *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) prouinciarum Daciarum et [Moesiae] Super(ioris) simul*; o inscripție de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa se exprimă mai precis : *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) trium Dac(iarum) et Moes(iae) Sup(erioris)*¹⁷. În fruntea armatelor acestor provincii, Fronto a luptat contra germanilor și iazigilor, căzînd eroic pe cîmpul de luptă : *post aliquot secunda proelia aduersus Germanos et Iazyges ad postremum pro r(e) p(ublica) fortiter pugnans ceciderit* — cum ne informează inscripția de la Roma. El a murit cel mai tîrziu în anul 170, căci din acest an datează o inscripție de la Troesmis (Moesia Inferior) a unui veteran al legiunii V Macedonica lăsat la vatră de noul guvernator al Daciei : *m(issus) h(onesta) missione in Dacia... sub Corne(lio) Clemente c(larissimo) u(iro)*¹⁸ (într-o inscripție din Caesarea Mauretaniei, acesta este denumit *co(n)s(ularis) et dux trium Daciarum*¹⁹).

Numele celor trei provincii ale Daciei sînt de acum înainte uniforme : *Apulensis* — cum apare în *cursus honorum* al lui M. Claudius Fronto ; *Porolissensis* — denumire atestată deja din anul 123 ; *Maluensis* — atestată pentru prima dată chiar în 169 de o inscripție de la Roma cuprinzînd *cursus honorum* lui M. Macrinus Avitus Catonius Vindex, *p[r]oc(urator) prou(inciae) Dac(iae) Malu(ensis)*²⁰.

Dacă împrejurările în care a avut loc reorganizarea Daciei ne sînt astfel clare, au existat în schimb numeroase discuții în legătură cu caracterul acestei reforme și mai ales cu privire la întinderea teritorială a fiecăreia din cele trei provincii ale Daciei. Din discuție iese, în orice caz, Dacia Porolissensis, care și-a păstrat probabil vechea întindere. În schimb, au existat discuții în legătură cu celelalte două Dacii — *Apulensis* și *Maluensis*. Opinia mai veche, aceea că Dacia Superior (=Transilvania) a devenit Dacia Apulensis, iar Dacia Inferior (=Oltenia) ar fi devenit Dacia Maluensis, fără modificări teritoriale, a fost pusă la îndoială de A. Stein²¹, care considera că Dacia Superior și Dacia Inferior ar fi format în 168 o singură provincie — Dacia Apulensis. Această părere a fost susținută cu noi argumente de C. Daicoviciu²², care a adoptat fără rezerve teza lui C. Patsch cum că enigmaticul oraș Malua (și deci și Dacia Maluensis) s-ar fi aflat în Banat. În schimb, teza tradițională a găsit un apărător consec-

¹⁷ CIL, III, 1 457 ; ILS, 1 097 ; IDR, III/2, 90.

¹⁸ CIL, III, 7 505 ; ILS, 2 311 ; ISM, V, 160.

¹⁹ CIL, VIII, 9 365 = ILS, 1 099 ; CIL, VIII, 20 994. Cf. PIR², II, p. 315, nr. 1 340 ; B. E. Thomasson, *op. cit.*, col. 155, nr. 37.

²⁰ CIL, VI, 1 449 ; ILS, 1 107 ; AÉ, 1969–1970, 13. Cf. A. Stein, *Die Reichsb. von Dazien*, p. 86–87 ; H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, I, Paris, 1960, p. 510–513, nr. 188 ; PIR, V/2, 1983, p. 125–126, nr. 22 ; B. E. Thomasson, *op. cit.*, col. 154, nr. 32.

²¹ A. Stein, *Die Reichsb.*, p. 34.

²² *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 99.

vent, timp de 4 decenii, în istoricul și arheologul Olteniei romane, D. Tudor²³.

Principalele argumente ale tezei „bănățene” au fost expuse din nou în 1967 de C. Daicoviciu, la care s-a raliat și H. Daicoviciu; pentru a avea sensul exact al opiniei exprimate, vom reproduce în continuare din studiul citat al celor doi istorici²⁴: „Dacă Dacia Maluensis e fosta Dacie Inferioară înseamnă că Dacia Apulensis cuprinde Transilvania (cu excepția colțului ei sudic-estic și, natural, a Daciei Porolissensis) și Banatul sau măcar partea estică a acestuia. În acest caz, rezultă că anul 168 nu aduce nici o modificare teritorială față de perioada anterioară, totul reducându-se la o simplă schimbare de nume; e greu de admis că în timpul războaielor marcomanice Marcus Aurelius se ocupa de asemenea «reorganizări», cu atât mai mult cu cât vechile denumiri dăinuiseră câteva decenii, dintre care șapte ani și sub domnia lui. Raționamentul nostru nu-și pierde valabilitatea chiar dacă admitem că au avut loc unele schimbări teritoriale neînsemnate ca, de exemplu, trecerea colțului sud-estic al Transilvaniei de la Dacia Inferioară, devenită Maluensis, la Dacia Superioară, devenită Apulensis (că acest ținut, redus ca întindere, aparține într-adevăr Daciei Apulensis ne-o demonstrează inscripția pusă de cohors VI Noua Cumi-dauensium la Rîșnov²⁵); modificarea ar fi fost neînsemnată și nu vedem de ce ar fi trebuit să afecteze vechile denumiri.

Dispariția denumirii de Dacia Superior și înlocuirea ei cu aceea de Dacia Apulensis era însă *obligatorie și inevitabilă* numai dacă denumirea de Dacia Superior devenea *imposibilă*. Și ea putea deveni imposibilă într-un singur caz: acela al dispariției provinciei Dacia Inferior, căci *Superior* se poate zice despre o provincie numai în raport cu *alta*, care e *Inferior*. Așadar, la 168 Dacia Inferior nu mai exista, dar nu pentru că s-ar fi transformat în Dacia Maluensis (s-a arătat mai sus că acest lucru nu e admisibil), ci pentru că fusese alipită Daciei Superioare, care, extinzându-se teritorial și pierzându-și „perechea”, primește numele de Dacia Apulensis. Această extindere teritorială nu e deloc inacceptabilă și nu e nici exagerată, deoarece prin ea se compensează pierderea din 124 a teritoriului devenit Dacia Porolissensis”²⁶.

²³ Despre *Malua*, vezi D. Tudor, *Oltenia romană*⁴, București, 1978, p. 189 și urm. (cu toată bibliografia).

²⁴ C. Daicoviciu—H. Daicoviciu, *Noi considerații asupra Daciei Maluensis*, AMN, IV, 1967, p. 79—80.

²⁵ Autorii se referă la inscripția publicată de M. Macrea, AISC, IV, 1941—1943, p. 237. Invocarea acesteia în sprijinul părerii că sud-estul Transilvaniei aparținea Daciei Apulensis avea probabil în vedere că în inscripția citată apare menționat legatul Iasdius Domitianus. Dar această mențiune este firească, deoarece el era guvernatorul general al celor trei Dacii; deci, inscripția de la Rîșnov nu poate fi utilizată ca argument că acest teritoriu fusese afectat după reforma din 169 Daciei Apulensis.

²⁶ C. și H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 80, după ce se întreabă de ce o Dacie Maluensis bănățeană nu e cuprinsă în comandamentul lui Fronto—ea fiind importantă pentru comunicațiile între Moesia Superior și Dacia Apulensis—, adaugă: „Ni se pare, în consecință, mai probabil că, în ultimele luni de domnie comună a lui Marcus Aurelius și Lucius Verus, existau la nordul Dunării două Dacii: Porolissensis și Apulensis, prima în vechile ei hotare, a doua cuprinzând tot restul Daciei. Dacia Maluensis e creată de Marcus Aurelius abia după februarie 169, probabil în a doua jumătate a acestui an sau chiar la începutul anului 170, ipoteză confirmată de datarea *cel mai devreme* în 169 a procuraturii prezidiale malvense a lui Macrinus Vindex” (despre acesta, vezi mai sus, nota 20).

Din cele reproduse mai sus, cea mai importantă idee este aceea că reforma din timpul lui Marcus Aurelius ar fi implicat neapărat schimbări teritoriale, altfel totul ar fi însemnat o simplă schimbare de nume. În realitate, istoricii citați nu au înțeles sensul adevărat al reformei administrative a lui Marcus Aurelius²⁷: unirea Daciilor, pînă atunci separate, într-un organism militar și administrativ unitar; ridicarea rangului guvernatorului — numit iarăși dintre cei care exercitaseră consulatul (ca urmare a aducerii în Dacia a încă unei legiuni, *V Macedonica*). De altfel, este greu de crezut că în cadrul unui organism administrativ și militar unitar și-ar fi avut rostul schimbări teritoriale (în această privință, sîntem de acord cu exprimarea celor doi istorici citați mai sus: „e greu de admis că în timpul războaielor marcomanice Marcus Aurelius se ocupa de asemenea «reorganizări»”).

Așadar, prin reforma înfăptuită de Marcus Aurelius, cele trei provincii au rămas în vechile lor limite. *Dacia Apulensis* era echivalentă teritorial cu fosta Dacie Superioară; este posibil însă ca ei să-i fi fost afectat totodată și teritoriul de vest al Banatului, sau cel puțin partea de nord a acestuia, cu linia Mureșului²⁸.

Acceptînd teoria că Dacia Maluensis era echivalentă cu Oltenia, M. Macrea credea că a găsit încă un argument în acest sens din analiza carierei lui M. Claudius Fronto: „Nouă ni se pare totuși că situația din timpul lui M. Claudius Fronto exclude posibilitatea ca între Dacia Apulensis și Moesia Superior să se fi interpus o altă provincie, anume Dacia Maluensis, cum ar trebui să admitem în ipoteza că pe aceasta o localizăm în Banat. Legătura numai prin Oltenia dintre Dacia Apulensis și Moesia Superior pentru un front comun spre vest, împotriva iazigilor și a germanilor, ar rămîne de neînțeles. De aceea astăzi, cînd cunoaștem mai bine fazele succesive ale organizării provinciilor Daciei, care pare să privească mai mult conducerea și statutul lor organizatoric²⁹ decît întinderea teritorială, ni se pare mai probabil că Dacia Maluensis este urmașa directă a Daciei Inferior...”³⁰. Acest argument a fost acceptat de D. Tudor³¹.

În realitate, argumentul invocat de M. Macrea este lipsit de valoare. Mai întîi, pentru că oricum Moesia Superior și Dacia Apulensis erau granițate în graniță în anul 168, cînd se crea comandamentul unitar al celor două provincii: o Dacia Maluensis „bănățeană” nu avea cum să se interpună între cele două provincii, deoarece aceasta (Dacia Maluensis) este creată abia în anul 169, în cadrul unui nou mandat, ulterior, al lui Fronto: *legatus Augusti pro praetore prouinciarum Daciarum (trium Daciarum)*; de fapt din acest an datează și prima atestare a Daciei Maluensis³². Dar

²⁷ C. C. Petolescu, SCIV, 22, 1971, 3, p. 422, nota 109; idem, Revista de istorie, 32, 1979, 2, p. 272 — 273.

²⁸ Pentru urmele romane în Banatul de vest, vezi L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, II, Timișoara, 1980, *passim*. Pentru linia Mureșului în epoca romană, C. C. Petolescu, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, Köln—Bonn, 1977, p. 367 — 372. Cel puțin linia Lederata—Tibiscum a revenit în granițele provinciei, căci în Tabula Peutingeriana apar menționate punctele de pe acest drum: Lederata, Apo fl., Centum Putea, Bersovia, Azisis, Caput Bubali, Tibiscum (*Izvoare*, I, p. 738).

²⁹ Pentru această idee, vezi și observațiile noastre la care trimite nota 27.

³⁰ M. Macrea, *Viața...*, p. 68.

³¹ D. Tudor, *op. cit.*, p. 160.

³² Mai sus, nota 20.

argumentul își pierde total sensul dacă avem în vedere că denumirea de *Apulensis* nu poate fi un reper cronologic, actele oficiale continuând a folosi și vechea denumire de *Dacia Superior*³³.

În schimb, pentru localizarea Daciei Maluensis dispunem de câteva probe epigrafice cât se poate de concludente³⁴. Cea mai importantă dintre toate continuă a fi inscripția de la Sevilla³⁵, la care s-a adăugat cu mai bine de două decenii în urmă alta, descoperită la Mactar în Africa de nord³⁶, conținând cariera lui Sex. Iulius Possessor, personaj devenit celebru prin literatura pe care a generat-o³⁷. Anume, cum ne informează inscripția de la Sevilla, pe cînd își exercita prima miliție ecvestră, cumu-lînd totodată comanda altor două unități militare, personajul nostru a îndeplinit și sarcina de controlor (*curator*) al finanțelor unui oraș: *praef(ec-tus) coh(ortis) III Gallor(um), praepositus numeri Syror(um) sagittarior(um), item alae primae Hispanor(um), curator ciuitatis Romulensium Maluensium*; cum au arătat o serie de istorici (H.-G. Pflaum, H. Nesselhauf, D. Tudor) și cum am avut prilejul a demonstra nu de mult, este în afară de orice îndoială că personajul nostru și-a exercitat cele trei comenzi în Oltenia, iar *ciuitas Romulensium* se afla în Dacia Maluensis³⁸.

O altă probă epigrafică pentru localizarea Daciei Maluensis este inscripția de la Thessalonice, prin care doi frați, ofițeri în *coh(ors) I F. m(iliaria) Bryttonum Maluensis* cinstesc pe tatăl lor: *Aurel(ium) Cusianum, u(irum) e(gregium), praesidem prou(inciae) Daciae Maluensis*³⁹; unitatea menționată este identică, fără îndoială, cu *cohors I Augusta Neruia Pacensis Brittonum milliaria*, menționată de o diplomă militară din anul 140⁴⁰ în Dacia Inferior și atestată de o ștampilă tegulară la Stolniceni⁴¹.

În sfîrșit, M.P. Speidel adaugă la argumentele privind localizarea Daciei Maluensis în Oltenia o inscripție de la Caesarea (Mauretania) amintind pe Sex(tus) Iul(ius) Iulianus, *tribunus n(umeri) Syrorum Maluensium*⁴²; în inscripție este vorba de formațiunea de arcași sirieni staționată în Dacia, la Romula, indicația *Maluensium* fiind necesară pentru a evita confuzia cu *numerus* omonim staționat în Mauretania Caesariensis⁴³.

Așadar, suma argumentelor epigrafice invocate, la care se adaugă argumentele logice, nu lipsite de importanță, arată că Dacia Maluensis

³³ Este vorba de diploma militară de la Drobeta datînd din 1 aprilie 179 (I. Piso—D. Benea, ZPE, 56, 1984, p. 263; vezi p. 266 — 267: *et sunt in Dacia Superiore sub Heluio Pertinace leg.*).

³⁴ Vezi expunerea lor succintă la D. Tudor, *op. cit.*, p. 159 — 162.

³⁵ CIL, II, 1 180; ILS, 1 043; AÉ, 1965, 237.

³⁶ G.-Ch. Picard, RA, 1963, 2, p. 88 și urm. (mențiune, după lectura lui Azzedine Beschouch); idem, RA, 1968, 2, p. 297 — 314.

³⁷ Despre acesta, vezi C. C. Petolescu, SCIVA, 34, 1983, 1, p. 42 — 56, cu bibliografia anterioară.

³⁸ C. C. Petolescu, *loc. cit.*, p. 48 și urm.

³⁹ CIL, III, 13 704; ILS, 9 009; I. I. Russu, AIIACLuj, 17, 1974, p. 41 — 45. Cf. B. E. Thomasson, *op. cit.*, col. 154, nr. 33.

⁴⁰ AÉ, 1962, 264; IDR, I, 13.

⁴¹ CIL, III, 14 216,25; IDR, II, 560.

⁴² CIL, VIII, 9 381 (= 20 945); ILS, 2 763; discutată pe larg de M. P. Speidel, Dacia, N. S., XVII, 1973, p. 169 — 177.

⁴³ C. C. Petolescu, SCIVA, 34, 1983, 1, p. 44; nu este vorba de un transfer al acestei unități în Mauretania Caesariensis, cum crede M. P. Speidel, *loc. cit.*

trebuie localizată în cadrul teritorial al fostei provincii Dacia Inferior; ea a cuprins deci estul Olteniei, sud-estul Transilvaniei și vestul Munteniei⁴⁴. Nu avem nici o dovadă că au avut loc unele transferuri teritoriale; motivele de ordin strategic care au impus conformația provinciilor Daciei pe timpul lui Traian și Hadrian au funcționat desigur și după reforma din anul 169.

Împărțirile teritoriale ale Daciei romane s-au menținut, în schema realizată de Marcus Aurelius, probabil fără alte schimbări, pînă la sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia.

LA RÉORGANISATION DE LA DACIE SOUS MARC-AURÈLE

(RÉSUMÉ)

La Dacie n'a pas été organisée dès le début comme une province unitaire. La province de *Dacia* créée par Trajan incluait seulement une partie des territoires annexés après la défaite du royaume des Daces (la moitié d'ouest de l'Olténie, le Banat et la plupart de la Transylvanie — à l'exception de la zone du sud-est); en 118, ces territoires formèrent la Dacie Supérieure — moins la zone du nord de l'ancienne province de Dacie devenue *Dacia Porolissensis*. En échange, quelques autres territoires, qui avaient appartenu à l'époque de Trajan à la Mésie Inférieure, ont formé la province de *Dacia Inferior*.

Pendant le règne de l'empereur Marc-Aurèle, en 169, ces trois provinces de la Dacie romaine furent placées sous l'autorité d'un gouverneur général, *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum*, appelé aussi *consularis Daciarum trium*; il était un ancien consul (*uir consularis*), car il existait maintenant de nouveau en Dacie deux légions (*XIII Gemina* et *V Macedonica*). De même, les dénominations des provinces connurent des changements; la Dacie Inférieure devient *Dacia Maluensis*, la Dacie Supérieure devient *Dacia Apulensis*; la Dacie Porolissensis conserva son ancienne dénomination. Mais on ne possède aucun indice du fait qu'à l'époque se seraient produites aussi des modifications territoriales entre ces unités administratives de la Dacie, pour la première fois unitaire.

Martie 1985

Institutul de Arheologie
Str. I. C. Frimu 11
71119 București

⁴⁴ C. C. Petolescu, *Dacia*, N. S., XXIX, 1985, p. 55.

LES ÉPITHÈTES HONORIFIQUES *ANTONINIANA* À L'ÉPOQUE SÉVÉRIENNE

En nombre limité, il est vrai, les épithètes honorifiques *Antoniniana* se rencontrent dans les inscriptions à partir du règne de Septime Sévère¹, ce qui a permis aux chercheurs de penser qu'elles étaient en usage dès la fin du 2e siècle². Cependant, l'étude approfondie des épithètes honorifiques a donné d'autres résultats³. Sur la majorité des inscriptions antérieures à l'an 211, l'épithète *Antoniniana* fut gravée ultérieurement, soit entre deux lignes, soit en effaçant le texte qui suit le nom de la formation, soit encore en l'ajoutant à la fin de l'inscription. C'est l'addition équivoque qui a rendu discutable la datation des quelques monuments de pierre parvenus jusqu'à nous. Ces monuments nous permettent de considérer que les épithètes honorifiques *Antoniniana* furent accordées, pour la première fois, par Caracalla en l'an 212⁴.

Une inscription de Viminacium⁵, récemment mise au jour et que je viens d'attribuer à l'époque de Caracalla⁶, me fondant sur la dernière découverte, a été relue par M. Lórinéz, lequel — tout en acceptant les renseignements apportés par Mme Mirković, qui fut la première à l'établir — la situe en 202⁷. Il en tire la conclusion que c'est bien à l'époque sévérienne que remonte l'usage de l'épithète distinctive *Antoniniana*.

Une fois les épithètes honorifiques rassemblées et analysées, il est aisé de définir les particularités les plus importantes et de prévalence générale de ces distinctions militaires. Domitien conféra aux troupes qui avaient participé à la liquidation de la révolte de L. Antonius Saturninus le surnom *pia fidelis Domitiana*⁸. Même sous Commode, l'épithète *Commoda* ne semble attribuée qu'à un cercle restreint de formations, à partir de 188, en signe de gratitude pour leur apport à la répression de l'insurrection contre l'empereur⁹. En 212, Caracalla décorait des armées provinciales entières du surnom qualificatif *Antoniniana*, probablement celles qui s'étaient montrées favorables à son égard lors de son affrontement avec Géta¹⁰. Dans les trois cas, la donation était liée à un événement concret qui se révélait menaçant à l'égard du pouvoir impérial, par conséquent les formations qui reçurent des distinctions furent celles dont la fidélité avait permis de résoudre avec succès la crise. Parmi les inscriptions — où figurent des épithètes honorifiques — de l'époque de Septime

¹ J. Fitz, *Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century*, Budapest — Bonn, 1983, 32 — 34. (Dans la suite : *Honorific Titles*.)

² J. Fitz, *Acta Arch. Hung.*, XIV, 1962, 94.

³ *Honorific Titles*.

⁴ J. Fitz, *Oikumene*, I, 1976, 215 — 224.

⁵ M. Mirković, *Arh. Vestnik*, XXVIII, 1977, 183 — 186.

⁶ J. Fitz, *Alba Regia*, XVII, 1979, 351.

⁷ B. Lórinéz, *ZPE*, XLVIII, 1982, 142 — 148.

⁸ *Honorific Titles*, 29 — 30.

⁹ *Ibid.*, 30 — 31.

¹⁰ J. Fitz, *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, 1977, 545 — 552.

Sévère, on ne saurait établir aucune relation régionale ou temporelle ; aucune d'entre elles ne semble avoir été donnée par suite de la répression d'un usurpateur.

L'épithète distinctive, formée du nom de l'empereur alors régnant, exprimait l'appartenance et la fidélité à ce même empereur. Aussi tombait-elle en désuétude après la mort de ce dernier. Quand Élagabal recommença à distribuer le surnom honorifique *Antoniniana* ce ne furent pas les épithètes de Caracalla qui furent reprises¹¹. En vertu du rapport personnel, les troupes s'attachaient à l'empereur qui avait le pouvoir réel, comme leur commandant militaire en chef. Les corégers — depuis Maximin le Thrace, ce furent généralement des enfants mineurs — ne furent pas inclus au début dans l'épithète distinctive. Trébonien Galle fut le premier à accorder une double épithète sous la forme de *Galliana Volusiana*. Sous les Valériens, à l'époque où l'Empire était partagé entre les souverains, les épithètes honorifiques eurent tôt fait de suivre les changements dans le pouvoir. Entre 253 et 256, les formations reçurent l'épithète *Valeriana Galliena*, entre 256 et 258 celle de *Valeriana Galliena Valeriana*, entre 258 et 260 de nouveau *Valeriana Galliena* et à partir de 260 *Galliena* tout court. Ni à cette époque, ni sous Trébonien Galle, et pas non plus après 268, il n'arriva jamais que les troupes reçussent des épithètes différentes, les unes celle de *Galliana* et les autres celle de *Volusiana*. Ceci n'arriva même pas sous le règne de Valérien, bien qu'en ces années l'Empire et l'armée fussent partagés par régions entre les monarques.

Ces caractéristiques générales mettent en évidence que s'il avait existé une épithète honorifique impériale quelconque au cours des années 193—211, le nom de Septime Sévère aurait dû y être inclus. À en juger selon l'évolution de l'épithète que nous venons d'esquisser, il est certain que pendant ces années-là l'épithète aurait revêtu la forme *Seueriana*. De même que si Septime Sévère avait voulu que les épithètes de fidélité comportassent aussi les noms de ses fils, il aurait attribué, entre 198 et 209, les épithètes *Seueriana Antoniniana* et, entre 209 et 211, celles de *Seueriana Antoniniana Getica*. Le nom complémentaire *Antoniniana* ne peut se rencontrer avant 211 même par hasard parce que cela aurait suggéré une attitude hostile envers l'empereur, l'opposition de Caracalla à son père.

Nous connaissons plus de 227 inscriptions rédigées du temps de Caracalla et d'Élagabal (période de dix ans). Du temps de Sévère Alexandre (période de quatorze ans), plus de 208 épithètes honorifiques sont parvenues jusqu'à nous. M. Lőrincz n'en connaît que quatre antérieures à 211. Même en admettant que ces quatre épithètes proviennent effectivement des années précédant 211, leur nombre est si réduit qu'elles ne peuvent nullement être considérées comme introduisant une nouvelle décoration. L'une des quatre épithètes nous vient du Norique (*Lauriacum*)¹², deux de la Mésie Supérieure (*Viminacium*)¹³, une autre est en provenance de Dacie (*Bumbești*)¹⁴. Deux légions et une troupe auxiliaire en étaient

¹¹ *Honorific Titles*, 83 — 84.

¹² AÉ 1909, 248 = AÉ 1912, 293.

¹³ CIL III 14509 = ILS 9105 = AÉ 1901, 13 ; M. Mirković, *op. cit.*

¹⁴ CIL III 14485 a = ILS 9179 = IDR, II, 174.

titulaires. Les inscriptions provenant respectivement de Lauriacum et de Bumbesti furent faites en l'an 201, tandis que celles qui viennent de Viminacium ne sont pas datées. Ces données-là ne fournissent aucun témoignage d'une révolte contre l'ordre établi. En 201, dans la région danubienne où les camps se préparaient à la visite impériale de 202, une telle révolte était invraisemblable. Les trois dédicaces antérieurement découvertes furent officiellement installées lors des travaux de construction impériales :

Lauriacum : [castra] feceru[nt]

Bumbesti : *muros cesp[it.] castror[um] m... uetust. dila[psos] lapide eos restitue[r]unt*

Viminacium : *cana[bas refec]erunt*

La gravure subséquente des formules distinctives *Antoniniana* de l'époque de Septime Sévère permet de conclure que les formations — en 212 et les années suivantes — jugeaient bon que leur nouvelle épithète de fidélité apparaisse dans les inscriptions les plus en vue¹⁵. Ces trois dédicaces à part, on pourrait citer celle provenant de Slăveni¹⁶ comme ayant été assurément gravée plus tard. Sur elle, les empereurs [basil]icam *dederu[nt]*. La deuxième moitié des inscriptions fut rédigée en l'honneur du souverain par la formation elle-même¹⁷, le gouverneur¹⁸, ou le commandant du camp¹⁹. Par la suite, nous connaissons un ou deux exemples seulement d'une « mise à jour » semblable. Le surnom *Antoniniana* d'une dédicace de Bonna fut changé en *Maximiniana* entre 235 et 238²⁰. Le nom complémentaire *Gordianus* d'un *numerus* fut substitué à l'épithète *Philippianus* après 244²¹. Mais il s'agit là de cas particuliers. En effet, la présence d'un grand nombre d'épithètes *Antoniniana* sur les dédicaces antérieures laisse à supposer une lutte politique acharnée aux environs de 211 — 212. Les épithètes *Antoniniana* que l'on rencontre sur les inscriptions rédigées entre 193 et 211 ne peuvent guère être expliquées autrement.

Ce que nous venons de dire est confirmé même davantage par les inscriptions destinées à étayer la position de M. Lőrincz. En présentant la dédicace de Lauriacum, E. Bormann fait les remarques suivantes : « Endlich ergibt schon der Augenschein, daß die letzte Zeile erst später hinzugefügt worden ist. Die derben Formen den Buchstaben zeigen andere Hand und während sonst zwischen den einzelnen Zeilen ein angemessener Raum leer gelassen ist, stößt die letzte Zeile an die vorletzte an »²². L'énoncé relatif à la surgravure ultérieure a été aussi accepté par la littérature récente²³. À la fin de la 4e ligne de l'inscription emplantée à Bumbesti, la formule *Antoninian(a) uetust(ate) dil[apsos]* diffère visiblement du reste, l'exécution en est moins délicate, les lettres plus minces et plus

¹⁵ J. Fitz, *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, 1977, 545 — 552.

¹⁶ IDR, II, 499.

¹⁷ RIU 840; CIL III 3664 = 10602 = RIU 749; AÉ 1976, 698; CIL III 10279; AÉ 1934, 212.

¹⁸ CIL III 4364 = 11082 = RIU 249.

¹⁹ ILS 9154 = AÉ 1903, 288; N. Vulić, *Spomenik*, XCVIII, 1941—48, 81, 172.

²⁰ AÉ 1931, 11.

²¹ CIL VII 415 = ILS 2635 = RIB 883; *Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal*, Wien, 1969, 85.

²² E. Bormann, *RLiÖ*, XI, 1910, 135.

²³ G. Winkler, *Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal*, Wien, 1969, 85.

serrées. Il nous faut songer à la possibilité d'une surgravure postérieure²⁴. La lecture de l'inscription en provenance de Viminacium, connue depuis longtemps, a été considérée comme douteuse même par ceux qui allaient la publier²⁵. Toutefois, la formule proposée [*Divus?*] *Sept. Seuerus* au début du fragment n'est vraisemblablement pas le complément nécessaire. La reproduction photographique n'en étant pas très claire, il reste à savoir si la dernière ligne ait été gravée dessus ou bien complétée.

Conformément à ce que nous venons de dire, non seulement il n'est point justifiable que le surnom *Antoniniana* ait apparu officiellement — même d'une façon sporadique — parmi les surnoms des troupes pendant la vie de Septime Sévère, mais la lecture de la deuxième inscription provenant de Viminacium devient contestable. Sur cette inscription rien ne laisse à penser que l'épithète *Antoniniana*, bien qu'elle nous soit parvenue dans une forme très incomplète, ait été gravée sur pierre ultérieurement. Il s'ensuit donc, aussi convaincant que puisse paraître le raisonnement de M. Lórinéz, que le nom des consuls doit, malgré tout, être complété d'une manière différente.

Janvier 1985

István Király Múzeum, Pf. 12
H-8001 Székesfehérvár

²⁴ Cf. la photo de l'inscription dans IDR, II, 174.

²⁵ A. v. Premerstein — N. Vulić, JÖAI, III, 1900, Bb. 117, n° 8 = CIL III 14509 = ILS 9105.

CARACALLA E SARAPIDE IN UNA ISCRIZIONE DI EFESO

L'iscrizione sarapiaca di Efeso di cui ci occuperemo, era conosciuta già dal 1926, ma solo negli ultimi anni è stata pubblicata in extenso nella raccolta *Die Inschriften von Ephesos* sotto il numero 1230¹. Essa è conservata nel libro di schizzi di Josef Keil sotto il numero 2009, accompagnato anche da una fotografia (assai piccola) e da un calco (quasi illeggibile). Ne ho preso conoscenza nel 1964 nella *Kleinasiatische Kommission* a Vienna raccogliendo il materiale per la mia *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae* (SIRIS), che pubblicavo nel 1969, ma senza riprodurre il testo intero dell'iscrizione, riservata, comme del resto tutti i materiali provenienti dagli scavi di Efeso, agli studiosi austriaci. Ciò nonostante, grazie alla collaborazione di Dieter Knibbe, potevo ricevere già allora la trascrizione completa del Keil, pur non potendo citarne (sotto no. 303) che i rigli 14 — 20, concernenti direttamente Sarapide, dando dagli altri solo l'argomento. Keil stesso aveva reso nota solo una parte dei rigli 14 — 16 (τοῖς ἐπὶ θεοῦ μου Νείλου Σεράπιδι θύουσι)², ripetuta poi de F. Dunand³ e da G. Hölbl⁴, sempre senz' alcun commento. Priva di commento era ugualmente la mia edizione incompleta nella SIRIS e lo stesso vale per l'edizione completa dell'epigrafe, fornita dagli ultimi editori.

Essa merita quindi un commento più ampio, anche se non tutto è ancora chiaro, dato lo stato disastroso di conservazione della base, il cui testo fu completamente abraso, e per questo motivo più divinato che letto, soprattutto dal Keil. Ad ogni modo siamo molto grati agli editori, poichè finalmente abbiamo a nostra disposizione il testo intero, nuovamente controllato, con alcune differenze rispetto al Keil, molto interessanti da vari punti di vista. Prima di tutto bisogna allora ripetere questo testo anche se un po' confuso, quale è trascritto o piuttosto decifrato nelle *Inschriften von Ephesos*.

Αὐτοκράτορα Καίσαρα	μέγιστον, Ἰαδιαβηνηκόν,
Μ. Αὐρήλιον Σεουήρον	τὸν ἐπιφανέστατον
Ἰαντωνεῖνον Σεβαστὸν	καὶ σύμπαντος τοῦ κόσ-
Εὐσεβῆ Εὐτυχῆ, Παρθικόν	μου δεσπότην
5 μέγιστον, Βρετανικόν	ἐπὶ ἀνθυπάτου
μέγιστον, Γερμανικόν	λογιστεύοντος τῆς πατρίδος

1 *Die Inschriften von Ephesos*, hrsg. von H. Engelmann, D. Knibbe, R. Merkelbach, Teil IV, Bonn 1980, p. 136 (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Band 14).

2 JÖAI 23, 1926, Beibl. 268; *Halil Edhem hâtıra kitabı — Gedächtnisschrift für Halil Edhem*, Ankara 1947, p. 183 e 188 (cf. *Bull. épigr.* 1949, 151); *Anzeiger Ak. Wien* 91, 1954, 225.

3 *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée*, III, Leiden 1973 (EPRO 26), p. 69 nota 2.

4 *Zeugnisse ägyptischer Religionsvorstellungen für Ephesus*, Leiden 1978 (EPRO 73), p. 53 no. 7.

Π. Νονίου Μ. τιανού	καὶ Βαλερ.
Τ. Κλ. Βιθύνος τοῖς ἐπὶ τοῦ θεοῦ	τοῦ κατὰ τὰ πλεονα γέρα εὐτυ-
15 μου Νείλου Σεράπιδι θύου-	χῆσαντος ἐπὶ τῇ ἀναστάσει τοῦ ἀνδρι-
σι Φλαβ. Λουκ.	20 άντος

La prima difficoltà, di ordine prosopografico, la riscontriamo nei rigli 11 et 12, dove sembra che il proconsole ed il *logistes* siano la stessa persona. In questo senso m'esprimevo riassumendo il testo non pubblicato nella SIRIS, tanto più che il Keil trascriveva alla fine del rigo 11, dove poi gli editori hanno prudentemente messo solo i puntini, Ἀσίας καί. Ma queste due funzioni non vengono riunite in una unica persona. Solo il legato propretorio cumulava, e bisogna dire assai spesso, ambedue le cariche. Di quattro *logistai* di Efeso che conosciamo dagli anni 160—200 ca., e che sono registrati da G. P. Burton⁵, tre erano allo stesso tempo legati del proconsole d'Asia: M. Luceius Torquatus Bassianus (PIR² L 363), Ti. Claudius Candidus⁶, C. Iulius Philippus (PIR² J 458); il quarto poi come sacerdote provinciale apparteneva all'aristocrazia locale (T. Opius Afer Pollio Tertullus). Siccome il gentilizio Nonius non è conosciuto in questi ceti sociali d'Asia, bisogna piuttosto supporre che nostro Nonio appartenesse ad una famiglia originaria d'Italia, ma purtroppo non si può identificare con nessun Nonio di ordine senatorio che conosciamo finora⁷.

Per quanto riguarda il cognome, gli editori propongono come possibili restituzioni Μαρτιανού, Μεττιανού o Μοντιανού; ma presso i senatori di questo periodo non ho potuto trovare nessun cognome che corrispondesse a queste restituzioni. Bene noti sono invece i Nonii Muciani, ed è forse da questa famiglia che proveniva il nostro Μ. . . τιανός, se supponiamo un errore nella trascrizione greca del cognome latino, cioè Μουτιανός in luogo di Μουκιανός. In ogni caso è una persona altrimenti sconosciuta.

Ma anche se si potesse ammettere la possibilità che il proconsole fosse la stessa persona del *logistes* (considerato come *epanorthotes*) non ci sarebbe posto, sotto Caracalla, per un proconsole nominato Nonio, perchè secondo la riportata titolatura di Caracalla si tratta di uno degli anni dopo l'ottobre del 213, quando l'imperatore assunse il titolo Germanicus maximus⁸, con maggiore probabilità del 214—215, quando Caracalla soggiornava in Asia, e in questo periodo era proconsole L. Marius Maximus Perpetuus Aurelianus (PIR² M 308) per due anni successivi⁹. Ne consegue che alla fine del r.11 poteva benissimo esserci il nome abbreviato di questo proconsole (forse nella forma Μαξίμου); se invece dovessimo tenerci alla lettura (del resto molto incerta) del Keil, bisognerebbe supporre che il suo nome proprio non c'era. Il che non significa ancora che si debba

⁵ *Curator rei publicae: Towards a Reappraisal*, Chiron 9, 1979, 465—487, la lista p. 482 segg.

⁶ Su di lui si veda soprattutto G. Alföldy, *Fasti Hispanienses*, Wiesbaden 1959, p. 43—45.

⁷ Mi sono occupato di tutti i Nonii senatorii preparando gli articoli rispettivi per la PIR

⁸ P. von Rohden, RE II 2446—7.

⁹ Si vedano le liste dei proconsoli di Asia sotto Caracalla: D. Magic, *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton 1950, p. 1585; Benedictus Thomae (B. Thomasson), *Laterculi praesidium*, II 2, Göteborg 1978, p. 47.

pensare che proconsole e *logistes* fossero la stessa persona. Sono due persone diverse alle quali spettava la sorveglianza di tutte le costruzioni eseguite nella città, ivi comprese anche le statue.

Solo dopo questi due garanti che servono anche come eponimi per la datazione, appare il nome dell'uomo che eresse la base con la statua di Caracalla, cioè un certo T. (o T<ι>). Κλ(αύδιος) Βιθυνός, probabilmente membro della locale aristocrazia. Ma neanche quel che segue è molto chiaro e soprattutto la costruzione grammaticale è un po' strana. Tutta la dedica spetta a Caracalla, nominato, come di solito nel greco, all'accusativo. Ma i due uonimi che sacrificano a Sarapide sono al dativo, che allora potrebbe essere un *dativus commodi*. Vuol dire, quindi, che la base con la statua fu dedicata a Caracalla e doveva servire anche a Flavio Luc. e Valerio . . . che sacrificano a Sarapide, forse come sacerdoti ufficiali della città. Il genitivo che segue (τοῦ . . . εὐτυχῆσαντος) deve necessariamente riferirsi al dio Nilo, nominato anche lui al genitivo introdotto da ἐπι. La preposizione sembra avere un altro significato che nella formula di datazione (sopra r.11 - 13); il più adatto ci pare „alla presenza del dio Nilo”. Questo dio poi si compiace nei doni che ha ricevuti e gode dell'erezione della statua, il che a prima vista non ha senso, se tutto è dedicato a Caracalla; ma vedremo che un senso c'è.

Le menzioni di un dio Nilo nei documenti a noi pervenuti sono assai scarse. Questa iscrizione di Efeso è forse l'unica trovata fuori Egitto in cui sia espressamente nominato, perchè altrimenti tutti i documenti provengono esclusivamente da quel paese, sia iscrizioni sia papiri (non parliamo delle statue che conosciamo anche da Roma). Le iscrizioni possono essere datate dal III^a fino al II^p: OGIS 186 = *Sammelbuch* 3883 (116^a); OGIS 654 = CIL IIIe 14147 = IGR I 1293 = ILS 8995 = Bernard, *Inscriptions grecques et latines de Philae* (1969) 128 (29^a); OGIS 676 = *Sammelbuch* 23 (106/7^p); Breccia, *Iscrizioni* 14 = *Sammelbuch* 585 (247 - 221^a); *Sammelbuch* 2074 = 6182 (età imperiale); L. Robert, *Collection Froehner I, Inscriptions grecques* (1936) 97 (247 - 221^a). I papiri provengono solo dall'età imperiale (si tratta per lo più dei sacrifici a Nilo): POxy.519 (II^p), POxy.1050 (II/III^p), POxy.1211 (II^p), POxy.2409 (II), *Sammelbuch* 9328 (171^p). Molto interessante è soprattutto la terza iscrizione (*Sammelbuch* 23), dove la divinità è chiamata Νεῖλος Ζεὺς, cioè identificata col dio supremo, come Sarapide che già nel II^p assunse la qualifica del dio supremo come Ζεὺς Ἥλιος Σάραπις.

Se ci domandiamo perchè Nilo e Sarapide, anche se si possono considerare come la stessa divinità, sono nominati ciascuno per proprio conto nel r.14 - 15, forse troviamo la risposta nel fatto che a Efeso era molto importante l'acqua nilotica nell'installazione idraulica del santuario¹⁰. Se lo stesso dio Nilo è molto felice che sia stata eretta la statua dedicata all'imperatore, sorge subito il sospetto che il dio sia da identificarsi con Caracalla, onorato poi di un epiteto σύμπαντες τοῦ κόσμου δεσπότης che non ho trovato altrove riferito a Caracalla. Questi viene

¹⁰ Cf. per es J. Keil, *Ephesos, Ein Führer durch die Ruinenstätte und ihre Geschichte*, Wien 1964, p. 102 - 105; vedi anche Dunand, *op. l.*, p. 68 - 69.

chiamato signore del mondo (τῆς οἰκουμένης δεσπότης ο simile)¹¹, anche nella forma più lunga τῆς γῆς ἀπάσης καὶ θαλάσσης καὶ τῆς ὅλης οἰκουμένης δεσπότης (Bernard, *Inscr. gr. et lat. de Philae*, 179), ma non, come qui, signore di tutto l'universo. Si può portare a confronto solo un' iscrizione di Alessandria del 216 (IGR I 1063 = *Sammelbuch* 4275), dove egli porta l'epiteto κοσμοκράτωρ e nello stesso tempo è chiamato φιλοσάραπιδις. Ma κοσμοκράτωρ viene appellato anche Sarapide in un' iscrizione di Roma proveniente dalle Terme di Caracalla (Vermaseren, *CIMRM* 463 = *SIRIS* 389), dedicata originariamente a Sarapide e poi dopo l'erasione del suo nome a Mitra, e posta proprio sotto questo imperatore, un gran cultore del dio egiziano ed allo stesso tempo seguace e imitatore di Alessandro Magno, anche nella concezione della sua persona come incarnazione di Alessandro e come sovrano di tutto l'universo¹². Si può allora congetturare che Caracalla sia da identificare con Sarapide, come lo aveva sospettato, basandosi sull'iscrizione delle Terme di Caracalla e sulle terrecotte d'Egitto, P. Humbert¹³. Questo sospetto è divenuto certezza dopo lo studio di Abd el-Mohsen el-Khachab¹⁴, che lo ha dimostrato soprattutto sulla base di una nuova moneta alessandrina di questo imperatore dove Sarapide dedica il globo, simbolo dell'universo, a Caracalla; questi è anche il primo che si sia fatto rappresentare come faraone, cioè sovrano-dio, e che abbia cominciato a portare il titolo κοσμοκράτωρ. Anche nella nostra iscrizione Caracalla è sovrano di tutto il cosmo, egli è il dio a cui è dedicata la base con la statua. Come dio egli è identificato sia con Sarapide sia con il Nilo che accenna alla statua dedicatagli. Anche il Nilo è dio supremo, un'ipostasi di Zeus, come abbiamo visto; e lo stesso vale naturalmente per Sarapide che si confonde e con Zeus e con Helios a partire dal II secolo, e che come tale viene identificato con Caracalla, sovrano del cosmo. La divinizzazione di Caracalla ancora durante la sua vita si può dedurre anche da due iscrizioni latine; la prima volta egli viene identificato con Deus inuictus Sol (forse Mitra), anche questo un dio supremo, nel pretorio dei castra di Maganza (CIL XIII 6754 = Vermaseren, *CIMRM* 1227); la seconda volta in un'iscrizione da Frascati o Tuscolo (CIL XIV 2596 = ILS 453) è appellato *numen praesens*, che nel greco sarebbe θεὸς ἐπιφανής¹⁵. Anche

¹¹ Si veda A. Mastino, *Le titolature di Caracalla e Geta attraverso le iscrizioni* (Indici) Bologna 1981 (Studi di storia antica 5), p. 133.

¹² Cf. SHA, *Caracalla* 2,2: *Alexandrum Magnum eiusque gesta in ore semper habuit*; Cass. Dio 78, 9 lo chiama φιλαλεξανδρότατος. Ma ufficialmente Caracalla proibì di essere appellato con nomi degli dei, come dice la stessa *Historia Augusta* (*Carac.* 5,5): *Deorum sane se nominibus appellari vetuit, quod Commodus fecerat, cum illum, quod leonem aliasque feras occidisset, Herculem dicerent*.

¹³ *Ant. class.* 14, 1945, 319 — 329. Vedi la frase finale: „Dès lors, n'est-il pas permis de se demander s'il n'y a pas un rapport entre Sarapis κοσμοκράτωρ et Caracalla κοσμοκράτωρ?“.

¹⁴ *Journal Eg. Arch.* 47, 1961, 119 — 133.

¹⁵ Le altre testimonianze epigrafiche citate da A. von Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier 1895, p. 73 — 76, per provare la divinità di Caracalla, non possono resistere alla critica: Sol-Mithras non è chiamato imperator in CIL XIII 7399 = *CIMRM* 1063, ma si tratta della formula *imperio* nel senso di *ex imperio* (vedi anche *CIMRM* 1013 e 1065); anche l'epigrafe retica CIL III 5935 deve essere esclusa, dopo che è stata meglio letta dal Vollmer in *IBR* 334. Rimane solo chiara la tendenza di Caracalla che voleva essere considerato come dio ancora vivente, ma questa concezione urtava in quel tempo ancora alla resistenza dell'esercito che si teneva alle vecchie tradizioni secondo le quali l'imperatore era sì protettore di tutto l'impero, ma sempre come uomo, non come dio.

questo epiteto lo troviamo nella nostra iscrizione come elemento tipicamente egiziano, usato originariamente per i Tolomei come dei, anche se in età imperiale ἐπιφανέστατος diventa piuttosto un epiteto onorifico come tanti altri¹⁶; ma nel contesto dell'epigrafe di Efeso, dove a differenza dell'Egitto altrimenti non si trova, potrebbe significare qualcosa di più, un vero e proprio dio che fa la sua apparizione. Il culto imperiale ed il culto egiziano si confondono tra loro proprio sotto Caracalla. Il culto del sovrano vivente, considerato come dio è la conseguenza naturale della religione egiziana, nella quale il sovrano rappresentava sempre l'incarnazione della divinità; in età imperiale poi della divinità suprema quale era proprio Sarapide, mentre Mitra non aveva da solo, non identificato con Helios, tanto significato, essendo solo un mediatore — μεσίτης.

Gennaio 1985

Sídlištní 210
CS-16500 Praha

¹⁶ Cf. Preisigke—Kiessling, *Wörterbuch*, III, Abschnitt 9, p. 188.

ONOMASTISCHE BEMERKUNGEN ZU AELIVS TRICCIANVS

Die Laufbahn des Aelius Tricceianus scheint nach mehreren neuen Untersuchungen¹ fast problemlos zu sein. Um so weniger Klarheit konnte über seine Herkunft und über seine Beziehungen zum pannonischen Ort *Tricciana* (*Itin. Ant.* 267,7) und zur Familie des Kaisers Decius gewonnen werden. Die Identität des Ortsnamens und des Cognomens hat die Forscher derart fasziniert, dass sie einen unmittelbaren Zusammenhang zwischen dem Ort und der Person postulieren: entweder wäre Tricceianus nach dem Ort (seinem Geburtsort sogar)² oder umgekehrt, der Ort nach ihm benannt³ worden. Der Beginn seines Militärdienstes in einer pannonischen Truppe (*Cass. Dio* LXXIX, 13, 4) spielt dabei eine entscheidende Rolle, denn nach dem Prinzip der örtlichen Ergänzung musste Tricceianus ein Pannonier gewesen sein und als solcher etwas mit dem Ort Tricciana zu tun haben. Und da Tricciana wohl in Pannonia Inferior lag⁴, musste Tricceianus seinen Dienst in der damals einzigen unterpannonischen Legion in Aquincum begonnen haben⁵.

Es hätte jedoch von vornherein äusserst unsicher erscheinen sollen, dass das Cognomen Tricceianus „gebürtig aus Tricciana“ bedeuten könne. Man könnte ebenso fragen, ob die gerade in Pannonien öfters bezugten *Faustiniani/ae*⁶ aus dem oberpannonischen *Municipium Faustinianum*⁷ kamen, die *Bassiani* aus *Bassiana* usw. Dass der pannonische Ort „Tricciana ... nicht den Namen des Statthalters Aelius Tricceianus trägt, ... sondern das mit dem Suffix *-iana* gebildete Derivat des einheimischen *nomen* Triccius“ sei, hat bereits vor dreissig Jahren T. Nagy bemerkt⁸ und

¹ Vor allem B. Dobson, *Die Primipilares* (Köln—Bonn, 1978) 291, Nr. 188. und J. Fitz, *Acta Antiqua Acad. Hung.* 26(1978) 21 ff.

² z. B. E. Groag, *RE* IV(1901) 2286. A. Radnóti, *RE* VII A (1939) 82. A. Alföldi, *Budapest Története I* (Budapest, 1942) 307. J. Fitz, *Der Kleine Pauly* V(1975) 954. Der Gedankengang kann bei Fitz, *Acta Ant.* a.a.O. 22, am besten nachgeschlagen werden: „Sein Cognomen verweist vielleicht auf das in der Nähe der südlichen Balatongegend gelegene Tricciana. Das aus dem Ortsnamen gebildete Cognomen dürfte an sich ein Beweis für die einfache Abstammung sein. Die Verbreitung des Namens in der weiteren Umgebung des betreffenden Ortes lässt voraussetzen, dass der spätere Statthalter in Tricciana — oder in dessen Umgebung — das Tageslicht erblickte. Tricciana gehört zu Pannonia Inferior, so begann sein militärischer Dienst in der legio II. Adiutrix“.

³ A. Graf, *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*, Diss.-Pann. I, 5 (Budapest, 1936) 122 f, allerdings mit Vorbehalt, aber ohne daran zu denken, dass der Name des Tricceianus auf den Meilensteinen getilgt wurde. Es ist demnach höchst unwahrscheinlich, dass Tricciana „zu seiner Ehre“ benannt worden wäre.

⁴ S. nur A. Mócsy, *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976) 29 ff.

⁵ So Alföldi und Fitz. Die pannonische Geburt aufgrund von *Cass. Dio* auch bei G. Barbieri, *L'albo senatorio* (Roma 1952) Nr. 926, neuerdings mit Vorbehalt („forse“) J. Šašel in *Epigrafia e ordine senatorio* II (Roma, 1982) 566.

⁶ *RIU* 50. 95. Ritterliche; *AnnÉp* 1967, 422. *CIL* III 10256. Devijver, *Pros. Mil. Equ.* C 66.

⁷ *CIL* VI 2494a. 3241. *CIL* III 3974.

⁸ *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei* Ser. III, vol. 1(1955) 510, Anm. 4.

neuerdings hat J. Šašel dasselbe wieder betont⁹. Beide Forscher rechnen aber mit einem Gentiliz *Triccus*, das m.W. nicht bezeugt ist¹⁰. Seine Existenz kann freilich nicht ausgeschlossen werden, zumal *Triccus* ein bekannter keltischer Name ist¹¹ und ähnliche Gentilizbildungen aus keltischen Namen sind reichlich belegt; besonders in den westkeltischen Provinzen, wo das Gentiliz fast regelmässig aus Cognomina gebildet wurden, findet man unzählige keltische Namen, die mit einem *-ius* erweitert Gentilizen geworden sind. Wegen der grossen Differenzierung des keltischen Onomastikons sind einige keltische Namen sogar nur als Gentilizen bekannt (z. B. *Anusiccius*, *Nericcius*, *Suiccius*, um nur ähnliche Bildungen anzuführen), und es ist oft ein blosser Zufall, dass ein keltischer Name nicht auch als Gentiliz vorkommt. So braucht *Triccianus/a* nicht unbedingt aus einem Gentiliz abgeleitet zu werden. Die Cognomina auf *-ianus* werden in der Kaiserzeit so häufig, dass die alte Schulweisheit, sie seien das Zeichen einer Adoption¹² etwa nach dem Muster des *Scipio Aemilianus* nicht einmal auf die Cognomina angewendet werden kann, die aus einem Gentiliz gebildet wurden. Man denke nicht nur an die vielen *Iulii Iuliani*, *Valerii Valeriani*, *Aurelii Aureliani* usw., sondern an die fast unbegrenzte Möglichkeit der Weiterbildung von einfachen Cognomina wie z. B. *Valens*, *Valentio*, *Valentilla*, *Valentius*, *Valentianus*, *Valentinus*, *Valentinianus*. Die Cognomina auf *-ianus* waren besonders in den Donauprovinzen sehr beliebt. Die folgende Tabelle gibt an, wie viele Personen in dem von uns bearbeiteten Teil des Imperiums Cognomina auf *-ianus* getragen haben:

Belgica und Germanien	3,35 %
Aquitanien	4,00 %
Narbonensis	4,41 %
Norditalien	4,77 %
Iberische Halbinsel	5,21 %
Dalmatien	5,28 %
Noricum	5,76 %
Britannien	7,69 %
Lugdunensis	8,71 %
Rätien	9,20 %
Pannonien	9,49 %
Moesia Inferior	9,83 %
Moesia Superior	10,26 %
Dakien	11,79 %

⁹ a. a. O.

¹⁰ W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen* (Berlin, 1904) 425, zählt zwar *Triccus* auf, die zitierten Inschriften aus CIL VI haben aber nur das Gentiliz *Trollius*. *Triccus* fehlt auch in den Namenindices von M. Bang (CIL VI, 6, 1) und L. Vidman (CIL VI, 6, 2). Der Hinweis auf CIL VI 15885 bei T. Nagy (hier Anm. 8.) wurde von Schulze übernommen. Siehe auch A. Holder, *Alt-Keltischer Sprachschatz* II, 1949.

¹¹ Holder a. a. O.

¹² vgl. Šašel a. a. O.: „forse da interpretare come cognome adottivo derivato dall'originario gentilizio di famiglia di Triccii.“

Gewiss, die Weiterbildung von Cognomina mit dem Suffix *-ianus* war dem klassischen Latein fremd¹³, sie ist aber derart allgemein geworden, dass auch nichtlateinische Namen so „latinisiert“ und weitergebildet wurden, gut keltische Namen z. B. *Gibbianus*, *Divicianus*, *Adnamianus*, *Sammianus*, *Magenianus*, *Catusminianus*, *Vannianus*, *Sennianus*, *Carantianus*, *Couvertianus* usw. *Triccianus* gehört hierher und braucht ebendeshalb nicht mit dem gleichnamigen Ort in Zusammenhang gebracht zu werden, obwohl der Ortsname aus dem selben keltischen Namen gebildet wurde.

Ortsnamen auf *-iana* (*-ianae*, *-ianis*) sind gewissermassen eine pannonische Spezialität¹⁴. Aus lateinischen Cognomina gebildete pannonische Ortsnamen sind z. B. *Bassiana*, *Cimbriana*, *Crispiana*, *Donatiana*, *Fortiana*, *Floriana*, *Magniana*, *Mariniana*, *Variana* und das bereits erwähnte *Municipium Faustinianum*. Aus keltischen Namen gebildet sind *Mogetiana*, *Manneianae* und *Tricciana*.

*Mogetiana*¹⁵ stammt zweifelsohne aus *Mogetius*, das einer grösseren keltischen Namensippe mit *Moget-*, *Mogit-* gehört (zur Grundbedeutung 'gross'). *Mogetius* ist sowohl als Gentiliz wie auch als Cognomen bei den norditalischen Kelten besonders häufig, ausserdem bei den Westkelten¹⁶, in Noricum¹⁷ und sporadisch in Westpannonien¹⁸.

Manneianis (*Itin. Ant.* 260,4) kommt aus dem in Südgallien¹⁹ und in Norditalien²⁰ bezeugten Gentiliz *Manneius*. In Pannonien ist dieser Name nicht bezeugt und in Noricum sind nur einige verwandte Formen wie *Manneanus* (!) *Manno* und *Mann(i?)us* bekannt²¹.

Es ist daher möglich, dass die aus keltischen Personennamen gebildeten Ortsnamen in Pannonien nicht auf ortsansässige Kelten sondern auf Einwanderer aus westlich gelegenen keltischen Gebieten zurückgehen. Das wird besonders im Falle des im mittleren Savetal liegenden *Manneianus* wahrscheinlich, da dieses Gebiet allem Anschein nach nicht von Kelten, sondern von Pannoniern besiedelt war. Die keltisch-pannonische Sprachgrenze verlief weiter westlich, oberhalb von Siscia²². Keltische Ortsnamen kommen zwar auch viel östlicher vor (*Singidunum*, *Viminacium* usw.), sie sind aber bedeutende Orte des keltischen Vorstosses, die nicht erst in der römischen Zeit und nicht nach Personen benannt wurden wie die kleinen pannonischen Orte die ihren Namen wohl vom ersten Besitzer in der frühromischen Zeit erhalten hatten²³. *Tricciana* hat seinen Namen demzufolge ebensogut einem (keltischen) Einwanderer zu verdan-

¹³ vgl. I. Kajanto, *The Latin Cognomina* (Helsinki, 1965) 107.

¹⁴ vgl. A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia* (London, 1974) 240.

¹⁵ RIU 2., S. 13 f.

¹⁶ CIL XII 1547. XIII 6394. 6740a. BRGK 58(1977) 27, 31.

¹⁷ CIL III 4885.5635.11536.11699.

¹⁸ AnnEp 1938, 168. Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien 17—18 (1961—62) Nr. 55.

¹⁹ CIL XII 4977.

²⁰ CIL V 5026. RIB 293. Wohl derselbe Name in Kurzform *Mannius* CIL V 7346. 7347, s. dazu noch CIL XIII 3652 und vielleicht 4266.

²¹ CIL III 4908a. 5102. 11642.

²² Mócsy a.a.O. 53 ff.

²³ Die Ortsnamen dieses Typs sind in Pannonien im 1. Jh. erschienen, weil sie zum Teil bereits bei Ptolemaios verzeichnet sind und zwei Orte von Hadrian das Munizipalstatut erhalten haben (*Mogetiana* und *Bassiana*).

ken gehabt wie einem ortsansässigen Kelten. In der Tat kommt der Name *Triccus* im reichen Namengut Ostpannoniens nicht vor: er ist nur in Gallien (Münzlegenden und Töpfernamen²⁴) und in Noricum²⁵ bezeugt.

Es ist daher wahrscheinlicher, dass Aelius Triccianus aus Westpannonien oder noch mehr aus Noricum stammte, wo der seinem Cognomen zugrundeliegende keltische Name öfters bezeugt ist.

Das Problem seines bei Dio überlieferten Gentilnamens *Deccius* lässt sich — wenn überhaupt — ebenfalls aufgrund keltischer Analogien lösen. Die aufgrund dieses Namens vermutete Verwandtschaft mit Kaiser Decius²⁶ kann aus ganz einfachen Gründen ausgeschlossen werden²⁷: als gemeiner Soldat keltischer Herkunft hatte Aelius Triccianus mit dem aus dem nichtkeltischen Südostpannonien gebürtigen Senator nichts zu tun. Da sein Name auf den Meilensteinen immer Aelius Triccianus geschrieben wurde, könnte man Deccius bei Dio für einen paläographisch erklärbaren Fehler oder einfach für einen Irrtum halten; wäre die *gens Decia* bei ihm nicht konsequent mit einem *C* geschrieben²⁸. Nur Triccianus heisst bei ihm *Deccius*, das einerseits die keltische Schreibart dieses italischen Gentilizes sein könnte, andererseits aber für einen keltischen Namen gehalten werden kann (*Decc-*, *Secc-*)²⁹. Die Frage muss bis auf neue Inschriften³⁰ offen bleiben. Es ist aber nicht sehr wahrscheinlich, dass Triccianus, wenn er ursprünglich Deccius Triccianus oder Aelius Deccius geheissen hätte, gerade das „vornehere“ Gentiliz zugunsten des banalen Kaisergentilizes hätte fallen lassen.

Wie wir gesehen haben, spricht einiges dafür, dass Triccianus nicht einmal in Pannonien, sondern aus Noricum kam. Solange Noricum keine Legion hatte, haben Noriker auch in den oberpannonischen Legionen gedient³¹, und es sind ziemlich viele Aelii unter den norischen Soldaten bekannt³², darunter auch der Veteran einer oberpannonischen Legion³³. Einige von diesen Aelii waren sicher römische Bürger zweiter Genera-

²⁴ Holder a.a.O.

²⁵ CIL III 5096. 11738. S. Leber, *Die in Kärnten seit 1902 gefundenen römischen Steininschriften* (Klagenfurt, 1972) Nr. 232. E. Weber, *Die römischen Inschriften der Steiermark* (Graz, 1969) Nr. 356 = J. Šašel bei P. Petru — G. Ulbert, *Vranje* (Ljubljana, 1975) 133. Vgl. *Tricco* CIL III 4883. Als einziger Beleg aus Pannonien kommt nur die schwer lesbare Inschrift aus Yelm (südöstlich von Wien) in Betracht: R. Noll, *Jahreshefte des österr. Archäol. Inst.* 40(1953) Bbl. 203.

²⁶ zuletzt Šašel a.a.O. 571.

²⁷ Fitz a.a.O. 22.

²⁸ z. B. IX, 7. XLIV, 30, 4. LIII, 8, 3 usw.

²⁹ *Decii*: CIL III 14358¹⁷, XII 1010.3550. 3551. XIII 2122—2123. 8287 BRGK 27 (1937) 96. 234. *Hisp. Ant. Epigr.* 1614, vgl. die keltischen Namen *Decc-*, z. B. *Deccaus* CIL XIII 7516a. *Deccosus* CIL XIII 11374 usw.

³⁰ Der auf Inschriften überlieferten Form ist immer der Vorzug zu geben. Es ist daher zu bedauern, dass Triccianus oft nicht nur Aelius Decius (sic) Triccianus genannt wird, sondern auch unter Decius zu suchen ist, neuerdings z. B. *Kleine Pauly* I (1964) 1412.

³¹ S. nur G. Forai, *Il reclutamento delle legioni* (Roma, 1953) 193. G. Alföldy, *Noricum* (London, 1974), 322.

³² CIL III 4812. 4831. 4852. 5064. 5154. 5329. 5652. 11791. 11796. 11806. 11811. 11816. Leber a.a.O. 92. *AnnÉp* 1929, 37. 1950, 114. Vgl. die Karte bei Alföldy, a.a.O. 85, Fig. 4.

³³ Leber a.a.O. 110: *P. Ael. P. fil. Clau. Romulus uet. leg. X Gem.*

tion³⁴, und es ist wohl kein Zufall, dass alle im Stab des Statthalters gedient hatten³⁵.

Man wird sich auch die Anfänge des Soldaten Triccianus in diesen Kreisen vorstellen müssen. Er hat das Gentiliz nicht als Neubürger erworben, sondern von seinem Vater geerbt, der vielleicht ebenfalls Soldat war. Da er spätestens etwa um 215 *primus pilus iterum* werden musste, ist er wahrscheinlich in den ersten Jahren Mark Aurels geboren³⁶. Nach dem Eintritt in eine Legion wohl in Pannonia Superior wurde er als Soldatensohn und daher Bürger von Geburt bald dem officium consularis zugeteilt. Es ist demnach wahrscheinlich, dass er in Carnuntum und nicht in Aquincum vor der Tür des Statthalters die Wache hielt, und es ist nicht ganz unwahrscheinlich, dass dieser Statthalter gerade Septimius Severus war, dem er letzten Endes seine Weiterbeförderung zu verdanken hatte. Das war damals für den Soldat einer pannonischen Legion nichts ausserordentliches und auch Cassius Dio brauchte darauf nicht einzugehen³⁷.

Dezember 1984

ELTE Régészeti Tanszék
Pf. 107
H-1364 Budapest

³⁴ Aufgrund der Datierungen z. B. CIL III 4812 aus dem Jahre 238, 5154 aus 213 und Leber a.a.O. 1. aus 200.

³⁵ Beneficiarius : CIL III 5152 und Leber 1., *singularis consularis* CIL III 4812.

³⁶ Um 163 nach Šašel a.a.O. Zum Alter der Primipilares Dobson a.a. O. 60 ff. Auch wenn er unter Macrinus schon ein alter Mann gewesen wäre, konnte er nicht früher als um 150 – 160 geboren sein. Er war daher unter Pius sicher noch ein kleines Kind.

³⁷ Zur verkürzt wiedergegebenen Laufbahn s. H. G. Pflaum, *Carrières procuratoriennes*, II, 748. Es stimmt nicht völlig zu, dass Dio die Laufbahn des Triccianus aus Widerwille verschwiegen (so Fitz a.a.O.); er hat die Präfektur der leg. II. Parth. positiv beurteilt, s. LXXX, 4, 3

DES SOLDATS CHRÉTIENS DANS LA GARDE IMPÉRIALE OBSERVATIONS SUR LE TEXTE DE LA VISION DE DOROTHÉOS (PAPYRUS BODMER XXIX)

Le poème de style homérique que trois hellénistes genevois viennent d'éditer¹ ne manquera pas de susciter dans le monde savant beaucoup de curiosité et aussi de conjectures. Le codex dont il est extrait, daté par les spécialistes de la fin du IVe ou du début du Ve siècle de notre ère² contient un ensemble de textes en vers ou en prose d'inspiration chrétienne et notamment le début du *Pasteur d'Herma*s (1,1 – 21,4)³. Les feuillets du codex sont gravement endommagés sur leur côté droit et en bas de page, en sorte que la restitution intégrale d'un texte jusqu'ici inconnu est quasiment impossible. Au surplus, le caractère artificiel de la langue employée par l'auteur rend problématique tout essai de restitution. Il faut donc savoir gré aux éditeurs de s'être décidés à publier cet ouvrage sans plus attendre, en l'assortissant d'excellentes photographies qui permettent à tout un chacun de vérifier leur lecture. Une interprétation plus poussée nécessite, en effet, une collaboration entre représentants des diverses disciplines applicables à l'étude des textes anciens.

L'objet de cet article est de cerner de plus près la condition de ce Dorotheos qui, parlant à la première personne, se donne pour l'auteur du poème. On n'élucidera pas la question de savoir si Dorotheos est un personnage historique, fils d'un poète du nom de Quintus⁴ (et, dans ce cas, Quintus aurait bien des chances d'être le véritable auteur) ou un héros imaginé par ledit Quintus ; on ne s'attardera pas non plus à l'identité possible, sinon certaine, du poète Quintus avec le fameux Quintus de Smyrne.

Le cadre du récit de Dorotheos est un palais (μέγαρον) comportant de nombreuses salles, une cour à portique (αὐλή) précédée d'une entrée (θύρα ou θύραι) avec un vestibule (πρόθυρον)⁵. C'est dans l'enceinte de ce palais que Dorotheos, au milieu du jour, est saisi d'un « doux sommeil » ; assis (v. 338), il se trouve soudain dans un monde surnaturel : le palais est celui du Dieu tout puissant. Le Christ, l'ange Gabriel et de hauts dignitaires gravitent autour de Dieu. Très sûr de lui et même présomptueux, Dorotheos introduit et fait asseoir dans une salle d'audience de nobles visiteurs, auxquels il néglige de témoigner la déférence due à leur rang. Il se voit alors envoyé, ou renvoyé, aux

¹ *Papyrus Bodmer XXIX, Vision de Dorotheos*, édité avec une introduction, une traduction et des notes par A. Hurst, O. Reverdin, J. Rudhardt, Fondation Martin Bodmer, Cologny, Genève, 1984.

² R. Kasser et G. Cavallo, *Description et datation du codex des Visions*, *ibid.*, Appendice.

³ Sur la relation de ce papyrus avec les autres manuscrits connus des trois premières visions du *Pasteur d'Herma*s, voir une étude à paraître de G. Cavallo.

⁴ Cf. avec *l'explicit*, le vers 300 : ὁ Κυριαδης Δωροθεος.

⁵ Pour l'interprétation de ces éléments d'architecture, voir l'introduction des éditeurs p. 19 ss.

portes du palais pour y monter la garde. Insatisfait de cette tâche et poussé par la curiosité, il pénètre à nouveau à l'intérieur du palais. Bientôt dénoncé pour abandon de poste, il tente de s'excuser en prétendant que, dans la perspective d'une attaque imminente du palais, il s'est brièvement retiré dans l'« antre » pour se préparer (se recueillir?). Cet antre est qualifié de divin (v. 143, ἀμβρόσιος); il semble se confondre avec un local appelé ἐν σίγνοις (v. 131). On sait que les camps romains comportaient une chapelle où étaient déposées les enseignes (*signa*) des corps de troupe, ainsi que les images des empereurs ou de la famille impériale; on sait aussi que le plan des palais connus du Bas-Empire, depuis l'époque de Dioclétien, reflète celui des camps militaires⁶. Conduit sous bonne garde dans le sanctuaire aux enseignes, sans doute pour donner une sanction divine au châtement qui lui était infligé, Dorotheos fut roué de coups, avant d'être ramené aux portes du palais, ensanglanté et vacillant, pour y reprendre sa faction. Dans un enchaînement que nous saisissons mal, en raison de l'état du papyrus, Christ et l'ange Gabriel interviennent en sa faveur auprès de Dieu. Dorotheos est alors baptisé; il retrouve, avec une foi renouvelée, sa vigueur physique et sa confiance en lui-même. Il n'hésite pas à demander à Dieu de le relever d'une mission qu'il a toujours jugé indigne de sa valeur et de l'envoyer au loin pour lui permettre de s'y conduire en héros. Il s'entend dire alors que la plus haute tâche à laquelle un homme puisse prétendre (il faut ici interpréter un texte lacunaire) est d'exécuter un ordre qui vient de Dieu. Dorotheos se retrouve, enfin guéri de sa vanité et heureux de son sort, devant la porte du palais, dans un superbe uniforme⁷. Il se réveille à cet instant et promet d'écrire, pour la gloire de Dieu, ce qu'il vient de vivre.

Dans quel palais Dorotheos se trouvait-il lorsqu'il eut cette vision? Dans celui de l'empereur évidemment. Il y a un parallélisme entre le monde céleste et le monde terrestre. Mais il y a aussi opposition: alors qu'autour de Dieu évoluent nombre de personnages porteurs de titres et de grades romains, rien ne suggère l'existence d'un empereur chrétien, soumis comme les autres à Dieu. Nous sommes encore à une époque où le paganisme prévaut à la cour impériale. Et si Dieu pressent une attaque de son palais, c'est que ses fidèles sont menacés sur la terre. Les deux mondes se rejoignent en la personne de Dorotheos qui doit, tout à la fois, tenir bon au poste qui lui a été confié et célébrer la gloire de Dieu.

L'ordre constamment répété à Dorotheos de reprendre sa place à la porte du palais⁸ donne à penser qu'il est un soldat affecté au service de garde. Il se définit lui-même comme un *τίρων ἀγγι βιάρχων* (v. 43). Le *biarchus* est un sous-officier qui occupe un des derniers rangs dans la hiérarchie des grades de ces unités irrégulières de cavalerie

⁶ R. Fellmann, Le « Camp de Dioclétien » à Palmyre, et l'architecture militaire du Bas-Empire, dans *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à Paul Collart* (Cahiers d'archéologie romande, 5), Lausanne, 1976, p. 173. Un témoin relativement bien connu de cette architecture est le palais de Dioclétien à Spalato; J. et T. Marasović, *Der Palast des Diocletian*, Vienne—Munich, 1969. Il n'est pas nécessaire de penser, avec les éditeurs du texte (p. 22), que l'« antre divin » se trouvait à l'extérieur de l'enceinte du palais, même s'il fallait faire quelques détours (v. 146, ἀταρπός) pour y parvenir.

⁷ Sur sa tenue, voir ci-après, p. 159 et note 22.

⁸ Vv. 56, 76, 167, 196, 294, 326.

qui se sont multipliées à partir du IIIe siècle pour occuper finalement sous le nom de *uexillationes*, au temps de la *Notitia dignitatum*, une position éminente dans l'armée romaine. Il faut ici citer Saint-Jérôme : *Finge aliquem tribuniciae potestatis suo uitio regradatum per singula militiae equestris officia ad tironis uocabulum deuolutum, numquid ex tribuno statim fit tiro? Non, sed ante primicerius, deinde senator, ducenarius, centenarius, biarchus, circitor, eques, deinde tiro*⁹. Il se pourrait que les *biarchi* aient été affectés, entre autres tâches, à la formation des recrues. Doro-théos est donc un cavalier, ce que suggère aussi l'uniforme qu'il porte et notamment les braies (v. 333 βράχες) qui lui couvrent les jambes¹⁰.

On observera que le grade de *primicerius*, mentionné par Saint-Jérôme, apparaît à deux reprises dans le texte de la Vision de Doro-théos, sans qu'on puisse distinguer clairement de qui il s'agit¹¹. On y trouve encore des *praepositi* (vv. 17, 43, 46, 87) et un *domesticus* (vv. 18 et 86)¹²; dans un contexte militaire, ces titres désignent respectivement des chefs de détachements et le collaborateur immédiat du commandant, un adjudant¹³. On le voit, nouveau venu dans un milieu où militaires et civils se côtoient, Doro-théos applique aux personnes qu'il évoque les titres qui lui sont familiers.

La première mention connue d'un *biarchus* se trouve dans un grafito inscrit sur une paroi intérieure du « palais du duc » à Doura-Europos. Ce document, qui semble avoir échappé jusqu'ici à l'attention des spécialistes, est nécessairement antérieur à la chute de cette ville en 256¹⁴. Des *ducenarii* figurent dans une inscription de Grenoble, qui est une dédicace à l'empereur Claude II datée de 269¹⁵; ils commandent des cavaliers (*equites*), alors que les unités d'infanterie (*uexillationes*) sont aux ordres de *praepositi*.

Ces documents ne sont pas de beaucoup antérieurs au règne de Dioclétien, qui opéra de profondes réformes, tant dans le mode de gouvernement de l'Empire, en instaurant la Tétrarchie, que dans l'organisation de l'armée. Un de ses premiers soins fut de dissoudre le corps de cavalerie

⁹ *Contra Ioan. Hierosol.* 19 (PL, XXIII, p. 386). Sur ces grades, plutôt que R. Grosse, *Röm. Militärgeschichte* (Berlin, 1920), voir D. Hoffmann, *Das spätröm. Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum* (Epigr. Stud. 7), Düsseldorf, 1969, p. 79 s. Ces grades ont été adoptés au IVe siècle par des unités d'infanterie; ce sont les *auxilia* créés par Constantin et qui appartiennent, eux aussi, à l'élite de l'armée.

¹⁰ À la fin du vers 252, on discerne les trois lettres ερχ..., qui pourraient être ἔρχος, la lance. Dans ce cas, Doro-théos serait un *equus lanciarius*; cf. *ILS*, 2791 et, ci-après, p. 159.

¹¹ Vv. 49 et 126. Dans le cas envisagé par les éditeurs (p. 25) où Christ serait le *primicerius*, le tribun, selon Saint-Jérôme, serait Dieu.

¹² Ce dernier est qualifié de πρέσβυς (vv. 82, 252). Je suis enclin à voir, dans les πρέσβεις, comme dans les γέροντες, d'ailleurs, des membres d'un conseil des anciens, institution propre aux communautés chrétiennes primitives (πρεσβύτεροι).

¹³ D. Hoffmann, *loc. cit.*, qui renvoie aux ouvrages de R. Grosse et de A.H.M. Jones.

¹⁴ *The Excavations at Dura-Europos, Prelim. Report*. IX, 3, New Haven, 1952, p. 42, no. 952 (la lecture est de F. E. Brown, l'édition de C. B. Welles). Après deux lignes où figurent les mots *ducinarias* et *centenarias*, on restitue aisément le mot *[b]iar[ch]us*. Un autre document de Doura mentionne un *circitor*: *Final Report*, V, 1, 1959, p. 281, n° 88.

¹⁵ *CIL*, XII, 2228 = *ILS* 569.

créé par Gallien¹⁶ ; il avait pris trop d'importance sous les règnes précédents, son chef accédant presque inévitablement à l'Empire. Il fut dispersé sur toutes les frontières, où nous en retrouvons les éléments un siècle plus tard, à la faveur de la *Notitia Dignitatum*. Mais pour assurer sa sécurité personnelle et celle de ses associés, se défiant des prétoriens qu'il confina dans leur camp de Rome, Dioclétien préleva dans certains corps de troupe, notamment dans les légions du Danube, des soldats d'élite et des gradés, qu'il constitua en unités appelées *comites domini nostri* ou *dominorum nostrorum*¹⁷. Ils le protègent dans son palais, l'escortent dans ses campagnes et peuvent aussi être affectés à des missions qui n'impliquent pas la présence immédiate de l'empereur¹⁸. Sous le Haut-Empire, le titre de *comes*, au singulier, s'employait pour de hauts dignitaires qui avaient assisté l'empereur dans son conseil ou l'avaient accompagné dans une expédition ; depuis Constantin, il est porté par les titulaires de postes importants tant dans l'administration civile que dans le commandement de l'armée¹⁹. *Comites*, au sens d'unité de la garde, n'apparaît dans nos sources qu'au pluriel ; il s'agit de cavaliers, puisque, au témoignage du papyrus qui les nomme, on leur livre du fourrage. Mais comment désignait-on individuellement ceux qui la composaient ? Sûrement pas *comes*, mais, s'ils n'étaient pas des gradés, peut-être bien *lanctarius*²⁰.

Après qu'il fut devenu Auguste, Galère fit construire à Salonique un arc pour commémorer la victoire qu'il avait remportée sur les Perses, alors qu'il n'était encore qu'un César. Des reliefs retracent, en registres superposés, diverses phases de la campagne²¹. Une analyse attentive

¹⁶ Sur cette cavalerie, voir R. Grosse, *op. cit.*, p. 15 ss ; D. van Berchem, *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne*, Paris, 1952, p. 104 ; D. Hoffmann, *op. cit.*, p. 247 ss. À la demande des éditeurs du recueil *Aufstieg und Niedergang der röm. Welt*, demande assortie d'un délai de livraison très bref, je leur ai adressé en 1970 un mémoire intitulé *L'armée de Constantin et ses antécédents*, où je faisais le point sur des problèmes qui m'avaient occupé de longue date. Les proportions démesurées prises depuis par ce recueil sont cause que mon manuscrit dort encore dans un tiroir. Il devra être réécrit, pour tenir compte de documents nouveaux et d'études récemment publiées. J'ai donné un aperçu de mes vues, sous le titre *Armée de frontière et armée de manœuvre : alternative stratégique ou politique*, dans *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, Bonner Jahrb. Beihefte, 38, 2, 1977, p. 541. L'article de H.-G. Simon, *Die Reform der Reiterei unter Kaiser Gallienus*, dans *Studien zur ant. Sozialgeschichte (Festschrift Fr. Vittinghoff)*, Cologne, 1980, p. 435, ne les a pas modifiées.

¹⁷ La première mention connue se trouve dans *P. Oxy* 43, II, ll. 17, 24, 27 (a. 295) ; cf. *CIL*, XI, 6168 = *ILS* 9075 et *AE*, 1981, n° 777.

¹⁸ C'est peut-être le cas des *comites* de *P. Oxy.* 43.

¹⁹ O. Seeck, dans *RE*, s. u. *comites*.

²⁰ *CIL*, III, 6194 = *ILS* 2781 (Troesmis) *Val. Thimpo qui militavit in leg. XI Cl., lectus in sacro comit (atu) lanctarius*. Le mot *lanctarius* n'apparaît, lui aussi, qu'à partir de Dioclétien ; S. Mazzarino, dans E. De Ruggiero, *Diz. Epigr.*, s. u. *lanctarii* (1946) ; D. Hoffmann, *op. cit.* p. 218 ss. On sait que les légions comptaient, depuis le IIe siècle au plus tard (Arr. *Contra Alanos*, 18) des porteurs de lance, qui, à l'époque de la Tétrarchie, constituaient, sous le nom de *lanctarii*, un détachement distinct des autres éléments de la légion ; *P. Panop.* II, ll. 260, 285 s (*lanctarii leg. II Trai*), et 301 (*lanctarii leg. III Diocl.*). Le passage, fréquemment attesté (*CIL*, VI, 2759 = *ILS*, 2045 ; *CIL*, VI, 32943 = *ILS* 2782) d'un légionnaire *in lanctarios* n'indique pas nécessairement un transfert dans le *comitatus* impérial, mais peut-être simplement une promotion à l'intérieur de la légion. Il est vrai que la *Notitia Dignitatum* range les *lanctarii* dans l'infanterie, les *comites* dans la cavalerie ; mais au temps de Dioclétien, des *equites* sont fréquemment qualifiés de *lanctarii* (*CIL* VI, 32965 = *ILS*, 2791 ; *AE*, 1981, no. 777).

²¹ H.P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogen in Thessaloniki* (Archäol. Forschungen, 1), Berlin, 1975, notamment les pl. 46 et 47.

permettrait d'y retrouver les différents corps de troupe constituant l'armée romaine. Les légionnaires se reconnaissent à leur casque, à leur cuirasse et à leur bouclier rectangulaire (*scutum*). Parmi les cavaliers, les cataphractaires, revêtus d'une carapace de métal, font le plus d'impression. Mais il faut regarder de près une scène qui se déroule devant la porte d'un camp ou d'une ville fortifiée; assis dans une sorte de calèche, l'empereur se met en route. Il est entouré de gardes montés, armés de lances. Ils ont la tête nue, la tunique serrée à la taille par une ceinture, des braies aux jambes; ils portent un manteau court (*sagum*) noué sur l'épaule droite et un bouclier ovale (*clipeus*). Il est tentant de reconnaître en eux les *comites imperatoris*. Or, dans la porte que l'empereur vient de franchir, un soldat debout monte la garde. Sa tenue est identique à celle des cavaliers; comme eux il porte la lance, il appartient visiblement au même corps. Cette image peut être rapprochée de celle que Dorotheos nous donne de lui-même dans les derniers vers de son poème ²².

Grâce à des inscriptions funéraires, nous connaissons quelques-uns de ces soldats de la garde. Citons-en des exemples :

1. Aurelius Gaius, originaire de Pessinonte, dont l'épitaque en détail la carrière militaire et énumère les contrées qu'il a parcourues sur les pas de Dioclétien et de Galère; après avoir été *tiron* puis *equus lanciarius*, il est devenu *optio* et, à ce titre, a servi dans plusieurs légions, avant d'être transféré de la *I Scythica* (créée elle-même par Dioclétien) aux *comites* de l'empereur ²³.

2. Valerius Thiumpus, qui sert dans la légion *XI Claudia*, à Durosorum, avant d'être affecté, comme *lanciarius*, au *sacer comitatus* ²⁴.

3—4. M. Valerius Florentius et M. Valerius Herodius, deux frères, respectivement *actuarius* et *optio* des *comites* impériaux, décédés l'un et l'autre, peut-être de mort violente, à Suasa en Ombrie, sur la route de Rome ²⁵.

5. Valerius Victorinus, *biarcus qui militavit in sacro palatio* ²⁶. Il trouva la mort dans la bataille de Chalcédoine, que se livrèrent en 324 les forces de Constantin et de Licinius. Victorinus, qui appartenait sans doute au parti de Licinius, porte un grade qui fait de lui un membre de la garde impériale.

Curieusement, trois d'entre eux sont chrétiens, à en juger par les formules qui se lisent sur la pierre, $\xi\omega\varsigma\ \tau\eta\varsigma\ \acute{\alpha}\nu\alpha\sigma\tau\acute{\alpha}\sigma\epsilon\omega\varsigma$

²² Le manteau (v. 330, $\chi\lambda\alpha\iota\nu\alpha$) est évidemment un *sagum*. L'écharpe (*orarium* ou *focale*) n'apparaît pas sur le relief, mais on peut penser que des soldats engagés en Mésopotamie n'avaient pas à se garder du froid.

²³ Th. Drew-Bear, *Les voyages d'Aurélius Gaius soldat de Dioclétien*, dans *La Géographie administrative et politique d'Alexandre à Mahomet* (Université des sciences humaines de Strasbourg, Travaux du Centre de recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antique, 6), Strasbourg, 1981, p. 93 (=AÉ, 1981, n° 777). Peut-être convient-il de mettre en parallèle avec Aurelius Gaius un autre Aurelius, *optio agens in sacro comitatu*, AÉ, 1957, n° 293, avec la correction de M. P. Speidel, ZPE, 33, 1979, p. 183.

²⁴ *CIL*, III, 6194 = *ILS*, 2781 (Troesmis). Valerius Tertius, dans *ILS*, 2045 et Martinus dans *ILS*, 2782, ont peut-être suivi le même itinéraire.

²⁵ *CIL*, XI, 6168 = *ILS*, 9075. Cf. D. Hoffmann, *op. cit.*, p. 244 s. et note 379.

²⁶ AÉ, 1922, n° 72. Cf. E. Popescu, *Inscripții Grecești și Latine din Sec. IV — XIII*, Bucarest, 1976, n° 206.

pour Aurelius Gaius, *in pace* pour Florentius et Herodius. On a vu qu'un bon nombre de *comites* avaient été empruntés aux légions danubiennes. Or celles-ci comptaient dans leurs rangs une forte proportion de soldats originaires des provinces d'Asie Mineure où le christianisme était déjà largement répandu. J. Zeiller voyait même dans ce phénomène un des facteurs de propagation de la foi chrétienne, comme des autres religions venues d'Orient, dans les provinces de Pannonie, de Mésie et de Scythie²⁷. Les documents épigraphiques viennent ainsi à l'appui du propos prêté, dans les *Acta sancti Maximiliani*, au proconsul d'Afrique ; la recrue refusant obstinément de prêter serment, il lui dit : *in sacro comitatu dominorum nostrorum Diocletiani et Maximiani, Constantii et Maximiani (ani Galerii) milites christiani sunt et militant*²⁸.

On sait aussi par Lactance et par Eusèbe qu'il y avait des chrétiens dans l'armée et jusque dans la garde impériale. Lactance raconte l'épisode du sacrifice ordonné par Dioclétien, alors qu'il se trouvait en Orient, au temps de la guerre contre les Perses et dans les années qui suivirent²⁹ ; la présence des chrétiens tint les « démons » éloignés et les haruspices ne purent discerner dans les entrailles des victimes les présages habituels. Dioclétien irrité donna l'ordre à tous les assistants de participer au sacrifice ; ceux qui s'y refusèrent furent punis de la peine du fouet et licenciés. Par la suite, il étendit ces mesures à toute l'armée³⁰. Eusèbe, comme Lactance, dénonce en Galère le farouche adversaire des chrétiens, qui incita Dioclétien à sévir contre eux dans l'armée, d'abord, puis dans tous les milieux³¹. Les premières directives n'impliquaient pas la mort, mais seulement l'exclusion du service ; on s'explique ainsi que de nombreux militaires chrétiens aient pu, à l'exemple d'Aurelius Gaius³², achever leur existence dans la vie civile.

C'est dans les rangs de l'escorte des empereurs et dans ces années-là que me paraît s'inscrire le personnage de Dorotheós, tout à la fois soldat et chrétien. Et voici encore un indice que je n'ai pas mentionné jusqu'ici, propre à confirmer cette opinion. Au moment de recevoir le baptême, Dorotheós est invité à se choisir un patron (vv. 222 ss) ; on lui propose l'Apôtre Jean, Moïse, Salomon ou tout autre mortel « parmi les meilleurs ». Et, comme mû par une inspiration subite, il fit « cette réponse étonnante (ἐκπάζωσ) : je voulais être André. Ils m'appelèrent donc André ». De quel André s'agit-il ? De l'Apôtre André, répondent les éditeurs, et ceci, parce que son nom, en grec, évoque la vaillance, ἀνδρεία (p. 34). Mais cet argument pourrait valoir pour tous les Saints André. Dans le

²⁷ J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918, p. 59.

²⁸ H. Musurillo, *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford, 1972, p. 244 — 249. Cf. D. van Berchem, *Le martyre de la légion thébaine. Essai sur la formation d'une légende* (Schweiz. Beiträge zur Altertumswiss., 8) Bâle, 1956, p. 52. Le martyre de Maximilien est daté de 295.

²⁹ Lact. *De mort. pers.*, 10, avec le commentaire de J. Moreau, Sources Chrétiennes, n° 39, Paris, 1954.

³⁰ Noter l'analogie avec le sort subi par Dorotheós dans sa vision ; après avoir été dûment fouetté, pour avoir désobéi, il entend Dieu donner à Christ et à l'Ange Gabriel l'ordre de le remplacer à son poste et de le renvoyer chez lui (v. 184 ss.).

³¹ *Hist. Eccl.*, VIII, 4. Cf. J. Helgeland, *Christians and the Roman Army from Marcus Aurelius to Constantine*, ANRW, II, 23, I (1979), p. 777-97.

³² Th. Brew-Bear, *op. cit.*, p. 140 s.

peu que nous savons de la vie de l'Apôtre André, on ne distingue rien qui pût retenir l'attention d'un jeune soldat. Il n'en va pas de même d'un autre André, que les répertoires hagiographiques m'ont rapidement fait découvrir³³. Célébré le 19 août, son culte tient peu de place dans la liturgie de l'église catholique romaine, mais il est resté plus vivace dans les églises de langue grecque, arménienne ou syriaque. Le récit le plus valable que nous ayons de ses exploits et de son martyre est celui de Syméon Métaphraste³⁴. Sans être exempt des clichés habituels à ce type d'écrits, il permet de penser qu'André était un commandant de troupe³⁵, aux ordres du duc de la province de Syrie Euphratensis³⁶ lors de la guerre contre les Perses. Homme de foi, au moment d'engager le combat contre un ennemi très supérieur en nombre qui avait franchi l'Euphrate, il invoqua le secours de Dieu et invita ses soldats à en faire autant. Vainqueur, mais aussitôt dénoncé comme chrétien par des officiers jaloux, il fut mis aux arrêts par le duc et fit l'objet d'un rapport à Galère. Ce dernier, respectant la réserve longtemps observée par Dioclétien à l'endroit des chrétiens, se borna à le faire exclure de l'armée, tout en recommandant de le surveiller. André se rendit alors en Cilicie, avec ceux de ses subordonnés qu'il avait gagnés à sa religion et il s'y fit baptiser avec ses compagnons par l'évêque de Tarse. Se sachant menacés, ils s'enfuirent ensemble dans une gorge du Taurus où, bientôt rejoints, ils furent massacrés.

Toujours controversée, la date de la campagne de Galère en Orient est fixée soit en 297 — 298, soit une année plus tôt³⁷. Ainsi le martyre d'André coïncide-t-il dans le temps avec le sacrifice manqué de Dioclétien et les premières mesures de rigueur prises contre les chrétiens dans l'armée. Dorotheos, s'il est vrai qu'il appartenait alors à la garde impériale, en aura eu connaissance comme d'un fait tout récent. On sait que le culte des martyrs a pris naissance dans la fraction orientale de l'Empire et qu'il s'y est propagé bien avant qu'il ne pénètre en Occident, par l'intermédiaire d'Ambroise de Milan³⁸. Il se pourrait qu'au temps de la Vision, personne, dans l'entourage de l'empereur, n'ait encore rangé André au nombre des saints. On comprendrait alors la surprise que le choix de Dorotheos a suscité parmi les témoins de la scène.

Un autre rapprochement s'impose entre la tradition relative à André et le texte de la Vision. Aussitôt le baptême accompli, le corps de

³³ *Bibliotheca Sanctorum*, I, Rome, 1961, col. 127 ss; *Dict. d'Histoire et de géographie ecclésiastique*, II, Paris, 1914, col. 1603, n° 8.

³⁴ P.G., CXXV, p. 587 (introd.) et 595 (texte).

³⁵ *Tribunus*, selon les sources latines, στρατηλάτης selon les sources grecques; ces grades sont évidemment sans valeur historique.

³⁶ Antiochus, qui figure aussi dans la passion des saints Serge et Bacchus (*Anal. Boll.*, 14, 1895, p. 373); cf. A.H.M. Jones, dans *JRS*, 44, 1954, p. 23, note 32.

³⁷ W. Seston, *Dioclétien et la Tétrarchie*, I, Paris, 1946, p. 167 ss; J. B. Thomas, *ZPE*, 22, 1976, p. 273 ss; Th. Brew-Bear, *op. cit.*, p. 133 et note 167.

³⁸ D. van Berchem, *op. cit.* à la note 28, p. 40 ss. Avant de rédiger ce mémoire, je m'étais nourri des divers ouvrages du P. Hippolyte Delehaye sur le culte des saints, ouvrages auxquels je renvoie.

Dorotheós, encore éprouvé par l'épreuve qu'il avait subie, « se redressa et grandit » (v. 232) et les spectateurs s'étonnent de le voir aussi grand (v. 328), au point de se demander « Est-ce bien là Dorotheós, le fils de Quintus ? » (v. 300). Or les récits relatifs à André lui attribuent, sans qu'on sache pourquoi, l'épithète de μέγας ou de μεγαλόμαρτυς, en latin *magnus*, ce qui entraîna du reste une confusion de nom et de date avec un autre martyr, Magnus de Cappadoce, dans les calendriers hagiographiques ³⁹.

Enfin, l'identification du patron choisi par Dorotheós explique pourquoi, dans un dernier sursaut d'orgueil, il demande à Dieu de le relever de sa mission de garde et de l'envoyer combattre des peuples étrangers à l'Empire ⁴⁰. On a vu que c'était au cours d'une guerre sur la frontière de l'Euphrate qu'André avait acquis la réputation d'un héros.

Mes dernières réflexions auront trait aux vers 245 — 292. Il est hautement souhaitable qu'on parvienne à les restituer plus complètement. Si je les comprends bien, c'est un dialogue où le Christ s'efforce de faire comprendre à Dorotheós les principes dont un chrétien doit s'inspirer lorsqu'il est un soldat. Sujet brûlant, toujours actuel ⁴¹. On sait que sous Dioclétien, mais avant les premiers édits de persécution, deux militaires perdirent la vie, parce qu'ils s'étaient persuadés que le service de l'empereur était incompatible avec l'obéissance à Dieu ; en 295, à Thébeste, la recrue Maximilien refusa de s'engager, et en 298, à Tingi, le centurion Marcel jeta ses armes et ses insignes à terre, devant le front des troupes rassemblées pour la fête des empereurs ⁴². Ce n'est pas le sens de nos vers. Puisque le recours à Dieu donne au chrétien une force invincible (v. 258 ἀσπλον, avec une glose en marge οὐκ ἐπιεικτόν), il doit en user avec la plus grande retenue. En aucun cas, il ne doit frapper le premier : vv. 255 et 279. (A cet égard, André était irréprochable, puisque c'étaient les Perses qui avaient pénétré sur sol romain.) Si, par accident, l'adversaire invoque le même dieu, il faut avant tout éviter l'affrontement : vers 259 et suivants ⁴³. Dans la vie quotidienne, le soldat chrétien

³⁹ Voir notes 33 et 34.

⁴⁰ V. 310 : ἀνδρας ἐπ'ἀλλοδαπούς ὡς βηρίδον ἐκ μ'ἀπόπεμπα. Emprunté au gaulois, le latin *ueredus*, repris dans ce vers, désigne tout espèce de cheval, de guerre ou d'attelage. Les *ueredarii*, connus par Hygin, *De mun. castr.*, 24 et 30, sont des chasseurs panoniens montés, affectés particulièrement à l'exploration en territoire ennemi.

⁴¹ Sur ce problème et le débat qu'il a suscité dans l'Eglise ancienne, D. van Berchem, *op. cit.* à la note 28, p. 52 s.

⁴² H. Musurillo, *op. cit.*, p. 244 et 250 ; cf. J. Helgeland, *op. cit.*, p. 777 et 780.

⁴³ Au temps où les Suisses s'engageaient comme mercenaires au service de souverains étrangers, des conventions conclues entre les autorités des cantons et celles du pays intéressé régissaient l'enrôlement de régiments entiers. Une clause prévoyait que des Suisses ne pouvaient être contraints de se battre contre d'autres Suisses.

doit se montrer modeste et serviable, tant à l'endroit des vieillards que des plus jeunes (vers 273), même s'il a conscience d'être un héros. On mesure à quel point le comportement requis de Dorotheos était à l'opposé de celui dont il avait fait preuve au début de la Vision.

Jetées un peu hâtivement sur le papier, pour respecter le délai fixé par l'éditeur des *Studia Clasice*, ces observations n'épuisent certes pas le sujet. Si elles précisent la date à laquelle a pu se produire la Vision, elles n'apportent aucune preuve de l'historicité de Dorotheos. Peut-être en font-elles davantage en faveur du « tribun » André car, si l'identification proposée avec le patron de Dorotheos est admise, on aurait dans le codex de la Bodmeriana un témoin de son martyre antérieur de plusieurs siècles aux plus anciens récits hagiographiques conservés. Telles qu'elles sont, elles peuvent suggérer des directions de recherche et apporter à une nouvelle étude du texte une contribution d'ordre historique. Offertes à un maître, qui est aussi un ami de longue date, elles lui rappelleront, avec la Fondation Martin Bodmer, la Fondation Hardt, toute proche, où il a séjourné et l'Université de Genève qui le considère comme l'un des siens.

Janvier 1985

CH-1253 Pressy-sur-Vandœuvres (Genève)

SCRITTURA E RAFFIGURAZIONE. DUE STRANI CASI DI FRUIZIONE ALTERNATIVA

La città, nell'universo mentale dell'uomo antico, fu simbolo di *ciuitas*, cioè di vivere propriamente „umano”¹. E una specificità di questo „viver civile” fu anche una generalizzata alfabetizzazione: basta evocare, per rendersene conto, quello che dovette essere l'aspetto di una qualsivoglia città antica, nei cui spazi aperti — a vario titolo frequentati — si affollavano scritte assai diverse negli scopi, ma tutte accomunate dalla destinazione a un pubblico di fruitori alfabetizzati che, in pratica, coincideva con la stessa popolazione urbana².

Il cristianesimo, inserendosi nella *koiné* mediterranea, non soltanto entrò a far parte di questo mondo cittadino che si nutriva di cultura e di messaggi scritti, ma imparò assai per tempo a misurarsi con la speculazione profana, finì per assimilarne in larga misura dottrine, linguaggio, movenze, predilezione per l'esegesi allegorica dei testi „classici” (Scritture) e così via, travasando tali elementi nelle opere scritte non meno che nella predicazione: pensiamo a un Origene, frutto maturo di questo cristianesimo intellettuale, di *élite* che distanze stellari separavano ormai dal mondo dei *simplices*, degli *idiotae*, degli *ὀλιγομαθεῖς*, dei *rustici* (*rustici* in senso culturale assai prima che topografico-sociologico).

Fu soltanto a partire dal IV secolo, con la pace religiosa inaugurata da Costantino, che la preoccupazione „pedagogica” di farsi capire da un pubblico sempre più largo parve acquistare un peso preminente nell'attività pastorale della Chiesa. Essa è da porre in rapporto, a mio modo di vedere, sia con le nuove esigenze di apostolato missionario — dapprima all'interno di un impero ormai aperto all'unificazione anche nella fede, e in seguito volgendosi alla evangelizzazione „ecumenica” dei popoli esterni —, sia col bisogno di ricucire le difformità e le spaccature dottrinarie in seno alla stessa comunità cristiana. Proprio attraverso al trionfo politico e alla dimensione „mondiale” acquisita, la Chiesa avvertiva infatti più acutamente la necessità di riconnotare le proprie certezze di sopravvivenza e di unità, rimaste sinallora sommerse nella frammentazione di Chiese proliferanti più o meno alla macchia nelle varie aree dell'impero. Di fatto, fu questo il propellente anche della storiografia ecclesiastica, un genere nuovo che nacque con Eusebio di Cesarea appunto in età costan-

¹ Cfr. Lellia Cracco Ruggini, *La città nel mondo antico: realtà e idea* in AA. VV., *Romanitas—Christianitas, Untersuchungen zur Geschichte und Literatur der römischen Kaiserzeit Johannes Straub zum 70. Geburtstag ... gewidmet*, hrg. von G. Wirth, K.-H. Schwärte, J. Heinrich, Berlin — New York, 1982, pp. 61 — 81, con ulteriore bibliogr. ivi; vd. pure R. Mac Mullen, *Roman Social Relations 50 B.C. to A.D. 284*, New Haven — London, 1974, spec. pp. 57 — 87 (*III: Urban*); da ultimo F. Kolb, *Die Stadt im Altertum*, München, 1984.

² Cfr. A. Petrucci, *La scrittura fra ideologia e rappresentazione*, in AA. VV., *Storia dell'arte italiana, Parte III*, a. c. di F. Zeri, vol. III, 1, Torino, 1980, pp. 3 — 123 e spec. 5 sgg.

tiniana e che avrebbe poi rigogliosamente fruttificato per circa trecento anni ³.

E' certo, in ogni caso, che nella temperie culturale del IV secolo avanzante i problemi dottrinari non rimasero circoscritti al dibattito esoterico di pochi „chierici”: nelle città essi suscitavano interesse e davano luogo a dibattiti anche a livello „popolare”, quasi alla medesima stregua delle corse nell'ippodromo e del gioco dei dadi, a detta dei contemporanei ⁴. E anche pastori di raffinata cultura quali Basilio di Cesarea o, pochi anni più tardi, il suo amico Gregorio di Nazianzo (detto il Teologo) avvertirono la necessità di staccarsi dall'allegorismo origeniano nella loro predicazione, optando per discorsi più accessibili — da taluni criticati addirittura come „terra-terra” — esprimendosi ove necessario con stile semplice e disadorno, proclamando (con un'ombra di civetteria intellettuale) la irrilevanza della filosofia e della scienza ai fini dell'edificazione. Inoltre, essi accondiscesero al culto popolare dei martiri dichiarando di volersi adeguare alla psicologia „infantile” di un gregge in parte ancora legato a tradizioni idolatriche difficili da estirpare, o irretito dalla teologia eretica che gli ariani sbriciolavano allora abilmente — alla ricerca di consensi e appoggi fra i ceti marginali — in formulette ritmate di gran successo ⁵ (ancora alle soglie del V secolo Giovanni Crisostomo, vescovo di Costantinopoli, avrebbe deciso di contrapporre canti ortodossi alternati di clero e fedeli, in suggestive processioni, alle provocatorie dossologie antifonate degli ariani locali, che accendevano gli spiriti nei giorni di festa) ⁶.

Più o meno nella medesima epoca il vescovo Fortunaziano di Aquileia (342 — 370) — passato all'arianesimo sotto il regno di Costanzo II — si preoccupò di riscrivere i Vangeli in forma e linguaggio semplificati (*breui sermone et rustico*, afferma Girolamo), in funzioni di fedeli che — specie in una città come Aquileia, all'incrocio d'itinerari marittimi e terrestri e quindi affollata da *peregrini* d'ogni provenienza, negozianti, soldati barbari e loro familiari, ecc. — erano in cospicua misura „indotti”, se non propriamente analfabeti ⁷. Nella prima metà del V secolo Patrizio, l'apostolo degli Irlandesi, a sua volta seppe fare della propria *rusticitas* di *peccator indoctus* (contrapposta alla cultura superciliosa dei chierici pelagiani) uno strumento provvidenziale di conversione per le genti barbare

³ Per un'informazione d'insieme cfr. G. F. Chesnut, *The First Christian Histories. Eusebius, Socrates, Sozomen, Theodoret, and Evagrius*, Théologie historique 46, Paris, 1977: AA.VV., *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità. Atti del Conv. di Erice, 3 — 8 dic. 1978*, Messina, 1980: più in particolare Lellia Cracco Ruggini, *The Ecclesiastical Histories and the Pagan Hagiography: Providence and Miracles*, Athenaeum n.s. 55, 1977, pp. 107 — 126; ead., *Universalità e campanilismo, centro e periferia, città e deserto nelle 'Storie Ecclesiastiche'*, in AA. VV., *La storiografia ecclesiastica cit.*, pp. 159 — 194.

⁴ In particolare nelle città dell'Oriente greco; cfr. Lellia Cracco Ruggini, *I vescovi e il dinamismo sociale nel mondo cittadino di Basilio di Cesarea*, in AA.VV., *Basilio di Cesarea: la sua età e il Basilianesimo in Sicilia. Atti del Congr. Int. Messina 3 — 6 dic. 1979*, Messina, 1983, pp. 97 — 124, con fonti e bibliogr. ivi citt.

⁵ Documentazione in Cracco Ruggini, *I vescovi cit.*

⁶ Cfr. Socr., *H. E.* VI, 8, PG 67, coll. 688 — 692; Sozom., *H.E.*, VIII, 8, GCS pp. 360 — 361.

⁷ Cfr. Hieron., *De uir. ill.* 97, PL 93, coll. 697 — 698 (393 d.C.); ulteriori fonti e bibliogr. in Lellia Cracco Ruggini, *Aquileia e 'Concordia': il duplice volto di una società urbana nel IV secolo d.C.*, in AA. VV., *Vita sociale, artistica e commerciale di Aquileia romana. XV Settimana di Studi Aquileiesi, 20 — 26 apr. 1985*, in stampa.

ancora pagane⁸. E Agostino stesso — che nei primi anni del suo episcopato s'era mostrato quanto mai riduttivo nei confronti delle manifestazioni miracolose — dall'esigenza di mantenere sotto controllo il contagioso entusiasmo donatista per le taumaturgie delle reliquie fu in seguito indotto a interessarsi dei miracoli del protomartire Stefano (le cui reliquie erano da poco giunte in Africa), scrupolosamente registrandoli in appositi libelli⁹. Più tardi ancora Gregorio Magno — non dissimilmente da Teodoro di Ciro a metà V secolo, la cui *Historia Philothea* fu modello profondo al suo *De miraculis Patrum Italicorum* — nei santi taumaturghi del tempo addirittura riconobbe altrettanti coadiutori all'opera di apostolato della Chiesa, „predicanti” non già con la parola forbita, ma attraverso i loro miracoli; e vide in essi i nuovi Apostoli imitatori di Cristo in tempi di lacerazione politica e religiosa, anche quando si trattò di *indocti*, di *rustici* semiferini nell'aspetto e nel comportamento, ma segnati dalla *charitas* e quindi *exempla* mirabili proposti a tutti dall'occulto disegno della provvidenza divina¹⁰.

Brevitas e *rusticitas* di linguaggio deliberatamente semplificante, tanto nella predicazione quanto nell'esegesi; pedagogia del ritmo, della formula, del canto; esaltazione della *docta ignorantia*; tolleranza o addirittura compiacenza verso forme di culto (talvolta persino accompagnate da manifestazioni „ludiche”) gradite agli *idiotae* e profondamente radicate in tradizioni locali e indigene; taumaturgie di uomini santi viventi o defunti (apparizioni, reliquie, *brandea*)¹¹: furono questi i canali di cui la Chiesa, a partire dal IV secolo, si servì principalmente per conquistare nuove aree sociali sinallora trascurate. A ciò si aggiunge la sapiente regia di cerimo-

⁸ Cfr. ampia raccolta di passi in Elena Malaspina, *Patrizio e i 'dominici rhetorici'*, Roma-nobarbarica 4, 1979, pp. 131 — 161.

⁹ Cfr. i passi analizzati da Lellia Cracco Ruggini, *Il miracolo nella cultura del tardo impero: concetto e funzione*, in AA. VV., *Hagiographie, cultures et sociétés, IVe — XIIe siècles. Actes du Coll. organisé à Nanterre et à Paris (2 — 5 Mai 1979)*, Paris, 1981, pp. 161 — 204 e partic. 174 e 193 con n. 80; 172 e 191 con n. 68. Su Agostino e i miracoli, cfr. H. Delehaye, *Les premiers 'libelli miraculorum'*, An. Boll. 29, 1910, pp. 427 — 434; D. P. De Vooght, *La notion philosophique du miracle chez Saint Augustin, dans le 'De Genesi ad litteram'* Rech. de théol. anc. et méd. 10, 1938, pp. 317 — 343; Id., *Les miracles dans la vie de Saint Augustin*, Ibid., 11, 1939, pp. 5 — 16; Id., *La théologie du miracle selon Saint Augustin*, Ibid., pp. 197 — 222. Sui martiri dai nomi punici venerati dal popolo (con simpatie donatiste) nell'Africa di S. Agostino, cfr. spec. Augustin, *Epp.* 16, 2 (lettera ad Agostino del grammatico pagano Massimo di Madauros) e 17, 5 (replica del vescovo di Ippona), con commento di P. Mastandrea, *Massimo di Madauros (Agostino, Epistulae 16 et 17)*, Padova, 1985.

¹⁰ Cfr. Greg., *Hom. in Eu.* 1, 2, 1, PL 76, col. 1982, e II 29, 4, col. 1215 (590/591 d.C.); id, *Dial.* 1, *Prolog.* 9, SC 260, pp. 16 — 17 (593/594 d.C.); id, *Reg. Ep.* XI, 36 (601 d.C.): sulla funzione del miracoloso in Gregorio (e in particolare nei *Dialogi* o *De miraculis Patrum Italicorum*) cfr. C. Dagens, *Saint Grégoire le Grand. Culture et expérience chrétienne*, Paris, 1977, pp. 225 sgg. e 228 sgg. Sulla *Historia Philothea* di Teodoro come modello ispiratore dei *Dialogi* gregoriani cfr. G. Cracco, *Uomini di Dio e uomini di Chiesa nell'Alto Medio Evo*, Ric. di St. Soc. e Rel. 12, 1977, pp. 183 — 202. Sulla *Historia Philothea* (composta nel 444), cfr. P. Canivet, *Le monachisme syrien selon Théodoret de Cyr*, Paris, 1977, pp. 255 — 256; P. Canivet, Alice Leroy-Molingen, *Théodoret de Cyr, Histoire des moines de Syrie. 'Histoire Philothée' I — XIII*, 1. SC 234, Paris 1977, *Introd.*; W.H.C. Frend, *Religion Popular and Unpopular in the Early Christian Centuries*, London, 1976, VIII (*The Mission of the Early Church, 180—700 A.D.* [1970]).

¹¹ Cfr. spec. Lellia Cracco Ruggini, *Imperatori romani e uomini divini (I—VI secolo d.C.)*, in P. Brown, Lellia Cracco Ruggini, M. Mazza, *Governanti e intellettuali, popolo di Roma e popolo di Dio (I — VI secolo)*, 1982, pp. 9 — 91; ead., *Il miracolo* cit.

niali che, per solennità e splendore, tendevano a gareggiare e a sostituirsi a quelli sinallora orchestrati in occasione degli *adventus* imperiali e delle *pompae* lustrali, trionfali o ludiche degli alti magistrati¹². Ma furono soprattutto la magnificenza decorativa degli edifici sacri, il linguaggio figurale delle pitture e dei mosaici a filtrare assai per tempo una parte importante del messaggio dottrinario e pastorale cristiano attraverso una traduzione visualizzata che lo rendeva godibile anche a un pubblico via via meno alfabetizzato; didattica della narrazione e dell'espressione figurata che trionferà poi nel Medioevo, finendo con l'accantonare il messaggio scritto nella fruizione della *plebs Dei* e affiancandosi al solo magistero della parola.

Assistiamo quindi, sul percorso di qualche secolo, al convergere graduale della religiosità verso „l'icona”, palpabile, corporea, sentita da molti come vero e proprio ricettacolo del divino piuttosto che quale rappresentazione e simbolo di esso, come nel passato. Si trattava in verità di uno slittamento acquisito alla speculazione filosofica pagana sin dal II secolo d.C. (da Dione di Prusa a Proclo)¹³. Ma fu il misticismo neoplatonico cristiano a immerterlo per la prima volta nel grande flusso della pietà popolare, con l'idea che l'immagine potesse servire al credente quale canale di comunicazione con Dio, come „veicolo verso la bellezza intelleggibile” (pensiamo al *De ecclesiastica hierarchia* dello Pseudo-Dionigi Areopagita, scritto apocrifo del V secolo exeunte)¹⁴. Siamo agli incunaboli della controversia iconodula/iconoclasta, che esploderà poi nell'VIII secolo in Oriente e in Occidente, al tempo di Leone III Isaurico (726 e anni seguenti). Lo stesso uomo santo, già nel V secolo, veniva di fatto riguardato come „oggetto” per se stesso miracoloso, reliquia vivente da custodire, toccare e trafugare con venerazione (fu il caso dell'impassibile θεῖος ἀνὴρ Salamanes di Capersana, conteso e „rubato” a due

¹² Per un'articolata analisi dei rituali pagani e cristiani di *adventus*, nei loro risvolti sociologici di coinvolgimento dell'intera comunità, cfr. spec. Sabine G. Mac Cormack, *Change and Continuity in Late Antiquity: The Ceremony of Adventus*, *Historia* 21, 1972, pp. 721 — 742; ead., *Art and Ceremony in Late Antiquity*, *The Transformations of the Classical Heritage* ed. by P. Brown, 1, Berkeley—Los Angeles, 1981; N. Gussone, *Adventus Zeremoniell und Transtationen von Reliquien*, *Victricius von Rouen 'De laude Sanctorum'*, *Frühmittelalterliche Studien* 10, 1976, pp. 125 — 133; P. Brown, *Il culto dei Santi, L'origine di la diffusione di una nuova religiosità*, tr. it. dall'ed. ing. 1981, Torino, 1983, pp. 122—148 con alcune garbate precisazioni di Ch. Piètri, *Les origines du culte des martyrs (d'après un ouvrage récent)*, *RAC*, 60, 1984, pp. 293 — 319; vd. pure K. G. Holum, G. Vikan, *The Trier Ivory. Adventus Ceremonial and the Relics of St. Stephen*, *Dumbarton Oaks Papers* 33, 1979, pp. 113 — 133.

¹³ Sulle fonti filosofiche pagane sulle immagini sacre come veicolo del divino, cfr. partic. V. Fazzo, *La giustificazione delle immagini religiose dalla tarda antichità al cristianesimo*, I (*La tarda antichità, con un'Appendice sull'iconoclasmo bizantino*), Napoli, 1977.

¹⁴ Cfr. Ps.-Dion., *De coel. hier.*, PG 3, col. 373. Sul sempre più esteso uso delle immagini sia da parte del clero sia da parte dei privati nel mondo bizantino fra il regno di Giustiniano e quello di Leone III (717 — 741) e sugli incunaboli della lotta fra iconoclasti e iconoduli nell'VIII secolo, cfr. spec. E. Kitzinger, *The Cult of Images in the Age Before Iconoclasm*, *Dumbarton Oaks Papers* 8, 1954, pp. 83 — 150 e spec. 120 e 137 — 138 (sullo Pseudo-Dionigi); P. Brown, *A Dark Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy*, *The English Hist. Rev.* 88, 1973, pp. 1 — 34 = id., *Society and the Holy in Late Antiquity*, Berkeley—Los Angeles 1982, p. 251 — 301; sulla sacralizzazione dell'immagine dal III al VII secolo (Massimo il Confessore e la sua teorizzazione della simbolicità del reale) cfr. anche A. Guillou, *Interpretazione dell'icona nel pensiero bizantino*, in AA. VV., *La cultura bizantina: oggetti e messaggio (Centro di St. per la St. della civiltà bizantina nell'Italia meridionale, Bari 19 — 30 sett. 1984)*, in stampa.

riprese dagli abitanti di villaggi contermini presso l'Eufrate quasi fosse una statua benedetta, secondo il racconto di Teodoro di (Ciro)¹⁵. E anche il libro arrivò a essere concepito come οἶκος ο φυλακῆ ο μάνδρα, custodia duratura dei valori ad esso affidati¹⁶. Il testo — scritturale e comunque santo — si fece quindi significativamente anche mediazione materiale di miracoli: come nell'episodio narrato da Gregorio Magno nei *Dialogi*, a proposito del santo vescovo di Piacenza Sabino, che gettando nel Po in piena l'ordine scritto di ritirarsi ne ottenne immediata obbedienza; o come nella guarigione di un diacono cieco di Autun dopo che il *uolumen carteam* della *Vita Nicetii* era stato posato sui suoi occhi spenti, secondo il racconto di Gregorio di Tours; o come nella vicenda dell'esposto dottrinale contro Eutiche e Nestorio, collocato da papa Leone I sulla tomba di Pietro prima d'inviarlo al patriarca di Costantinopoli (alla vigilia del „brigantaggio di Efeso" nel 449) e trovato emendato *apostolica manu* dopo quaranta giorni di preghiere e di digiuni, secondo una testimonianza risalente a Gregorio Magno¹⁷.

Non è in effetti un caso che molte fra queste testimonianze su scritti e codici sacri riguardati come „oggetti" inalterabili e taumaturgici, come referenti fondamentali di comportamento, coinvolgano in un modo o nell'altro proprio la figura di Gregorio Magno: cioè colui che, per primo, aveva teorizzato con incisività l'importanza acquisita dal culto delle *imagines*

¹⁵ Cfr. Theod., *Hist. Phil.* XIX, 1 e 3, SC 257, pp. 58 — 62; Cracco Ruggini, *Imperatori romani e uomini divini* cit., pp. 25 e 70 — 71 con n. 118.

¹⁶ Cfr. ad esempio Eustath., *Opuscula* III, 19, ed. Th. L. Fr. Tafel, Frankfurt a. Main, 1832 = rist. an. Amsterdam, 1964, p. 17; e spec. *Anth. Pal.* IV, 5 (3c), ed. P. Waltz, I, Paris, 1928, p. 118, ove si afferma che quanto è custodito ἐν τούτοις βιβλίων è più resistente delle στήλαι καὶ γραφίδες καὶ κύρβεις. Sulla concezione del libro — secondo i parametri d'una mentalità libresca soprattutto bizantina — come oggetto duraturo e referente di comportamento, cfr. spec. G. Cavallo, *Il libro come oggetto d'uso nel mondo bizantino*, *Jahrb. der öst. Byzantinistik* 31, 1981, pp. 395 — 423. Sul mutare del modulo iconografico del libro sacro fra VI e VII secolo, non più — o sempre meno — raffigurato aperto (come ancora nell'affresco lateranense di S. Agostino, nel V secolo), bensì chiuso in ricche rilegature gemmate come reliquiari, e dunque esposto alla venerazione dei fedeli piuttosto che offerto alla loro comprensione, cfr. A. Petrucci, *La concezione cristiana del libro fra VI e VII secolo*, in AA.VV., *Libri e lettori nel Medioevo. Guida storica e critica*, a c. di G. Cavallo, U.L. 419, Bari 1983², pp. 3 — 13 e 233 — 238. Sul persistente alfabetismo, a vario livello, nel mondo bizantino, cfr. R. Browning, *L'alfabetizzazione nel mondo bizantino* (1978), in AA.VV., *Libri e lettori nel mondo bizantino, Guida storica e critica*, a c. di G. Cavallo, U.L. 612, Bari 1982, pp. 3 — 20 e 181 — 184; O. Kresten, *Scrittura e libro nei testi agiografici dei secoli VI e VII* (1977), *Ibid.*, pp. 21 — 35 e 184 — 197.

¹⁷ Cfr. Greg., *Dial.* III, 10, SC 260, pp. 288 — 290 (Sabino); Greg. Turon., *Vitae Patrum* VIII, 12, MGH, SS. RR. Mer. II, 1, pp. 701 — 702 (guarigione del cieco); Ioh. Moschus, *Pratum Sp.* 147, PG, 87, 3, col. 3012, tr. e comm. a c. di R. Maisano, Napoli 1982, pp. 165 — 166 (Leone I; Mosco riferisce quanto gli aveva narrato l'abate Menas, *frater* nel cenobio di Salama presso Alessandria, il quale ripeteva a sua volta la testimonianza del patriarca di Alessandria Eulogio (580 — 607), amico di papa Gregorio, che affermava di avere appreso da costui il miracolo); per altri eventi prodigiosi incentrati su messaggi scritti dall'aldilà o per l'aldilà, cfr. ad esempio *ibid.*, 195, pp. 209 — 210 e 277 (Maisano (in riferimento a Sinesio di Cirene, vescovo di Tolemeide); *ibid.*, 192, p. 204, ripreso poi da Ioh. Diac., *Vita Greg.* II 45, PL 75, col. 106 (in riferimento a Gregorio Magno): vd. pure Greg., *Dial.* I, 4, 10 — 11, SC 260, pp. 46 — 48, a proposito del *famulus Dei* Equizio, *rusticus et indoctus*, itinerante per *ecclesias*, per *castra*, per *uicos*, *uillis* in *uestibus* come un mendicante, ma capace di *rigare prata mentium* attingendo al *fons* dei *sacri codices* che si portava dietro dappertutto, nelle due bisacce del suo cavallo. Si veda anche O. Giordano, *Religiosità popolare nell'Alto Medioevo*, Bari, 1979, p. 98.

sacre e dalla *picturae historia* in quanto „scrittura per gli indotti”, strumento per evangelizzare genti incolte e ancora barbare, in due lettere indirizzate nel 599 — 600 al vescovo di Marsiglia Sereno, iconoclasta *ante litteram* (le parole del pontefice sarebbero poi state letteralmente citate da papa Adriano I nel 787, in piena controversia iconoclasta): *... ut hi qui litteras nesciunt saltem in parietibus uidendo legant, quae legere in codicibus non ualent*¹⁸. Neppure è un caso che lo stesso Gregorio — sulla scia della *Historia Philothea* teodoretiana — nei suoi *Dialogi* proponesse anche i *miracula dei uiri Dei* italici quali *exempla* da venerare come immagini sacre (Teodoreto, addirittura, aveva paragonato i propri libri alle pitture „narrative” con cui si solevano decorare le pareti tuttavia riaffermando la più sicura durevolezza dello scritto rispetto all’immagine —, e aveva definito i suoi „amici di Dio” εἰκόνας e στήλαι riproducenti il modello cristico, apostolico e martiriale). La traduzione in greco dei *Dialogi* gregoriani — voluta da papa Zaccaria nel 748 circa, a crisi iconoclasta già incancrenita — avrebbe poi vieppiù esplicitato in senso iconodulo il particolare significato dell’opera come strumento missionario, in quanto „divina scrittura” (θεῖα γραφή) e „immagine animata”, „documento vivente” delle imprese dei *jamulī Dei* (... καθάπερ ἔπμουν εἰκόνα καὶ στήλην ἔμψυχον)¹⁹.

In verità, sia Teodoreto nella Siria bizantina del V secolo sia Gregorio nell’Occidente italico centocinquantaanni più tardi (con deliberata „reinvenzione” del proposito teodoretiano) avevano saputo intuire oscuramente l’importanza di una scelta che privilegiava — per la prima volta con tanta autorevolezza e convinzione — culture alternative a quella sinallora egemone, legata alla lingua dotta trasposta in scrittura. Ma al tempo stesso, da raffinati *litterati* quali di fatto furono, ne escogitarono il recupero nell’ambito della tradizione scritta, seguendo il filo d’un discorso tutt’altro che sprovvisto di radici culturali, per quanto lontano dalla tradizione classica. Si direbbe che il pontefice, in particolare, sulla misura di una precisa realtà pastorale che gli stava attorno tentasse per questa via di recuperare al controllo e all’interpretazione della Chiesa anche la santità venerata come „icona”. „Il miracolo — aveva scritto

¹⁸ Cfr. Greg., *Reg. Ep.*, IX, 208 (599 d.C.) e XI, 10 (600 d.C. : ... *aliud est enim picturam adorare, aliud picturae historia, quid sit adorandum, addiscere. nam quod legentibus scriptura, hoc idiotis praestat pictura cernentibus, quia in ipsa ignorantes uident, quod sequi debeant, in ipsa legunt qui litteras nesciunt: unde praecipue gentibus pro lectione pictura est*); R. A. Markus, *The Cult of Icons in Sixth-Century Gaul*, *J. Th. St. n.s.* 29, 1978, pp. 151 — 157 = id., *From Augustine to Gregory the Great. History and Christianity in Late Antiquity*, London, 1983, XII. Per la citazione di Gregorio in Adriano I, cfr. J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum noua et amplissima collectio* ... XII, Firenze, 1776, col. 1060. Sul linguaggio figurale come sostituto del testo scritto per comunicare determinati contenuti ideologici e dottrinali agli indotti — sempre al tempo della lotta iconoclasta —, cfr. l’incisiva formulazione di Iohann. Dam., *De imaginibus* Gr. II, 10 — 11, PG, 94, col. 1293 — 1296.

¹⁹ Per l’accostamento dei propri libri storici alle *παλαιαὶ ἱστορίαι* in *σανίδες καὶ τοῖχοι*, cfr. Theod., *H.E.*, I, *Prol.*, GCS p. 4; per gli *ἔργοι* di Siria come „immagini viventi e statue”, cfr. id., *Hist. Phil.*, *Prol.*, 2, SC 234, pp. 126 — 128. Per la traduzione greca, da parte di papa Zaccaria, dei *Dialogi* gregoriani (per cui vd. anche Phot., *Bibl. Cod.* 252, ed. R. Henry VII, Paris, 1974, pp. 207 — 209; *Lib. Pont.* 93, ed. L.M.O. Duchesne I, Paris, 1886, p. 435; G. Mercati, *Sull’epigramma acrostico premesso alla versione greca di S. Zaccaria papa del ‘Liber Dialogorum’ di S. Gregorio Magno*, *Bessarione* 23, 1919, pp. 67 — 75), cfr. PG 77, coll. 147 — 150.

Agostino un tempo, con la sua ben nota diffidenza nei confronti del taumaturgico — non è come una pittura, che ha valore in sé, bensì come i caratteri di una scrittura, che vanno letti e compresi e che rimandano al loro autore”²⁰. E da queste parole manifestamente emergeva la contrapposizione fra il prodigioso venerato dall’illetterato per se stesso — come icona, per l’appunto — e il miracoloso filtrato invece dalla Chiesa, „scrittura” della cui lettura la gerarchia *litterata* si proponeva come l’interprete per eccellenza. In un quadro storico e culturale ormai radicalmente mutato, papa Gregorio preferì invece farsi „pittore” — ma, con ciò stesso, anche interprete — di personaggi e di *mirabilia* esemplari, dalla Chiesa medesima proposti ai fedeli come in una *pictura*: *quia* — al dire di Gregorio in una delle sue due lettere a Sereno — *in ipsa ignorantēs uident quod sequi debeant*²¹.

Dal III al VI secolo linguaggio pittorico-monumentale, in ambito cristiano, era dunque andato mutando funzione in maniera cospicua, sostituendosi alla *lectio* nella misura in cui si destinava alla fruizione degli *ignorantes*. Si era andato smarrendo, per conseguenza, anche ciò che ne aveva fatto un idioma dotto a livello figurativo, accanto alla lingua culta della letteratura scritta, quel gusto per l’allusività criptica, la metafora e la „citazione” sofisticata — decifrabili appieno solo da chi avesse conoscenze sufficienti per cogliere tutti i riferimenti ideologici e dottrinari impliciti —, di cui tanta committenza pagana s’era compiaciuta in pitture e mosaici d’uso sia pubblico sia privato, e che non erano state estranee neppure ai programmi figurativi delle prime basiliche cristiane, coordinati da vescovi aristocratici e letterati.

Nel contesto della vicenda che son venuta delineando, vorrei soffermarmi ora su due casi curiosi, che esemplarmente ne illustrano la fase iniziale e il momento di arrivo, per quanto sprovvisti di nessi reciproci. La loro peculiarità e, se vogliamo, bizzarria sta nel fatto che entrambi testimoniano — all’interno di un unico referente oggettuale — la presenza di due categorie diverse di fruitori per il testo scritto e per la rappresentazione figurata, in modo tale da escludersi reciprocamente.

Il primo caso è costituito da un mosaico pavimentale nell’aula teodoriana nord di Aquileia, vale a dire nel centro episcopale messo in opera dal presule Teodoro proprio alle soglie della „pace” costantiniana (308 — 319). Nel vano d’accesso dal supposto catacumeneo allo spazio riservato al clero e alla celebrazione liturgica, la disposizione delle figure nel tappeto musivo — un rutilare polieromo di fiori, fronde, frutti e ani mali svariati (soltanto in parte oggi decifrabili nelle loro valenze mistiche e simboliche, la cui chiave interpretativa sfugge soprattutto là ove mancano alti riscontri nell’iconografia antica) — appare inversa rispetto all’orientamento delle figure nella campata del catecumeneo: il „giardino

²⁰ Cfr. Augustin, *In Ioh. Eu. Tr. CXXIV, Tr. XXIV, 2, CC, Ser. Lat. 36, pp. 244 — 245.*

²¹ Cfr. Greg., *Reg. Ep. XI, 10, cit. a n. 18.*

felice” — forse proiezione trasfigurata e gioiosa della stessa variegata comunità ecclesiale di Aquileia, florida e protetta in senso alla Chiesa come pernici, aragoste e capri fra i tralci e le fronde, e al tempo stesso prefigurazione della cita celeste — era dunque affrontato all’altare e perciò „godibile” esclusivamente dal clero officiante, non già dai fedeli presenti al di là della transenna lignea. Tuttavia, l’iscrizione musiva inserita nella medesima campata — commemorante l’offerta votiva da parte del pio Ianuarius di ben 880 piedi quadrati di pavimento decorato a proprie spese (*de Dei dono*, cioè con le proprie ricchezze terrene) — risulta orientata in senso capovolto rispetto al corredo illustrativo, affinché proprio i fedeli fossero in condizione di leggerla. Evidentemente, questo generoso e ricco donatore cristiano, che si era sobbarcato l’onere di pagare alle maestranze oltre un terzo del mosaico pavimentale di tutta l’aula (261 metri quadrati su 645), era stato ritenuto meritevole di venire ricordato e additato a esempio attraverso un’iscrizione destinata a tutti i fedeli che frequentassero i locali di culto al presente e in futuro. Nei confronti di questo pubblico, il messaggio scritto ancora faceva premio su quello figurato ²².

Il secondo caso è costituito invece dal rotolo liturgico che troviamo in uso nell’Italia meridionale fra X e XII secolo, detto *praeconium Paschale* o *Exultet* (dalla prima parola del canto pasquale ivi trascritto). In esso (l’esemplare più bello è di Velletri) la scrittura appare capovolta rispetto al corredo figurativo, destinandosi la prima — con ogni evidenza — al celebrante, e il secondo, con intento didascalico, al pubblico antistante al leggio ²³. Benché l’origine di siffatti rotoli fosse bizantina — passando per Ravenna, Roma e l’Italia meridionale — la particolare tecnica libraria di disporre testo e illustrazione in senso inverso, per evidente destinazione a fruitori differenti, è peraltro un fenomeno testimoniato esclusivamente negli *Exultet* dell’Italia meridionale, allo stato dalla documentazione attuale ²⁴. E soltanto il mosaico di Aquileia, a mia conoscenza, ne costituisce un precedente in senso più generale.

Vediamo dunque confluire qui — in unità tecnico-formale come nel mosaico aquileiese, ma partendo da esigenze affatto opposte — quell’idea del linguaggio figurale come scrittura per gli indotti, che era andata maturando presso i Padri della Chiesa sia in Oriente sia in Occidente fra V e VI secolo, come s’è veduto. Per lo più, com’è ovvio, la doppia fruizione doveva avere referenti oggettuali distinti (il libro sacro da una parte, il monumento figurato dall’altra), consentendo quindi un’almeno teorica

²² Cfr. S. Tavano, *Aquileia. Guida dei monumenti cristiani*, Udine, 1984, pp. 55 — 69; id., *Dall’epoca romana al Duecento*, in G. Bergamini, S. Tavano, *Storia dell’arte nel Friuli Venezia Giulia*, Udine, 1984, pp. 105 — 109.

²³ Cfr. H. Leclercq, v. „Pâques”, *DAcL* XIII, 2 (1938), coll. 1521 — 1574 e partic. 1559 — 1571, con figg. 9696 e 9698.

²⁴ Devo queste informazioni alla gentilezza del collega e amico G. Cavallo, che vivamente ringrazio.

possibilità d'integrazione reciproca tra sfera testuale e sfera iconografica, nel solco di una tradizione assai antica e già pagana (pensiamo al ciclo illustrato annesso al *Romanzo di Alessandro* dello Pseudo-Callistene, nel III secolo d.C.)²⁵. Il confluire di testo e illustrazione in un unico oggetto secondo una disposizione tecnico-libreraria alternativa escludeva invece totalmente ciascuno dei due fruitori dal referente dell'altro. O meglio — come già era stato negli auspici di Gregorio Magno — faceva della Chiesa e dei suoi sacerdoti a un tempo gli esegeti della parola scritta e gli elargitori sapienti del *quid sit adorandum* attraverso la *picturae historia*.

Novembre 1985

Corso Vittorio Emanuele II, 12
I-10123 Torino

²⁵ Cfr. D.J.A. Ross, *Olympias and the Serpent. The Interpretation of a Baalbek Mosaic and the Date of the Illustrated Pseudo-Callisthenes*, *J. of the Warburg and Courtauld Inst.* 26, 1963, pp. 1 — 21; Lellia Cracco Ruggini, *Sulla cristianizzazione della cultura pagana: il mito greco e latino di Alessandro dall'età antonina al Medioevo*, *Athenacum* n.s. 43, 1965, pp. 3 — 80 + 2 tavv., e partic. pp. 8 — 10 con n. 13.

**PAGAN DEALINGS WITH JEWISH ANGELS:
P. BERLIN 5025b, P. LOUVRE 2391**

Professor Pippidi has done so much to show us the actual men and women of the ancient world that we who come after, in honoring his achievement, are almost forced to turn to that world's imaginary population, some of whose members, fortunately, have also been important throughout later history. Particularly important were a minority group of invisible immigrants who entered Europe from the Near East quite obscurely about the beginning of the present era, eventually prospered, became the ruling class, and were often said to drive out or imprison the earlier imaginary inhabitants. I refer to the angels, who often behaved much like earlier Greek and Roman colonists, save that they did not often intermarry with the natives.

Whether the angels were at first exclusively Jewish, or were aborigines of most of the Syro-Palestinian coast, is a question complicated by the ambiguity of the Greek and Semitic terms used to refer to them. As everyone knows, *angelos* means simply 'messenger'; its common Semitic equivalent, *mal'ak*, means 'envoy' or 'agent', and both words were regularly used for any men or minor deities who ran errands for their superiors. So things were in the beginning. However, when we now speak of 'the angels' we mean a special class of beings, commonly conceived as a sort of racial group distinct from gods, fairies, demons, etc.

Between these extremes lies a transition too long and complex for summarization here. We must content ourselves with a single case documented in the magical papyri by two invocations, one which I shall call P, in P. Louvre 2391¹, the other, B, in P. Berlin 5025b². In both papyri these have been run together with other metrical passages and therefore have not, so far as I know, been considered separately, in spite of their differences from their contexts. P follows a hymn to the sun (who is addressed as 'Titan'), and is followed — after two lines of uncertain content — by a conjuration of some single individual; the purpose of the conjuration is not stated. B follows a brief invocation of the Pythian Apollo, and is immediately followed by a conjuration related to that in P. Here too, the conjuration has no stated purpose and no apparent connexion with the invocation of the angels. Both P and B have been reprinted as verse, along with their quasi-metrical contexts, in the appendix to *PGM*². The versions given there are based on the observations and conjectures of many scholars who have tried to make sense and hexameters of the letters in the papyri³. Let us suppose the results of their scholarship

¹ Lines 211 — 24, according to the numeration of K. Preisendanz, *Papyri graecae magicae*² ed. A. Henrichs, Stuttgart, 1973—4, 2 v. (henceforth *PGM*²), in which P. Louvre 2391 is n° III, often called P. Mimaüt: its fragments have been arranged and its lines numbered in various ways by various editors, see the table by G. Moeller in *PGM*² 1.32f.

² *PGM*² no. 1, lines 300 — 304.

³ Notably: G. Parthey, *Zwei griechische Zauberpapyri des Berliner Museums*, Berlin, 1865 = *Abhdl. AWB*, Ph.-H. Klasse, 1865, pp. 109 — 49); E. Abel, *Orphica*, Leipzig, 1885, p. 286; L. Fahz, *Ein neues Stück Zauberpapyrus*, *ARW* 15(1912) 409 — 21; S. Eitrem, *Les*

approximately correct. If so, those elements of the content which will concern us most are mostly reliable; serious uncertainty about them occurs only in reference to P, about the preserved initial of the lost name at the end of line 2, and about considerable elements in lines 4,5,7, and 13. We may therefore put these problems aside till we come to them, and may here pass over the general questions of palaeography, wording, and grammar (which have hitherto had most attention) so as to come to those of composition and content (hitherto comparatively neglected). The two texts, as printed in the appendix to *PGM*², read as follows⁴:

- B:** ἄγγελε πρῶτε θεοῦ, Ζηνὸς μεγάλοιο, Ἰάω,
καὶ σὲ τὸν οὐράνιον κόσμον κατέχοντα, Μιχαήλ,
καὶ σὲ καλῶ, Γαβριήλ, πρωτάγγελε, δεῦρ' ἀπ' Ὀλύμπου,
ἀντολίης Ἀβρασαῶξ κεχαρημένος, Ἴλαος ἔλθοις,
5 ὅς δύσιν ἀντολίηθεν ἐπισκοπιάζῃ, Ἀδωναί.
πᾶσα φύσις τρομέει σε, πάτερ κόσμοιο, Πακερβήθ.
- P:** κλήζω πρῶτο[ν τ]ὸν Διὸς ἄγγελον, θε(ῖ)ον Ἰάω,
καὶ σε τὸν οὐράνιον κόσμον κατέχοντα, P[αφαήλ,
ἀντολίης χαίρ[ω]ν, θεὸς Ἴλαος ἔσ(σ)ο, Ἀβρασαῶξ,
καὶ σε, μέγιστε <καὶ> αἰθέριε, κλήζω {α[ρ]ωγον σου} <σε>
M[ιχαήλ],
5 καὶ σώζοντα βί[ου]ς ἰδίω(ν), Δι[ὸς] ὅμμα τέλειον,
καὶ φύσιν ἀέξοντα καὶ ἐκ φύσεως φύσιν α[ῦ]θις,
καὶ κλήζω ἀθανάτων [.] σεσε[γ]γεν[β]αρφαραγγῆς
παντοκράτωρ θεὸς ἔσσι, σὺ δ', ἀθάνατ', ἔσσι μέγιστος.
ἰκνοῦμαι νῦν λάμψον, ἀναξ κόσμοιο Σα[β]αώθ,
10 ὅς δύσιν ἀντολίησιν ἐπισκεπάζε(ι)ς, Ἀδωναί[ι,
κόσμος ἐὼν κόσμον μόνος ἀθανάτων ἐ[φοδε]ύεις,
αὐτομαθής, ἀδίδακτος, μέσον <τὸν> κόσμον ἐλ[α]ύνων
(?) τῆ[ς] νυκτὸς <κ>αιροῦς ἰδὲ ἡοῦς, Ἀκραμμαχα[άρι

From this juxtaposition it is clear that we have two versions of an original invocation of five angels. Lines 1 and 2 of both are obvious variants; line 3 of B is probably a remote variant of line 4 of P (see below); line 4 of B and line 3 of P are variants; so are lines 5 of B and 10 of P. These are the only lines of which variants appear in both texts, and in four cases of five they invoke the same angels: Iao, Michael, Abrasax, and Adonai. Except for one inversion, the lines occur in the same order in both texts. No angel, save those attached to matching lines, appears in both texts, and with two exceptions, no pairs of lines occur save with identical angels. A clearer case of common source and independent developments could hardly be found.

The Michael-Raphael-Gabriel exchange is puzzling, the more so because doubt as to the name in line P2 (where the alleged initial R has

Papyrus magiques grecs de Paris, Kristiana, 1923 (= VSK Skrifter II, H — F Klasse, 1923.1); K. Preisendanz, *PGM*²; E. Heitsch, *Die griechische Dichterfragmente der röm. Kaiserzeit*, Göttingen, I², 1963 (= Abhdl. AWG, Ph — H Klasse, 3. Folge, 49). Further bibliography in *PGM*².

⁴ B = II, p. 264, no. 23, lines 3 — 8; P = II.241 f., no. 5, lines 14 — 26, a reprint of Heitsch No. LIX. 5, lines 14 — 26. The apparatus given by Preisendanz and Heitsch do not suffice for accurate determination of the texts of the papyri, nor for a history of the proposed emendations; hence it does not seem worth while to reprint them here.

also been read as *M*), and serious corruption in P4, make the wording uncertain. That the line of which B3 and P4 are different descendants was part of the original is likely because the verb in it is essential for B. That B1 and 2 and P1 and 2 were in the original is clear from their similarity. The angel invoked in B2 was probably at first Michael because the function specified — maintaining order in heaven — is one appropriate to him⁵, not to Raphael, a medical specialist, as his name ('God heals') declares. One may guess that Raphael was introduced because of the importance of cures to the magicians who used these texts, and Michael was therefore shifted to the end of P4, displacing Gabriel, his less colorful second in command⁶. The original list will have been Iao, Michael, Gabriel, Abrasax, Adonai — an all-Jewish team, if one accept Barb's derivation of Abrasax from 'arba'⁷.

Barb's argument, however, would also persuade us that Abrasax was *YHWH*, the god of the tetragrammaton, whose sacred number was four⁸, whose throne was borne by four holy beasts and attended by four archangels. But here we have five! Admittedly, the pentagram was occasionally used by Jews in antiquity, perhaps as an apotropaic symbol. However, the number five had strong ties with paganism⁹. So do the angels of this text: Iao appears as an angel of Zeus; Gabriel is called from Olympus. The original text was written by a pagan who invoked these Jewish angels as powerful, albeit subordinate, members of the imaginary supernatural society.

Perhaps the original text had a conclusion now lost. To take *Adonai* as the final word leaves things in the air. Indeed, it is so unsatisfactory that the strongest reason for thinking it the end of the original is that both independent developments left the original here.

That the last line of B is a later addition is argued not only by its absence from P, but also by the fact that *Pakerbeth* is not a Jewish angel but a fusion of words from a formulaic invocation of the Egyptian god Seth. The whole formula is described in *PGM*² XIVc. 21 as his "authentic" name and the word(s) here taken from it may stand as *pars pro toto* for the whole, thus adding Seth (who was often identified with Iao) to this list of Iao and his affiliates. Alternatively, *Pakerbeth* may have been used here, as Bonner claims it often was¹⁰, merely as a 'word of power', a sort of 'Amen' to validate the preceding invocation (of which the clause ending, 'father of the world', would then refer to *Adonai*). A further consideration is the fact that addition of *Pakerbeth* as an angel's name would produce a list of six names, and 6, falling between Greek 5 and Hebrew 7,

⁵ W. Lueken, *Michael*, Göttingen, 1898, 32 ff. For Michael's cosmic rule see I Enoch, 69.14ff.; he is regularly 'the chief commander' of the heavenly armies, *Tosefta Hullin* 2.18, etc., anticipated in Dan. 12.1.

⁶ Lueken, *Michael*, loc. cit.

⁷ A. Barb, *Abrasax Studien*, in *Hommages à W. Deonna*, Latomus 28(1957) 67ff.

⁸ Barb, *op. cit.*, 81ff.

⁹ J. Schouten. *The Pentagram as a Medical Symbol*, Nieuwkoop, 1968, 20 — 27.

¹⁰ C. Bonner, *Studies in Magical Amulets*, Ann Arbor, 1950 (= U. of Michigan Studies, Humanistic Series, 49), 163ff.

was comparatively neglected in magic¹¹. Given these contrary considerations, the question must be left open, though the prior structure of the invocation — one line per angel — argues strongly for supposing that the word is here used as a name. So much for B.

The development of P is yet more uncertain, because of the uncertainty of its text. 'Perfect eye of Zeus' is a brilliant conjecture — it has the brilliance of thin ice. *Sesengenbarpharanges* is perhaps a marginal gloss¹² and certainly hard to adapt to the meter. *Pantokrator* may be either an epithet or the name of an angel; in magical usage the word was in the tadpole stage. That it was placed at the beginning of the line, while all the angelic names come at the ends, may indicate that it was to be read as an epithet of the angel whose lost name preceded it. On the other hand, its Hebrew equivalent, *Sabaoth*¹³, is almost certainly here the name of another angel. Though in the Old Testament it was merely an epithet of YHWH (The Lord 'of hosts'), in magical texts it commonly refers to an independent god¹⁴. This argues that *Pantokrator*, too, should be taken as a noun; so again does the prior structure of the invocation¹⁵. After *Sabaoth*, however, the one-line-per-angel structure seems to be abandoned and the 'who' of line 10 apparently carried the sentence on. But this appearance is misleading. Comparison with B shows that we now return to the original text and that the 'who' should be taken as referring to *Adonai* ('<And> thou who . . . , <o> *Adonai*'), here a second vocative after 'shine forth'. Consequently *Adonai* should be followed by a period. Lines 10 — 13 (which indisputably break the structure, as did lines 5 — 7) would seem by analogy to lead to *Akrammachari* as the name of a final angel. However, this name is a variant of *Akrammachamari* which has been convincingly explained by Scholem as an imperative, 'uproot the spells'¹⁶. This imperative makes good sense as the conclusion of the invocation, whereas if the word were taken as an angel's name the invocation would end without coming to any point. Its purpose would be merely to call the angels. After they came, further prayers or commands would be needed to make them do what was wanted. This is true, but such mere invocations are not uncommon, and *Akrammachamari* is often used by itself as if it were a name; it may have been thought to be one by this glossator who did not even know how to spell it (if we can trust the meter of the 'restored'

¹¹ The unpublished index of *PGM*² lists 32 uses of *pente*, 24 of *hex*, and 99 of *hepta*. These figures include both names and numerals (letters) and also uses in compounds, except in other numbers (e.g. *pentegrammaton*, but not *dekapente*). My single counts of the passages cited in Preisendanz' lists may be somewhat off, but hardly enough to misrepresent the relative infrequency of *six*.

¹² *PGM*² on III. 217, 'von $\sigma\epsilon\sigma\epsilon$ an auf den Rand geschrieben', is not clear on this.

¹³ *Pantokrator* is the regular translation of Hebrew *Seba'ot*, see E. Hatch and H. Redpath, *A Concordance to the Septuagint*, Oxford, 1897, 2 v., s.u.

¹⁴ This will be shown fully by the *index uerborum* of the forthcoming Chicago translation of the magical papyri.

¹⁵ The proposal of E. Heitsch in *Drei Helioshymnen*, *Hermes* 88(1960) 154 f., to read the names as various epithets for one solar deity, founders on the undoubted distinction of the figures in the original text.

¹⁶ G. Scholem, *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism, and Talmudic Tradition*², New York, 1965, 97.

line). Thus we come to another open question, and this time numerical considerations are less telling. Since *Sesengenbarpharanges*, although marginal, was probably intended to replace or identify some name in the text, the angels invoked (if we take both *Pantokrator* and *Akrammachamari* as names) would have numbered nine, the number of the holy ennead. But the ogdoad and the hebdomad were hardly less holy; therefore — as often in numerology — any of the possible numbers will suit the purpose.

More significant is the fact that all the names added in this expanded text come from the same Jewish magical background as do those of the original text, *but* the identification of Iao as ‘angel of Zeus’ has not been eliminated, and ‘eye of Zeus’ — if correctly discerned — appears as a new pagan epithet. The angels now have active roles in physical creation (line 6). they are also rulers of the world (8), drive it, and oversee it (10 — 12), as do the angels and visible gods (celestial bodies) of neo-Platonism. All this recalls the Palestinian synagogue mosaics with the angel of the sun in their centers, and the other material, both Jewish and Christian, that indicates Jewish worship of the angels¹⁷. The pagans may have learned angelolatry, as well as monotheism, from Jews as well as Christians.

Finally, dates: P. Louvre 2391 was written about A.D. 300 or a bit later; P. Berlin 5025, about 400. Both are probably copies of earlier collections, and the invocations must have been older than the collections in which they were used. The two steps from present manuscript back to archetypal collection, and from the collection back to the composition of the included invocation, may have taken a century. But the included invocations were themselves expansions of an original text perhaps half a century older than the first expansion. In sum, we may go back about a hundred and fifty years before the date of our earlier papyrus, P. Louvre. That brings us to about A. D. 150, when the magicians of Egypt had been generally out of touch with Jews for a generation (since the mutual massacres of 115 — 7) and were building into their own compositions — with **expectable errors** — the Jewish material they found in their old manuscripts and in the spells they had learned from their teachers. The visible Jews were gone, but in Egypt’s enormous invisible population the adaptable Jewish angels were alive and well and available for business as usual.

March 1985

Columbia University
Department of History
New York, N. Y. 10027

¹⁷ See M. Smith. *Helios in Palestine*, Eretz-Israel 16 (*Orlinsky Volume*), 1982, 199* — 214*, esp. 209 f.

PUBLICAȚII PRIMITE ÎNTRE 1 IANUARIE ȘI 31 DECEMBRIE 1984

1. *Acta classica Vniuersitatis Debreceniensis*, 19, 1983, Debrecen, Univ. L. Kossuth.
2. *Aeum*, 52, 1978, 2: 57, 1983, 2, 3. Milano, Università Cattolica del Sacro Cuore.
3. *Der Altsprachliche Unterricht*, 20, 1977, 3; 27, 1984, 1, 2, 3, 4, 5. Seelze, Eberhard Friedrich.
4. *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia*, 19, n.s. 5, 1981—1982 (*Studi Classici*). Perugia, Università degli Studi.
5. *L'Année Épigraphique. Revue des Publications Épigraphiques Relatives à l'Antiquité Romaine*, 1981 (1984). Paris, P.U.F.
6. *Anonymi auctoris De rebus bellicis*. Rec. R.I. Ireland. Leipzig, Teubner, 1984, XXXIII + 27 p. + XII fig., 20 M.
7. *Antichthon*, 18, 1983. Armidale, University of New England.
8. *Anzeiger für die Altertumswissenschaft*, 36, 1983, 1—2 (+ *Didaktische Informationen*, 5, 1983), 3—4 (+ *Didaktische Informationen*, 6, 1983). Innsbruck, Wagner.
9. *Arctos*, 17, 1983. Helsinki, Klassilis filologinen yhdistys.
10. Aristófañes, *A Paz*. Introdução, versão do grego e notas de Maria de Fatima de Sousa e Silva. Coimbra, INIC, 1984, 143 p. (Textos clássicos, 17).
11. *Ars rhetorica antica e nuova*. Genova, Istituto di filologia classica e medievale, 1983, 161 p. (Publicazioni, 83).
12. *Atene e Roma*, 28, 1983, 3—4; 29, 1984, 1—2. Florența, Le Monnier.
13. *Athenaeum*, 61, 1984, 3—4. Pavia, Università.
14. *Bollettino dei Classici, a cura del Comitato per la preparazione dell'edizione nazionale dei classici greci e latini*, 4, 1983. Roma, Accademia Nazionale dei Lincei.
15. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1983, 2, 4 (*Lettres d'Humanité*, 42); 1984, 1, 2, 3. Paris, Les Belles Lettres.
16. *Bulletin de Liaison de la Société des Amis de la Bibliothèque Salomon-Reinach*, n.s. 2, 1984. Lyon, Bibliothèque Salomon-Reinach.
17. *Cahiers des Études Anciennes*, 15, 1983. Trois Rivières, Université du Québec.
18. *Carmina Anaacreontea*. Ed. M.L. West. Leipzig, Teubner, 1984, XXVI + 65 p., 28,50 M.
19. *Catulli Veronensis Liber*. Ed. Werner Eisenhut. Leipzig, Teubner, 1983, XVIII + 119 p., 32 M.
20. *Censorini De die natali liber ad Q. Caerellium*. Accedit *Anonymi cuiusdam Epitoma disciplinarum* (Fragmentum Censorini). Ed. N. Sallmann. Leipzig, Teubner, 1983, XXXVIII + 106 p. + 1 pl., 36 M.
21. *M. Tulli Ciceronis Scripta quae manserunt omnia*, Fasc. 16 : *Orationes de lege agraria; Oratio pro C. Rabirio perduellionis reo*. Ed. Václav Marek. Leipzig, Teubner, 1983, XX + 74 p., 26 M.
22. *M. Tulli Ciceronis Scripta quae manserunt omnia*, Fasc. 25 a : *Pro M. Aemilio Scauro oratio*. Recogn. Elżbieta Olechowska. Leipzig, Teubner, 1984, XVII + 32 p., 16 M.
23. Maria Rosa Cimma, *De non numerata pecunia*. Milano, Giuffrè, 1984, 244 p. (Università di Roma, Pubblicazioni dell'Istituto di diritto romano... 61), 16000 L.
24. *Classical Philology*, 78, 1983, 4; 79, 1984, 1, 2, 3. The University of Chicago Press.
25. *Cuadernos de filología clásica*, 1, 1971; 3, 1972; 12, 1977; 13, 1977. Madrid, Facultad de Filología.
26. *Didactica Classica Gandensia*, 22, 1982 (*Acta Colloquii didactici classici noni: Le théâtre antique*). Gand, Seminarie voor bijzondere methodiek.
27. M. Drucker, *Der verbannte Dichter und der Kaiser-Gott. Studien zu Ovids späten Elegien*. Heidelberg, 1977, 201 p. (Diss.).
28. *Eos* 70, 1982, 2, 1, 2. Wrocław — Varşovia — Cracovia — Gdańsk — Łódz, Ossolineum.
29. *Estudios clásicos. Organo de la Sociedad Española de Estudios Clásicos*, 25 (86), 1981—1983. Madrid.
30. *Les Études Classiques*, 50, 1983, 3; 52, 1984, 1, 2, 3. Namur, Facultés Universitaires Notre-Dame de la Paix.
31. *Euphrosyne*, 7, 1975—1976, Lisabona, INIC.
32. *Euripides, Cyclops*. Ed. Werner Biehl. Leipzig, Teubner, 1983, XX + 60 p., 24,50 M.
33. Eusèbe de Césarée, *La préparation évangélique*, livres XII—XIII. Introduction, texte grec, traduction et annotation par Edouard des Places. Paris, Editions du Cerf, 1983, 403 p. (Sources chrétiennes, 307), 450 F.

34. *Favolisti latini medievales*, I. Genova, Istituto di filologia classica e medievale, 1984, 105 p. (Pubblicazioni, 84)
35. Jenő Fitz, *Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century*. Budapesta – Bonn, Akadémiai Kiadó – Habelt, 1983, 327 p.
36. *Gnomon*, 55, 1983, 5, 6, 7, 8; 56, 1984, 1, 2, 3, 4. München, Beck.
37. *Göttinger Jahrbuch*, 1981. Göttingen, Reise.
38. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 17, 1976, 3; 24, 1983, 1, 2, 4; 25, 1984, 1. Durham, Duke University.
39. P. Grimal, *Cicéron*. Paris, P.U.F., 1984, 128 p. (Que sais-je?, 2199).
40. *Gymnasium*, 90, 1983, 6; 91, 1984, 1 – 2, 3, 4, 5. Heidelberg, Winter.
41. M. H. Hansen, *The Athenian Ecclesia, A Collection of Articles 1976–1983*. Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 1983, IX + 245 p. (Opuscula Graecolatina, 26) 120 DK.
42. *Helmantica*, 35, 1984, 1, 2 (106, 107). Salamanca, Universidad Pontificia.
43. J. Huber, *Zu Erklärung und Deutung von Aristophanes' Ekklesiazusen*. Heidelberg, 1974, XV + 256 p. (Diss.)
44. *Humanitas*, 29 – 30, 1977–1978: 33 – 34, 1981–1982. Coimbra, Instituto de estudos clássicos.
45. *Inuigilata lucernis*, 3 – 4, 1981–1982. Bari, Istituto di latino.
46. Irénée de Lyon, *Contre les hérésies. Dénonciation et réfutation de la gnose au nom menteur*. Traduction française par Adelin Rousseau. Paris, Les Editions du Cerf, 1984, 749 p., 100 F.
47. *Journal of Classical Studies*, 32, 1984. Kyotó, The Classical Society of Japan.
48. *Journal of Hellenic Studies*, 84, 1964; 104, 1984. Londra, The Society for the Promotion of Hellenic Studies.
49. *Latomus*, 42, 1983, 3, 4; 43, 1984, 1, 2. Bruxelles, Latomus.
50. *Listy filologické*, 106, 1983, 1 (*Symposium Vergilianum (31.8 – 1.9.1982)*), 2, 3 (*Paulo Oliva sexagenario amici sodales DDD*), 4. Praga, Academia.
51. Martianus Capella. Ed. James Willis. Leipzig, Teubner, 1983, XXIX + 450 p., 119 M.
52. *Memorias de Historia Antigua*, 5, 1981. Oviedo, Instituto de Historia Antigua.
53. *Mnemosyne*, 5, 1952; 6, 1953. Leiden, Brill.
54. *Museum Criticum*, 18, 1983. Pisa, Giardini.
55. *Museum Patavinum. Rivista semestriale della Facoltà di Lettere e Filosofia (Padova)*, 1, 1983, 1, 2; 2, 1984, 1. Florença, Olschki.
56. A. Ničev, *La catharsis tragique d'Aristote, nouvelles contributions*. Sofia, Univ. „Kliment Ohridski“, 1982, 175 p., 0, 66 leva.
57. R. Nordera, T. Bertotti, L. Bezzi, E. Pianezzola, A. Lunelli, *Contributi a tre poeti latini (Valerio Flacco, Rutilio Namaziano, Pascoli)*. Bologna, Patron, 1969, VII + 206 p.
58. *Opuscula Instituti Romani Finlandiae*, 1, 1981; 2, 1982 (*Delo e l'Italia*). Roma, Bardi.
59. W. Ott, *Metrische Analysen zu Vergil Aeneis Buch II*. Tübingen, Niemeyer, 1983, XVII + 181 p. (Materialien zu Metrik und Stilistik, 14)
60. W. Ott, *Metrische Analysen zu Vergil Aeneis Buch III*, Tübingen, Niemeyer, 1983, XVII + 164 p. (Materialien zu Metrik und Stilistik, 15)
61. *Papers of the Liverpool Latin Seminary* 1, 1976; 2, 1979; 3, 1981; 4, 1983; Liverpool, F. Cairns.
62. Daniel Paquette, *L'instrument de musique dans la céramique de la Grèce antique. Études d'organologie*. Paris, de Boccard, 1984, 262 p. + XI pl. (Université de Lyon II. Publications de la Bibliothèque Salomon-Reinach, IV).
63. *Il pensiero di Paolo nella storia del Cristianesimo antico*. Genova, Istituto di filologia classica e medievale, 1983, 153 p. (Pubblicazioni, 82)
64. Leo Peppe, *Studi sull'esecuzione personale, I: Debiti e debitori nei primi due secoli della Repubblica romana*. Milano, Giuffrè, 1981, 291 p.
65. *Perficti*, 12, 1981–1982, 141 – 150; 13, 1983, 151 – 160. Salamanca, Colegio San Estanislao.
66. *Phoenix*, 37, 1983, 3, 4; 38, 1984, 1, 2. University of Toronto Press.
67. Photii patriarchae Constantinopolitani *Epistulae et Amphilochia*, Vol. I: *Epistularum pars prima*. Rec. B. Laourdas et L. G. Westerink. Leipzig, Teubner, 1983, XXVI + 197 p., 69 M.
68. Photii patriarchae Constantinopolitani *Epistulae et Amphilochia*, Vol. II: *Epistularum pars altera*. Rec. B. Laourdas et L. G. Westerink. Leipzig, Teubner, 1984, VIII + 253 p., 82 M.
69. Diogo Pires, *Antologia Poética*. (Ed.) Carlos Ascenso André. Coimbra, Centro de Estudos Clássicos e Humanísticos, 1983, 128 p. (Textos Humanísticos Portugueses, 1)

70. Πλάτων. Δελτίων τῆς ἑταιρείας ἑλλήνων φιλολόγων, 34 — 35, 1982—1983. Atena.
71. Plauto, *Os dois Menechos*. Introducção, versão do latim e notas de Carlos Alberto Louro Fonseca, Coimbra, INIC, Centro de Estudos Clássicos, 1983, 127 p. (Textos clássicos, 16)
72. *Quaderni dell'Istituto di Filologia Latina (Università di Padova, Facoltà di Magistero)*, 1, 1970 : 2, 1972, 3, 1974, 4, 1976 (*In memoria di I. M. Tronskij*). Bologna, Patron.
73. *Quaderni Patavini di Linguistica*, 2, 1980—1981 : 3, 1982—1983. Padova, CLESP.
74. *Revue des Études Anciennes*, 64, 1962, 3 — 4 ; 66, 1974, 1 — 2, 3 — 4 ; 83, 1981, 3—4. Université de Bordeaux III.
75. Silvana Rocca, *Elogia virgiliana*. Genova, Istituto di Filologia classica e medievale, 1983, 203 p. (Pubblicazioni, 80)
76. G.E.M. de Ste Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World, from the Archaic Age to the Arab Conquest*. Londra, Duckworth, 1983, XI + 732 p. + 1 pl., 18 £.
77. Wolfgang Schmid, *Ausgewählte philologische Schriften*. Herausgegeben von H. Erbse u. J. Küppers. Berlin — New York, W. de Gruyter, 1984, XI + 756 p., 248 DM.
78. *Scholia Demosthenica*, Volumen I, *Scholia in orationes 1 — 18 continens*. Ed. Mervin R. Diets. Leipzig, Teubner, 1983, XXIV + 235 p., 72 M.
79. *Scribonii Largi Compositiones*. Ed. Sergio Sconocchia. Leipzig, Teubner, 1983, XIV + 130 p., 38 M.
80. *Seruati Lupi Epistulae*. Recogn. P. K. Marshall. Leipzig, Teubner, 1984, XVIII + 142 p., 45 M.
81. Sófoles, *Antígona*. Introducção, versão do grego e notas de Maria Helena da Rocha Pereira. Coimbra, Centro de Estudos Clássicos, 1984, 113 p. (Textos clássicos, 19)
82. E. I. Solomonik, *Latinskie nadpisi Xersonesa Tavričeskogo*. Moscova, Nauka, 1983, 94 p. + pl., 90 kop.
83. Sozomène, *Histoire ecclésiastique*, Livre I — II. Texte grec de l'édition J. Bidez. Introduction par B. Gillet et G. Sabbah. Traduction par A. -J. Festugière. Annotation par G. Sabbah. Paris, Les Éditions du Cerf, 1983, 389 p. (Sources chrétiennes, 306), 390 F.
84. *Studi Noniani*, IX. Genova, Istituto di filologia classica e medievale, 1984, 233 p. (Pubblicazioni, 81)
85. Ronald Syme, *Roman Papers III*. Ed. by A. R. Birley. Oxford, Clarendon Press, 1984, VIII + p.863 — 1558, 40 £.
86. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 113, 1983. Chico, Scholars Press.
87. Gunhild Vidén, *The Roman Chancery Tradition. Studies in the Language of Codex Theodosianus and Cassiodorus' Varia*. Göteborg, Acta Vniuersitatis Gothoburgensis, 1984, IX + 168 p. (*Studia Graeca et Latina Gothoburgensia*, 46), 95 SEK.
88. *Vita Latina*, 24, 1965. Avignon, Aubanel.
89. Ioannis Lodouici Viuis Valentini *Praefatio in Leges Ciceronis et Aedes legum*. Ed. Const Matheussen. Leipzig, Teubner, 1984, XIV + 35 p., 15 M.
90. *Wiener Studien*, 10 (89, *Albino Lesky tributa amicorum*), 1976 : 15 (94), 1981 : 17(96), 1983. Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
91. K. Witte, *Horaz*, 2. Bd. : *Horazens Lyrik*. Erlangen, 1931, VIII + 92 p.
92. K. Witte, *Die Geschichte der römischen Elegie*, I. Bd. : *Tibull*. Erlangen, 1924, IV + 122 p.
93. *Yale Classical Studies*, 22, 1972 (*Studies in Fifth-Century Thought and Literature*). New Haven—Cambridge, Dept. of Classics — University Press.
94. J. Zahle, *Arkaeologiske studier i tykiske klippegrave og deres relieffer fra ca. 550—300 f. Kr Sociale og religiøse aspekter*. Copenhagen, Museum Tusulanum Forlag, 1983, IX + 174 p + 14 fig. h.t. + 1 hartå, 80 DKr.
95. *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 33, 1983, 4 : 34, 1984, 1, 2. Stuttgart, Institut für Auslandsbeziehungen.
96. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Autoren- und Titelverzeichnis Bd. 31(1978) — 50(1983)* ; 53, 1983 ; 54, 1984 : 55, 1984 ; 56, 1984 : 57, 1984. Bonn, Habelt.
97. E. Zeller, R. Mondolfo, *La filosofia dei greci nel suo sviluppo storico*, Parte I : *I presocratici*, Vol. IV : *Eraclito*. A cura di R. Mondolfo. Florența, La nuova Italia, 1968, 437 p.
98. Ulrike Zimbich, *Mimesis bei Platon. Untersuchungen zu Wortgebrauch, Theorie der Darstellung und zur dialogischen Gestaltung bis zur Politeia*. Frankfurt/M. — Bern—New York—Nancy, P. Lang, 1984, 325 p. (Diss. Frankfurt)
99. *Zprávy Jednoty klasických filologů při ČSAV*, 24, 1982, 3. Praga, Jednota Klasických filologů.
100. *Živa Antika*, 33, 1983, 1. Skopje, Seminar za Klasičnu filologiju.

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

SEDINȚELE DE COMUNICĂRI

- 12 ianuarie 1984 : I. Fischer, *Criza prefixării în latina tîrzie*.
 2 februarie 1984 : Zoe Petre, *Herodot despre geți : observații la IV, 93*.
 1 martie 1984 : L. Franga, *Izvoare și creații în tîlmăcirea I l i a d e i de G. Murnu*.
 5 aprilie 1984 : D. Slușanschi, Ilieș Cîmpeanu, *Canemiriana Latina*.
 3 mai 1984 : C. C. Petolescu, *Izvoarele antice privitoare la pîrșirea Daciei — o interpretare*.
 7 iunie 1984 : Livia Buzoianu, *Începuturile activității comerciale în cetățile vest-pontice, în lumina importurilor de amfore* ; M. Irimia, *Morminte în zona litorală a Dobrogei (sec. IV — II î.e.n.) și problema apartenenței lor etnice*.
 4 octombrie 1984 : Helmut Rix (Freiburg/Br.), *Considérations sur la naissance des langues indo-européennes*.
 1 noiembrie 1984 : E. Cizek, *Texte referitoare la evacuarea Daciei și izvoarele lor*.
 6 decembrie 1984 : Manuela Tecușan, *Instituția simpoitică la Platon*.

Filiala Cluj-Napoca

- 11 ianuarie 1984 : D. Protase, *Situația cercetărilor privind creștinismul la nordul Dunării în secolele III—VII*.
 1 februarie 1984 : Al. Neamțu, *Studiul dreptului în limba latină la Cluj în prima jumătate a secolului al XIX-lea* ; S. Cociș, „*Lampadarul*” roman de la Sarmizegetusa.
 14 martie 1984 : Frieda Edelstein, *Propoziția modală în latină* ; C. Pop, *Două camee inedite din Muzeul de istorie al Transilvaniei*.
 4 aprilie 1984 : N. Lascu, *Pe urmele lui Ovidiu* ; Veronica Mocanu, *Eschil, A g a m e m n o n, 241 (analiză)*.
 6 iunie 1984 : Ioana Bogdan-Cătăniciu, *Basilica B de la Adamclisi* ; Elena Popescu, *Statutul speciilor literare minore în literatura latină*.
 16 octombrie 1984 : I. Piso, *O inscripție latină în versuri de la Sarmizegetusa*.
 14 noiembrie 1984 : C. Pop, *Un fragment de bronz dintr-un presupus grup statuar reprezentînd „Judecata lui Paris”* ; A. Bodor, *Körösi Csoma Sándor (medalion)*.
 5 decembrie 1984 : I. Moțu, *Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*.

Filiala Iași

- 22 ianuarie 1984 : Sedință comemorativă C. I. Balmuș ; Tr. Diaconescu, *Un filolog clasic de renume european* ; C. I. Balmuș ; Cicerone Călinescu, *Moștenirea spirituală a prof. univ. C.I. Balmuș* ; N. Baran, *C. I. Balmuș văzut de un fost student*.
 24 martie 1984 ; C. Ciopraga, *Spiritul elen în context balcanic*.
 20 aprilie 1984 : C. Marin, *Libertate și necesitate la Platon*.
 25 mai 1984 : P. Zugun, *P. Ovidius Naso despre limba dacă*.
 20 iunie 1984 : S. Sanie, *Ipostaze ale lui Zalmoxis (Anthropos, Heros, Daimon, Theos)*.
 5 octombrie 1984 : Helmut Rix (Freiburg/Br.), *Considérations sur la naissance des langues indo-européennes*.
 23 noiembrie 1984 : G. Ivănescu, *Tendențe actuale în cercetarea limbii traco-dace* ; M. Vasilescu, *Tyrsenii, o populație tracică necunoscută*.

Filiala Constanța

- 9 ianuarie 1984 : M. Irimia, *Date noi privind necropolele getice de la Bugeac*.
 6 februarie 1984 : N. Cheluță-Georgescu, *Contribuții la urbanistica cetății Callatis în epoca elenistică și romană*.
 5 martie 1984 : A. Rădulescu, *Dacia și Moesia (Scythia) — părți constitutive ale etnosului românesc*.

9 aprilie 1984 : Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, *Observații privind importul de amfore stampilate în sud-estul Dobrogei*.

7 mai 1984 : Elena Bărlădeanu, *Noi reprezentări ale Cavalerului trac*.

4 iunie 1984 : Zaharia Covacef, *Observații privind iconografia funerară la Tomis (sec. I— III e.n.)*.

9 iulie 1984 : Gh. Papuc, *În legătură cu fortificațiile de la Tropaeum Traiani*.

6 august 1984 : Antoaneta Vertan, R. Ocheșcanu, *Tezaurul monetar de la Straja*.

3 septembrie 1984 : Maria Bărbulescu, A. Rădulescu, *O inscripție tomitană „redescoperită” (SEG, I, 2, nr. 332)*.

8 octombrie 1984 : M. Bucovală, *Tipuri de amfore de la Ovidiu (jud. Constanța)*.

5 noiembrie 1984 : N. Frecea, *Contribuții privind viziunea istoricilor antici despre strămoșii noștri: Cornelius Tacitus*.

26 — 28 noiembrie 1984 : Sesiunea științifică anuală „Pontica” a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie, cu colaborarea Filialei. Secțiunea Arheologie greco-romană și romano-bizantină : D. Slusanschi, *Adăugiri pontice la „Fontes Historiae Daco-Romanae”*; L. Franga, *Gabranus. Concordanțe onomastice cello-daco-moesice*; I. Micu, *Poemata Ouidio adscripta*; E. Cizek, *Cercetări asupra izvoarelor textelor relative la retragerea aureliană*; M. Nichița, *Ovidiu și clasicismul augustan*; Al. Niculescu, Al. Avram, *Între teorie și practică militară. Aeneas Tacticus și cetățile grecești de la Pontul Sîng*; Al. Avram, *Stampile de amfore din zona sacră a Histriei*; Elena Slave, *Pentru o nouă interpretare a cazurilor latinești*; Șt. Cucu, *Imaginea mării la Horașiu*; L. Petculescu, *Armuri romane în Dacia și Moesia Inferior*; R. Ardevan, *Circulația monetară antică de la Gherla (sec. II — IV e.n.)*; S. Gavrilă, *Vase romane din bronz cu figuri descoperite la Isaccea*; Gh. Popilian, *Despre uillae-le rustice din Dacia Maluensis*; Emilia Doruțiu Boilă, *Casconicus Gerontianus, guvernatorul Moesiei Inferioare sub Commodus*; P. Alexandrescu, *Stratigrafia perioadei de sfârșit a „zonei sacre” de la Histria pe baza ceramicii*; C. Chera, V. Iungu, *Un mormint în plăci, de epocă romană, descoperit recent la Tomis*; Gh. Poenaru Bordea, E. Nicolae, *Date preliminare privind minimii de sec. V— VI e.n. din tezaurul de la Constanța*; R. Florescu, *Monumente tomitane de școală constantinopolitană*; V. Iungu, A. Panaitescu, *Un alt monument creștin la Cernavodă*. Secția Civilizația traco-geto-dacică : V. Ilica, *Oroles = Rolles?*. Secția Arheologia și istoria evului mediu : M. Ciucă, *Motive poetice eline în evul mediu românesc*.

10 decembrie 1984 : P. Diaconu, *Documente vechi creștine în Dobrogea*.

Filiala Craiova

8 martie 1984 : Sanda Stavrescu, *De la derivarea sintagmatică la cea paradigmatică — o soluție specifică latinei și limbilor romanice*.

5 aprilie 1984 : Gh. Popilian, *Așezări rurale daco-romane din sud-estul Olteniei (sec. II — IV)*.

11 iunie 1984 : A X-a sesiune științifică a Seminarului pedagogic, organizată de Universitatea din Craiova în colaborare cu Filiala. Secția Filologie clasică : Gabriela Pisoschi, *Ulise și Eneas: călători pe mare*; Lileta Donat, *Lirica latină în interpretarea lui I. M. Marinescu și Val. Georgescu*; Doina Spînu, *Manualele și problema vocabularului*; Elena Ghițuleasa, *Valoarea educativă a învățămîntului clasic*; Silvia Dragonu, *Juxtapunerea în latină și în română — puncte de vedere*; E. Dumitrașcu, *Metodologia predării epopeii latine: Eneida*; C. Rîzea, *O abordare interdisciplinară a studierii limbii și literaturii latine în școală*; Valerica Nicolau, *Comentarii la cosmogonia lui Hesiod*; Doina Munteanu, *Despre manualele de limba latină din secolul trecut — probleme de terminologie*; Katalin Dumitrașcu, *Contribuția gramaticilor limbii române, redactate în limba latină la modernizarea terminologiei lingvistice românești*.

15 noiembrie 1984 : Michaela Livescu, *Citeva observații asupra lexicului latin moștenit de limba română în denumirea părților corpului*; Florica Bechet, *Modalități de evaluare a persoanei în limba latină*.

Filiala Timișoara

18 mai 1984 : Al. Belu, *Lexicografia latină în Transilvania și Banat — citeva considerații*.

16 noiembrie 1984 : G. I. Tohăncanu, *Un latinism eminescian: régia gîndirii*.

Redactor : VERONICA GANĂ
Tehnoredactor : DOINA NORD

**Bun de tipar : 29.07.1986. Format 16/70 × 100. Coli
tipografice : 11,75.**

C. Z. pentru biblioteci mari : 908.5(37/38)(05).

C. Z. pentru biblioteci mici : 908.5(37/38).

**c. 504 I.P. Informația
str. Brezoianu 23-25
70711 București**

Lei 17